

کلیات ابجدی حصہ چہارم

شرح تحفة العراقيين

مصنفہ

میر محمد اسماعیل خان ابجدی

ملک الشعراء دربار والاہی مدراس

مرتبہ

محمد حسین محوی لکھنوی

سابق جونیئر لکچرار اردو، مدراس یونیورسٹی

اور

محمد یوسف گوکن - ایمر - اے

جونیئر لکچرار اردو، مدراس یونیورسٹی

مدراس یونیورسٹی

سنہ ۱۹۵۴ عیسوی

Printed at The NURI PRESS LTD.,
54, Main Road,
Royapuram MADRAS
1954

فهرست شرح تحفة العراقین

صلحه

XXXX — ۱ — مقدمه از مرتب

۱ — مقدمه از شارح

۲ — المقالة الاولى وهى تسمى بـ جـ راءى الفكر و مجالس الفكر

۳ — در خطاب بآفتاب چـ رجه محدث گوید

۱۰ — در خدمت زر گوید

۱۱ — خطاب بآفتاب چـ رجه ذکـ ویش

۱۲ — خطاب بآفتاب بر سهیل محدث

۱۳ — نعمت سید المرسلین و امام المـ تقین احمد مجتبی محمد
مصطفی صلی الله علیه و سلم

۱۵ — المقالة الشاذیة الموسومة بـ راج الحقول و منهاج الفحول
و در خدمت خود گوید

۱۷ — خطاب بآفتاب وقتیکه در محل آید

۲۰ — باز آمدن بر خطاب بآفتاب و شرح شکایت خویش

۲۱ — ذکر سفر خویش از شـ روان بعزیمت ولایت قهستان

۲۱ — فصل در قدح والیان عراق قهستان و مدح آن - در صفـ
انوام نعمت قهستان

۲۲ — در صفـ قـ طام الطریق ولایت قهستان

۲۳ — در صفـ خدمت صباغان گوید

۲۳ — در صفـ فصیل و رود آب و غیره گوید

- ۲۵ — در صفت شکارگاه سلطان گوید
- ۲۶ — در صفت خیمه های لشکر سلطان گوید
- ۲۶ — صفت سرا پرده
- ۲۷ — در صفت مبارزان
- ۳۰ — در صفت بارگاه سلطان و خاصگان آن
- ۳۰ — در مدح و ثنای مهدوح یعنی خواجه جمال الدین موصالی
معمار گوید
- ۳۲ — مدح گفتن در سپیل مخاطبه
- ۳۳ — پرسیدن ملک الوزراء خاقانی را از مولود و منشاء او
- ۳۳ — جواب دادن خاقانی ملک الوزراء را
- ۳۵ — سوال کردن ملک الوزراء در سبب آمدن بحراق و جواب
دادن خاقانی
- ۳۵ — نصیحت کردن ملک الوزراء خاقانی را و تحریر او در کسب
فضایل
- ۳۶ — در بیان نمودن ملک الوزراء دقیقه گیری و خود ستائی پادشاه را
- ۳۷ — جواب دادن خاقانی ملک الوزراء را
- ۳۷ — ادگشتی دادن ملک الوزراء خاقانی را که نقش نگینش
اسم اعظم بود
- ۳۷ — باز آمدن خاقانی از عراق بشروان و اطلاع یافتن شروان
شاه از حقیقت خاتمه و طلب نمودن
- ۳۸ — خاتمه طلبیدن خاقان
- ۳۹ — جواب دادن خاقانی شروان شاه را
- ۳۹ — غلبه کردن شروان شاه در مطالبه خاتمه و بهای او قبول
کردن و ابا نمودن خاقانی

- ۳۹ — در صفت خاتم و حسد کردن مردمان گوید
- ۴۰ — در معنی کمال یافتن از عقل گوید
- ۴۱ — در معنی طلوع صبح گوید
- ۴۱ — در کیفیت ملاقات حضرت خضر علیه السلام گوید
- ۴۲ — در بیان تفقد کردن و عاطفت نمودن خضر علیه السلام
میرخاقانی را
- ۴۵ — در مدح حضرت خضر علیه السلام بر سبیل مخاطبه و مکالمه
- ۴۵ — جواب دادن خضر علیه السلام
- ۴۷ — ذکر اشعار امام خاقانی که یکی از آن جمع ادا کرده
- ۴۹ — وصیت کردن خضر علیه السلام خاقانی را بقبول مواعظ
- ۴۹ — مواعظ و نصایح نمودن خضر علیه السلام خاقانی را
- ۵۰ — سوال کردن خاقانی از مهتر خضر علیه السلام مسایل را از
دلایل عقلی
- ۵۳ — جواب دادن خضر علیه السلام و رفع نمودن لجاج و ترغیب
دادن بر شریعت و طریقت
- ۵۸ — در ترک شواعل دنیا و رفع حجابها
- ۵۹ — در مخمت حساد گوید
- ۶۲ — انتقال به دعوت سید عالم علیه السلام
- ۶۳ — ذکر معراج حضرت رسالت پناه صلی الله علیه و سلم و
صفت براق
- ۶۸ — المقالة الثالثة في وصف بلاد عراق و همدان و مدینه
السلام بغداد و مدائن اصحابها و هي تسمى بسبعة الاوتاد
- ۷۰ — در صفت دل گوید مشابعت کعبه
- ۷۲ — باز آمدن خاقانی بر سر خطاب بآفتاب

- ۷۳ — در صفت زمین -
- ۷۴ — تحریص نمودن آفتاب بر سفر زمین
- ۷۵ — در صفت لشکر گاه سلطان
- ۸۳ — خطاب بآفتاب و در انتقال از عراق بهمدان گوید
- ۸۵ — در مواقف سادات همدان گوید
- ۸۷ — در مدح مجدالدین خلیل گوید
- ۸۹ — در مدح فرزندان مجدالدین که فخرالدین و عمادالدین نام دارند گوید خطاب بآفتاب
- ۸۹ — در مدح ایمه همدان و ستایش آنان
- ۹۱ — در مدح کافی الدین احمد مفتی عراق گوید که او را امامالدین نیز می گفتند
- ۹۲ — در مدح ملک المشایخ مجدالدین ابوالقاسم بن جعفر قزوینی گوید
- ۹۳ — در مدح مجدالدین ابو جعفر گوید
- ۹۴ — در مدح قدوة المفسرین امامالدین حافظ گوید
- ۹۵ — در مدح علامه الدین رازی گوید
- ۹۶ — خطاب بآفتاب انتقال از همدان ببغداد
- ۹۸ — در صفت بغداد
- ۹۹ — در صفت دجله و کرخ بغداد گوید
- ۱۰۰ — در صفت زورق که بر روم دجله روان است
- ۱۰۲ — در صفت حرم خلا که در بغداد است گوید
- ۱۰۲ — در مدح خلفاء آل عباس گوید
- ۱۰۳ — در صفت خلیفه بغداد گوید -

- ۱۰۷ — در ستایش بغداد گوید
- ۱۰۸ — در ستایش علماء بغداد گوید
- ۱۱۰ — در مدح یوسف دمشقی که شهاب الدین لقب دارد
گوید
- ۱۱۰ — در مدح ابن الفل گوید
- ۱۱۱ — در مدح فخرالدین ذوالمناقب امام ابونجیب ضیاء الدین
گوید
- ۱۱۲ — در مدح قدوة الائمة عزالدین ابی الفضل محمد سعد
اشعری گوید
- ۱۱۳ — المقالة الرابعة فی اوصاف الكوفة و الهبة و تسمی دهوراد
الاوراد و خزائن الاوتاد در صفت کوفه گوید خطاب بأفتاب
- ۱۱۵ — در صفت مرقد منور و مشهد معطر امیرالمؤمنین حضرت
مرتضی علی بن ابی طالب کرم الله وجهه
- ۱۱۸ — در صفت بادیه گوید
- ۱۲۰ — در صفت مصنع بادیه گوید
- ۱۲۱ — در صفت بطحا و مکه و هودج و دراه ذاقه گوید
- ۱۲۲ — در صفت آواز درا گوید
- ۱۲۳ — در صفت احرام گاه گوید
- ۱۲۶ — در صفت دشت عرفات گوید
- ۱۲۷ — در صفت صوفیان و فقرای مکه گوید
- ۱۲۹ — در مدح ائمة دین و علماء راشدین گوید
- ۱۳۰ — در صفت غزاة اسلام که مراد از اصحاب است گوید
- ۱۳۱ — در صفت جبل الرحمة گوید

- ۱۳۱ — در صفت مزدلفه گوید
- ۱۳۲ — در صفت مشعر المرام گوید
- ۱۳۲ — در صفت جبراه گوید
- ۱۳۲ — در صفت منا گوید
- ۱۳۳ — در صفت مکه معظمه گوید
- ۱۳۵ — ایضا در حقیقت کعبه گوید
- ۱۳۷ — در صفت جبرالاسود گوید
- ۱۳۷ — در صفت چاه زمزم گوید
- ۱۳۸ — در صفت ثاودان گوید
- ۱۳۹ — در صفت صفا و مروه گوید
- ۱۴۰ — در صفت عبره گوید
- ۱۴۱ — مخاطبه کردن کعبه را و مدح گفتن آن را بر سهیل طرح دیگر
- ۱۴۲ — در صفت کعبه مشتمل بر اشتیاق گوید
- ۱۴۶ — در صفت سواد کعبه گوید
- ۱۴۷ — ایضا در ستایش کعبه گوید
- ۱۴۹ — در مذمت حسادان گوید
- ۱۵۱ — در ذکر احکام دروغ آن طائفه کتب کرده بدوخته و گفته که خسف و طوفان آب و باد خواهد بود
- ۱۵۲ — در مدح کعبه بطریق خطاب
- ۱۵۴ — المقالة الخامسة في وصف مدينة الرسول و نعت سيد المرسلين خاتم النبيين محمد، رضي الله تعالى عنه و آله و سلم و تسمي بهداية المهدي الى المهدي
- ۱۵۶ — در صفت نخلستان مدینه منوره گوید
- ۱۵۸ — در صفت مدینه منوره گوید

۱۶۱ — در ستایش مرقد معظم و تربیت مکرم محمد مصطفی
صلی الله علیه و سلم گوید

۱۶۲ — خطاب بآفتاب

۱۶۵ — فصل ایضا در دعوت پیغمبر صلی الله علیه و سلم این فصل
را صیانة الیوحی خوانند

۱۶۶ — فصل ایضا در دعوت پیغمبر صلی الله علیه و سلم

۱۷۳ — ایضا در دعوت و ترجیح جناب مقدس بر دیگر انبیاء
علیهم السلام و این فصل را فضالة الغیب خوانند

۱۷۹ — فصل ایضا در ثناء نبوی و این فصل براسک الخواص خوانند

۱۸۰ — فصل اندر عبودیت و خشوع و خضوع خویش گوید

۱۸۳ — در استعاضات و اذابت و ترک شواعل دنیا در اثناء دعوت گوید

۱۸۴ — فصل در اذابت و استعاضات از حضرت رسالت علیه الصلوة والسلام

۱۸۵ — در شرح دادن احوال خویش گوید

۱۸۶ — ایضا فی تقریر احوال جمیعاً

۱۸۷ — ایضا در حسب حال خود گوید

۱۸۸ — ایضا در حسب حال خویش گوید

۱۹۲ — در شکایت اهل شروان گوید

۱۹۲ — در دعوت نبی علیه السلام گوید

۱۹۳ — المقالة السادسة فی وصف الشام و الموصل و اصحاب هولا
البلاد خطاب بآفتاب

۱۹۶ — در صفت شام و موصل و مضافات او گوید خطاب بآفتاب

۱۹۹ — فصل در نکوهش و مذمت مصر گوید

۲۰۱ — فصل در ستایش موصل و جمال الدین حاکم آن گوید

۲۰۴ — باز آمدن بسر حدیث و خطاب کردن بآفتاب و تحریص نمودن بسفر شام

۲۰۷ — خطاب بآفتاب

۲۰۸ — در صفت قلم گوید

۲۱۰ — در مدح جمال الدین ملک الوزراء بطریق مخاطب گوید

۲۱۳ — در بیان صعود ستاره شعری و تخلص به ملک الوزراء صاحب موصل

۲۱۶ — در بیان اظهار قدرت جمال الدین موصلی گوید

۲۲۲ — در مدح شیخ الشیوخ اسلام ضیاء الدین عهده‌دستی گوید

۲۲۶ — فی التصوف

۲۲۷ — فی معارف الصوفیة

۲۲۹ — در مدح ملک العلاء رضی الدین خزاعی گوید

۲۳۱ — در ترجیح و تفضیل خود گوید

۲۳۲ — در بیان نسبت از طرف جد که نساج بود مشتمل بر مفاخرت

۲۳۵ — در بیان نسبت از طرف پدر خود که چهار بود گوید

۲۳۶ — در بیان نسبت مادر خود که طباح بود گوید

۲۳۹ — در بیان نسبت از طرف عم که طبیب بود گوید

۲۴۱ — در حسب حال خود و شکایت زمان و متابعت اخوان گوید

۲۴۵ — در مدح پدر خویش ابوعلی نجار گوید

۲۴۶ — در ستایش مادر خویش گوید

۲۵۰ — در مدح عم خویش که در اهتمام تربیت او بود گوید

۲۵۴ — در شرح حقوق عم و بیان تربیت او گوید

۲۶۰ — در مدح سید السادات شرف‌الدین محمد بن مطهر علوی
گوید

۲۶۲ — در مدح امام وحید الدین ابن عثمان گوید

۲۶۳ — در مدح نجم‌الدین علی سپهگر گوید

۲۶۶ — مرثیه عباد ابو الهواهب ابهری گوید

۲۶۹ — در قدح ابو العلائمه گنجه می گوید

۲۷۰ — باز آمدن بسر حدیث و تخلص کردن بنعت محمد صلعم
و مدح محمد خجندی

۲۷۷ — در مدح صدر الدین محمد اصفهانی گوید

۲۸۰ — در مدح برادر صدر الدین که او را جمال الدین محمود
خوانند

۲۸۱ — در مدح قدوة المشائخ عزالدین محمد قصار گوید

۲۸۲ — در مدح سراج الدین علی شیبانی گوید

۲۸۳ — در مدح قدوة المشائخ رشید الدین گوید

۲۸۵ — باز آمدن بسر حدیث و تخلص نمودن بهمدوح که این
کتاب باسم او پرداخته است

۲۸۶ — در مدح ملک الوزراء سلطان الحق جمال الدین موصلی
و خاتمه کتاب گوید

مقدمہ

حکیم افضل الدین ابراہیم بن علی شروانی خاقانی فارسی زبان کا مشہور شاعر گزرا ہے۔ اس کے نام کے متعلق تذکرہ نویسوں کا سخت اختلاف ہے کہا جاتا ہے کہ اس کا نام ابراہیم تھا۔ چنانچہ اس کے اس مشہور شعر سے استشہاد کیا جاتا ہے۔

بخوان معنی آراغی براہیمے پدید آمد
ز پشت آذر صنعت علی دچار شروانی

بعض کا قول یہ ہے کہ اس کے باپ کے نام بدیل رکھا تھا۔ چنانچہ خاقانی خود کہتا ہے۔

بدل من آمدم اشدر جہاں سنائی را
بدیں دلیل پدر نام من بدیل نہاد

خاقانی کا خسر ابو العلاء گنجوی اور اس کے معاصر امیر رشید الدین وطواط نے اسے افضل الدین کے نام سے خطاب کیا ہے۔ چنانچہ ابو العلاء کہتا ہے۔

تو ام افضل الدین اگر راست پرسی بجان عزیزت کہ از تو نہ شادم
امیر رشید الدین وطواط کہتا ہے۔

افضل الدین امیر ملک سفین
شارح رمزہا یزدانی

محمد بن داؤد بن محمد علوی شادی آبادی نے تصانیف خاقانی کی شرح کے مقدمے میں اس کا نام افضل الدین عثمان بن علی المعروف باسم خاقانی لکھا ہے۔ مگر خاقانی نے کہیں کہیں افضل اور افضل بھی استعمال کیا ہے۔ جس سے ظاہر ہوتا ہے کہ وہ لوگوں میں افضل الدین ہی کے نام سے مشہور تھا۔

ولادت خاقانی شروان میں پیدا ہوا جو بحیرہ خزر کے مغرب میں باب الباب یعنی درِ بندہ سے ایک سو میل کے فاصلے پر ایک مشہور شہر تھا۔ اور جہاں تقریباً دس صدیوں سے ایک

ایرانی خاندان حکومت کرتا چلا آ رہا تھا۔ اس کا سنہ ولادت ٹھیک طور پر معلوم نہیں ہے۔ بعض تذکرہ نگاروں نے اس کا سنہ ولادت سنہ ۵۰۰ھ بتایا ہے۔ مگر بدیع الزمان خراسانی مصنف سفن و سفنوران نے اس کی صحت سے اختلاف کیا ہے اور مختلف ذریعوں سے اس بات کو ثابت کیا ہے کہ خاقانی کی ولادت سنہ ۵۲۰ھ کے لگ بھگ کسی سال میں ہوئی ہوگی۔

خاندان خاقانی شروان کے ایک معمولی خاندان کا ایک فرد تھا۔ اس کا دادا جو لایا تھا۔ باپ بڑھتی کا کار کرتا تھا۔ چچا ایک عالم، فیلسوف اور طبیب تھا۔ مان ایک نو مسلم نسٹوری عیسائی عورت تھی۔ خاقانی نے خود ان کے ان پیشوں کی طرف اشارہ کیا ہے چنانچہ اپنے دادا عثمان کے متعلق لکھتا ہے۔

جو لایا شروان از سوہ جد

در صنعت من کمال ابجد

اپنے باپ علی کے متعلق کہتا ہے۔

وز سوی پدر دروگرمر دان

استاد سفن تراش دوران

اپنے چچا عمر بن عثمان کے متعلق کہتا ہے۔

وز سوی عمر طبیب گوهر

بقراط سفن بہ ہفت کشور

اپنی مان مریم کے متعلق لکھتا ہے کہ وہ باورچن تھی۔

چنانچہ کہتا ہے۔

ہشتم ز پی غذاہ جانور

طباخ دسب ز سوی مادر

تعلیم و تربیت خاقانی کا باپ کچھ زیادہ تعلیم یافتہ نہیں تھا۔ اس کو اپنے پیشے سے اتنی فرصت نہیں تھی کہ وہ اپنے لڑکے کی تعلیم و تربیت کی طرف کوئی خاص توجہ کرسکے۔ اس نے اس کو اپنے بھائی عمر بن عثمان کے حوالہ کر دیا۔ جس نے اس کی

پوری تربیت کرنی شروع کی اور ادب اور دوسرے علوم کی تعلیم دی۔ باپ اس کے گھانے پینے، پہنے اوڑھنے اور دیگر اخراجات کا کفیل تھا۔ چچا اس کی تعلیم کا ذمہ دار تھا۔ خاقانی کی فطری ذہانت کی وجہ سے اس کے چچا کو اس سے بڑی دلچسپی پیدا ہوگئی تھی۔ خاقانی نے مختلف جگہوں پر اس کے تعلیمی احسانات کا بہت زیادہ اعتراف کیا ہے۔

خاقانی کے چچا عمر بن عثمان نے شادی نہیں کی تھی اس نے چالیس برس کی عمر میں وفات پائی۔ اس وقت خاقانی کی عمر پچیس سال کی تھی۔ چنانچہ خود کہتا ہے۔

چوں پامہ دلم بکنج در کوفت
 سالم در بیست و پنج در کوفت
 چوں دید کز اہل نطق بیشم
 از شادی آن بہرہ بیشم
 زیں کلہ بکلہ بقا رفت
 زان عالم بود و باز جا رفت
 یک عطسہ ہداد و روی بنہفت
 صد یرحمک اللہش ملک گلہفت
 آنجاش نکاح بست ہوراء
 چل سال عزب نشست این جا
 آن کس کہ چنان عروس بیند
 بر حق بود از عزب نشہند
 آن عین ہدی ز جام برخاست
 خصبش کہ ضلال داشت ہر جا است
 خود گویہ جہاں ہوسر توان ہرہ
 کابلہس ہماند و بو البشر مرد

خاقانی کو اپنے چچا کی وفات کا بہت بڑا رنج ہوا اس نے مختلف مرثیہ لکھے ہیں ان میں سے صرف دو مرثیوں کے چند منتخب اشعار ذیل میں دیے جاتے ہیں۔

گر بقدر شورش دل چشم من بگریستی
 بر دل من مرغ و ماهی تن بی تن بگریستی
 ام دریغها طبع خاقانی که را مانداز سخن
 کی سفندان میبیس تا بر سخن بگریستی
 مقتدای حکمت و صدر زمین کز بعد او
 گر زمین را چشم بودی بر زمین بگریستی
 گوهره بود او که گردونش بنادادی شکست
 جوهره کی تا برین گوهر شکن بگریستی
 کاشکه گردون طریق نوحه کردن دادند
 تا بر اهل حکمت و ارباب ظن بگریستی
 او هبام بود به او قصر حکمت شد دمن
 گر غراب البیس کیوتا بر دمن بگریستی
 اهل شروان چون بگریند از دریغ او که مرغ
 گرشنیده بر فراز خارون بگریستی

هان ام دل خاقانی اگر چه ستم دهر
 بر تافتنی نهست مشو تافتیه بر تاب
 خط در خط عالم کش و در خط مشواز کس
 دل طاق کن از هستی و بر طاق ده اسباب
 جاهل خرسد در سخن ژرف تو آری
 کف بر سر بهر آمد به داده به پایاب
 تحقیق سفنگور نفیزد ز سخن دزد
 تعلیق رسن باز نباید زرسن تاب
 کی آدکه سفندان میبیس بود به حکمت
 کی آدکه هنر بخش بهییس بود به آداب
 کی صدر الماضل شرف گوهر آدم
 کی کافی دین واسطه گوهر انساب

کو آدکھ ولی نعمت من بود و عمر من
 عمر چہ کہ پدر بود خداوند بہر باب
 آن فخر من و مفتخر ماضی و اسلاف
 آن صدر من و مصدر مستقبل اعقاب
 آن خاتمہ کار مرا خاتمہ دولت
 آن فاتحہ طبع مرا فاتحہ ابواب
 در دولت عمر بود ہمہ مادت طبعم
 آری ز دماغ است ہمہ قوت اعصاب
 زو دیو گرہ زدنہ و او داعی انصاف
 زو حکمت نازدنہ و او منہی الجاب
 زان عقل بدو گفتہ کہ اے عمر عثمان
 ہم عمر خیامی و ہم عمر خطاب

شاعری کا ذوق خاقانی کو بالکل کمسنی ہی سے شعر و سخن کا
 ذوق تھا۔ اس زمانہ میں حکیم ابوالعلاء نظام الدین گنجوی کی
 بڑی شہرت تھی۔ اس نے تقریباً سنہ ۵۳۲ھ سے شروان میں مستقل
 سکونت اختیار کر لی تھی۔ وہ خاقان اکبر فخر الدین ابو الہیہ
 منوچہر بن فریدون شاہ شروان کا درباری شاعر تھا۔ اور اس کے فریضے
 بڑی دولت کماٹی تھی۔ خاقانی اور فلکی شروانی نے اس کی شاگردی
 اختیار کی۔ خاقانی کی غیر معمولی ذہانت اور تیزی طبع کی
 وجہ سے ابو العلاء اس کو بہت چاہنے لگا۔ اس نے ایک شفیق باپ کی
 طرح اس کی تربیت کی۔ مال و دولت سے اس کی امداد کی اور
 شروان شاہ کے دربار میں اس کو روشناس کرایا۔ اس سے پہلے
 خاقانی دقایقی تخلص کرتا تھا۔ ابوالعلاء نے خاقان اکبر سے
 خاقانی لقب کرنے کی اجازت مانوائی۔ اور پھر کچھ دنوں کے بعد
 اپنی لڑکی سے اس کی شادی کردی۔ یہ دیکھ کر فلکی کو بڑا رشک
 و حسد پیدا ہوا۔ اس نے بھی اپنے استاد ابوالعلاء سے ہرزندی
 میں لہنے کی درخواست کی۔ ابوالعلاء نے اسے بیس ہزار درہم

دئے۔ اور کہا کہ اگر تم چاہو تو اس رقم میں پچاس حسین و جمیل ترک لونگیاں خرید سکتے ہو۔ فلاکی یہ رقم لیکر خاموش ہو گیا۔

خاقانی نے سروان شاہ و غیرہ کی تعریف میں بڑے پر زور قصیدے لکھنے شروع کئے اور اس طرح وہ دربار کے تمام شاعروں پر چھا گیا۔ اس کے سامنے اس کے خسر ابوالعلاء کی شہرت بھی ماند پڑ گئی۔ وہ بڑے بڑے شعراء کو بھی خاطر میں نہیں لاتا تھا۔ جس کی وجہ سے تمام درباری شعراء اس کے مخالف ہو گئے۔

ابوالعلاء کے ساتھ خاقانی کے اختلاف کی اور ایک وجہ یہ بھی معلوم ہوتی ہے کہ خاقانی شافعی تھا۔ وہ دین و مذہب کا بڑا دلدادہ تھا۔ وہ فلسفہ و ہیئت کے قیاسی اصولوں کا سخت مخالف تھا۔ اس کے بر خلاف ابو العلاء اسماعیلی تھا۔ چنانچہ خاقانی نے جابجا اس کو اسماعیلی ہونے کا طعنہ دیا ہے اور اسکی سخت مذمت کی ہے۔ جب یہ جو بازی زیادہ ہونے لگی تو خود ابوالعلاء نے خاقانی پر اپنے پرانے احسانات جتاگے اور لکھا۔

تو ام الفضل الدین اگر راست پرسی	بجان عزیزت کہ از توحہ شادم
دروگر پسر بود نامت بہ سروان	بخاقانیت من لقب بر نہادم
ہجاء تو بسیار کردم دکوئی	ترا دختر و مال و شہرت بدادم
چرا حرمت من نداری کہ من خود	ترا ہم پدر خواندہ ہم اوستادم

مگر خاقانی کو ابوالعلاء سے اتنی سخت مخالفت تھی کہ اس نے اس کی استادی کا کہیں اعتراف نہیں کیا بلکہ اس کو سگ، ملاح، کہنہ، کذاب دزد سفن و غیرہ کے بد نام القاب سے یاد کیا ہے۔ اور اپنی ساری شاعرانہ قابلیتوں کی ترقی کو اپنے چچا کافی الدین ہر بن عثمان کی نظر تربیت کی طرف منسوب کر دیا ہے۔ خاقانی خود کہتا ہے کہ اس کے چچا نے اس کو حسان العجم کا لقب دیا تھا چنانچہ کہتا ہے۔

چوں دید کہ در هنر تمام حسان عجم نہاد نامم

معلوم ہوتا ہے کہ ابو العلاء گنجوی اور اس کے چچا کالی الدین عمر بن عثمان کے درمیان بھی سخت مذہبی اختلاف تھا۔ چنانچہ خاقانی اپنے چچا کی وفات کے متعلق لکھتے ہوئے کہتا ہے۔

آن عین ہدی ز جام بر خاست
خصبش کہ ضلال داشت بر جا است

خود گوی جهان بسر توان برد
کابلیس بماند و بو البشر مرد

ان اشعار میں خصم اور ابلیس سے اس نے ابو العلاء ہی مراد لیا ہے۔

ابو العلاء نے سنہ ۵۵۲ھ میں انتقال کیا۔ اس کی وجہ سے خاقانی کو بڑی تکلیفیں پہنچیں۔ ایک شعر میں صاف طور پر اس کو ظاہر کیا ہے کہ تمام مصیبتوں اور تکلیفوں کا بانی میراثی ابو العلاء ہی ہے۔ چنانچہ کہتا ہے۔

از لحد حادثات سفت شکستہ دلیر
ہستہ خیال کہ هست این خلل از بوالعلاء

عراق کا سفر خاقانی شروان شاہ کے دربار سے سالانہ تیس ہزار درہم پارہا تھا۔ اس کے علاوہ مختلف قصیدوں پر بادشاہ کی طرف سے انعامات مل رہے تھے۔ اور خلعتیں عطا کی جاتی تھیں۔ مگر ابو العلاء اور دیگر شاعروں کی حریفانہ چشمک اور مخالفت کی وجہ سے اس کی زندگی تنگ ہوگئی تھی۔ اور اس لئے اس کے دل میں عراق اور خراسان چلے جانے کی خواہش پیدا ہوگئی تھی چنانچہ ایک جگہ کہتا ہے۔

در ہمہ شروان مرا حاصل نیامد نیم دوست
دوست خود نا ممکن است اے کاش بودی آشنا

من حسین وقت و ذا اہلان یزید و شہر من
روزگارم جملہ عاشورا و شروان کربلا

۱۔ عراق اللہ جازک نیک مشغول رہو وہ خراسان عمری اللہ سخت مشتاق رہو

اسکے علاوہ شروان اور اس کے اطراف میں سخت قحط واقع ہو گیا تھا۔ بارش بالکل نہیں ہوئی تھی۔ پینے کے لئے میٹھے پانی کا ملنا دشوار تھا۔ اس کے مقابلے میں عراق ایک سر سبز و شاداب ملک تھا۔ اس نے شروان کو خیر باد کہا اور قہستان کی پہاڑیوں کو پار کر کے سرزمین عراق میں قدم رکھا۔ تو یہ خطہ ارض اس کو ایک جنت نظر آنے لگا۔

اب صاف طور پر یہ نہیں معلوم ہوتا کہ خاقانی نے عراق کا یہ پہلا سفر کب کیا تھا بعض قصاید سے ایسا اندازہ ہوتا ہے کہ چچا کی وفات سے کچھ پہلے وہ عراق روانہ ہو گیا تھا۔ غالباً یہ سنہ ۵۲۵ھ کے قریب کوئی سال رہا ہوگا۔ تحفۃ العراقین کی ابتدا میں اس سفر کا ذکر کیا ہے اور لکھا ہے کہ وہ سلطان کے لشکر گاہ میں پہنچا اور درباریوں سے درخواست کی وہ کسی طرح سلطان تک اس کی رسائی کرا دیں۔ مگر کسی نے اس کی بات نہیں قبول کی۔ وہ اسی فکر میں حیران و پریشان پھر رہا تھا کہ ایک دن خواجه جمال الدین اصبہانی موصلی سے ملاقات ہو گئی۔ جو شاہ موصل کا وزیر تھا۔ اور اس زمانے کا بہت بڑا سخی تھا۔ اور جواد کے نام سے مشہور تھا۔ اس نے خاقانی کا حسب نسب اور پتہ پوچھا اور اس کے یہاں آنے کی غرض دریافت کی۔ خاقانی نے اپنے آنے کا مقصد ظاہر کیا۔ خواجه نے اسے نصیحت کی اور کہا کہ وہ ابھی کامل نہیں ہوا ہے اس کو اپنی شاعری پر بیجا فخر نہیں کرنا چاہئے۔ بادشاہ کے دربار میں پہنچنے کے لئے علمی قابلیت اور کھن رسائی بڑی ضرورت ہے۔ بادشاہ بہت ہی دقیقہ رس اور نکتہ فہم آدمی ہے۔ اس لئے خاقانی کو صرف اپنی فارسی زبان دانی پر فخر نہیں کرنا چاہئے۔ بلکہ عربی علوم و فنون میں بھی مہارت پیدا کرنی چاہئے چنانچہ کہتا ہے۔

تاکہ ہمیں بہن و بھائی روز ہنشین عربیت اندر آموز
 حامی سوی زاد ہوم کن رائے چوں پختہ شری سوی عراق آی

آخر میں خواجہ نے خاقانی کو ایک انگوٹھی دیکر شروان
 لوٹا دیا۔ جس میں اسم اعظم لکھا ہوا تھا۔ اور جس کی بہت
 سی خصوصیات تھیں۔ جب خاقانی یہ انگوٹھی لیکر وطن واپس
 آیا اور شروان شاہ کو اس انگوٹھی کی اطلاع ملی تو اس نے
 خاقانی کو طلب کیا اور کہا کہ یہ انگوٹھی تیرے لئے سزاوار
 نہیں ہے۔ اس کو تو میرے حوالہ کر دے۔ اس کے بدلے میں بہت
 سا مال اور بڑی جاگیر عطا کرونگا مگر خاقانی نے دینے سے انکار
 کر دیا۔

* خراسان کا قصد چچا کے مردے کے بعد خاقانی کا ایک
 بڑا زبردست سہارا جاتا رہا۔ سارا دربار اس کے مخالفین سے بھرا
 ہوا تھا۔ اس لئے وہ چاہتا تھا کہ شروان چھوڑ کر نکل جائے۔ اسی
 وجہ سے وہ عراق گیا تھا۔ مگر وہاں سے ناکام واپس آیا۔ اب
 ایک مرتبہ وہ خراسان جانے کے ارادے سے نکلا وہ ری تک پہنچا
 تھا۔ وہاں کے علماء و سادات نے اس کی بڑی عزت کی۔ مگر وہاں
 کی آب و ہوا اس نہیں آئی۔ وہ سخت بیمار پڑ گیا اور جب
 اچھا ہوا تو اس کو بادشاہ ری کی طرف سے خراسان جانے کی
 اجازت نہیں ملی۔ اس نے بادشاہ سے تہریز جانے کی اجازت مانگی
 نہادہ کہتا ہے۔

از خاص و عام ری ہمہ انصاف دیدہ ام
 جور من است ز آب و گل جاندگزام ری

میرمن ادد و صدر من ادد و پناہ من
 سادات ری ائمہ ری اتقیام ری

ہم لطف و ہم قبول و ہم اکرام یافتہ
 ز اصرار ری افاضل ری اولیام ری

چوں نیست رخصتہ سوی خراسان شدن مرا
 ہم باز پس شوم دشمن من بلام ری

گر باز رفتنم سوی جبریز اجازت است
شکر آگہ گویم از کرم بادشاہ ری

لیکن ایک دوسرے قصیدہ سے معلوم ہوتا ہے کہ اس کی جبریز واپس جانے کی بھی اجازت نہیں ملی۔ اس نے خراسان جانے کے لئے حکام اور اہل کاروں کو رشوت بھی دی اور اپنے پاس کی پوری رقم کو خرچ کر دیا۔ اس کے باوجود وہ اپنے مقصد میں کامیاب نہیں ہوا۔ چنانچہ ایک طویل قصیدہ میں کہتا ہے،

چہ سبب سوی خراسان شدنم نگذارند
عندلیمم بگلستان شدنم نگذارند

چہ اسارت زمن آمد کہ درین تشنہ طی
بسوی مشرب احسان شدنم نگذارند

مں ہمہ رفتنم تازی ہمہ رہ شادان دل
دل کداحست کہ شادان شدنم نگذارند

بہر فردوس خراسان بدر دوزخ ری
چہ نشینم کہ پنہاں شدنم نگذارند

قید بے فائدہ بینم ری و من قید نشین
کہ سوی کعبہ باہمان شدنم نگذارند

روضہ پاک رضا دیدن اگر طغیان شد
شاید از پردہ طغیان شدنم نگذارند

از وطن دورم و امید خراسان ہم نیست
کہ بدان مقصد گیہاں شدنم نگذارند

فتنہ از من چہ نویسد کہ مرا دانش و دین
دو رقیب اند کہ فتنان شدنم نگذارند

ترس جاہ و غم جان دارم و این ہر دو سبب
بخراسان سوی اہواں شدنم نگذارند

گیر فرمان دہندہم بخراسان رفتن
 ہم بہ تبریز بفرمان شدہم نگذارند
 از پی دیں بدوجا مکتب و دوکان دارم
 نہ بہ مکتب نہ بہ دوکان شدہم نگذارند
 ہرچہ اندوختہم ایس طائفہ را رشوہ دہم
 جو کہ در راہ کروکان شدہم نگذارند
 ناگزیر است مرا طعمہ سوران دادن
 زانکہ سوران بسرکان شدہم نگذارند

ایسا معلوم ہوتا ہے کہ وہ ری سے شروان واپس آگیا۔ مگر خراسان جانے کی تمنا اس کے دل میں باقی رہ گئی تھی۔ اس کے وہاں جانے کا ایک مقصد طوس میں حضرت امام رضا علیہ السلام کے روضہ اقدس کی زیارت کرنا تھا۔ اس کے علاوہ وہ امام محی الدین ابوسعید محمد بن یحییٰ نیشاپوری شافعی سے بھی ملاقات کا شرف حاصل کرنا چاہتا تھا۔ جو امام غزالی کے خاص شاگردوں میں شمار کیے جاتے تھے اور تمام شافعی علماء اور طالبان علم کے سرگروہ مانے جاتے تھے۔ سلطان سنجر سلجوقی کے پاس ان کی بڑی عزت اور وقعت تھی۔ وہ اس کے دست راست بنے ہوئے تھے۔ خاقانی شاید ان کی وساطت سے سلجوقی دربار میں رسائی پیدا کرنا چاہتا تھا۔ مگر خراسان میں حالات نے ایک زبردست پلٹا دکھایا۔ سلطان سنجر کی سختیوں کی وجہ سے غز کا ترکمانی قبیلہ اس کا سخت مخالف ہو گیا۔ اور اس نے مرو اور نیشاپور وغیرہ پر حملہ کر دیا اور خود سلطان کو قید کر لیا ان کے ان حملوں میں تقریباً تیس ہزار آدمی شہید ہو گئے۔ چونکہ امام محمد بن یحییٰ شافعی نے غزوالوں کے خلاف لڑنے کا فتویٰ دیا تھا۔ اسلئے انہوں نے بڑی بے دردی کے ساتھ امام موصوف کو بھی شہید کر دیا۔ اس وقت ان کی عمر بہتر سال کی تھی۔ یہ واقعہ رمضان سنہ ۵۶۹ کی آخری تاریخوں میں پیش آیا تھا۔ بحسب خاقانی کو اس درد ناک

واقعہ کی اطلاع ہوئی تو اس نے خراسان جانے کا قصد ملتوی کر دیا اور امام موصوف کے متعلق کئے زبردست مرثیے لکھے۔ چنانچہ ایک مرثیہ میں کہتا ہے۔

خاقانیا وفا مطلب ز اہل عصر زانکہ
در تنگنائے دہر وفا تنگ باب شد
آن کعبہ وفا کہ خراسانش نام بود
اکسوں بیاب پیل حوادث خراب شد
عزمت کہ زی جناب خراسان درست بود
برہم شکن کہ بوی امان زان جناب شد
بر طاق نہ حدیث سفر زانکہ روزگار
چوں طالع تو نامزد انقلاب شد
در حبسگاہ شروان با درد دل بساز
کان رات توشہ یوم المساب شد
بر قصر عقل نام تو خیر الطیور گشت
در تپہ جہل غصہ تو شر الدواب شد
گفتی کہ یارب از کف آزم خلاص ده
آمین چہ می کنی کہ دعا مستجاب شد

سفر حج اوپر بیان کیا جاچکا ہے کہ عراق سے واپس آنے کے بعد شروان شاہ نے خواجہ جہال الدین موصلی کی دی ہوئی انگوٹھی کا مطالبہ کرنا شروع کر دیا تھا۔ خاقانی نے کہا کہ یہ انگوٹھی وقف ہے۔ اور یہ کسی قیمت پر بھی بیچی نہیں جاسکتی۔ شروان شاہ نے اس کی کسی دلیل کو بھی تسلیم نہیں کیا۔ اور انگوٹھی کے دینے پر سخت اصرار کیا۔ جس کی وجہ سے خاقانی کو بڑی فکر دامنگیر ہو گئی۔ اس نے اپنی مثنوی میں لکھا ہے کہ ایک رات اس نے خضر علیہ السلام کو دیکھا اور ان سے مختلف سوالات کئے اور جواب پائے۔ آخر میں حضرت خضر نے خاقانی کو بہت سی نصیحتیں کیں اور کہا کہ ان دنیاوی بادشاہوں۔ امیروں اور پادشاہوں کی درہائی اور ان کی مدد و ستاہی کر کے

میت رہو۔ محمود غزنوی جیسا بادشاہ اب نہیں رہا۔ ایسی حالت میں ہر ایک کہنے لگے کہ در پر جاکر پیشانی رگڑنے سے کیا فائدہ ہو سکتا ہے۔ اس لئے سب کی دہلیزوں کو چھوڑ کر صرف آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کے آستانہ مبارک پر اپنا سر جھکا کر چنانچہ خاقانی اس مطلب کو حضرت خضر کی زبان سے یوں ادا کرتا ہے۔

در راہ خدا مشو تن آسان از خدمت ذا خدا ترسان
خاقانی از آستان اشرار درخز بہ پناہ گاہ مفتار
خاقانی ازیں سرای تزویر بگریز و رکاب مصطفی گیر
از بولہبان وقت بگریز در فتراک محمد آویز

اس نصیحت کا اثر یہ ہوا کہ خاقانی شوال سنہ ۵۵۱ھ میں شروان سے حج کے ارادے سے روانہ ہوا۔ اور عراق پہنچا۔ اور سلطان محمد بن محمود بن ملکشاہ کے لشکر گاہ میں داخل ہوا۔ اس نے غالباً خواجہ جمال الدین محمد بن علی اصبہانی موصلی سے ملاقات کی۔ پھر یہاں سے ہمدان، بغداد، اور کوفہ ہوتے ہوئے بیابان کے راستے سے مکہ مکرمہ پہنچا۔ ہر جگہ مشہور علماء و فضلاء سے ملاقات کی۔ مکہ میں آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی شان میں دو زہردست قاصد لکھے جن کو مکہ والوں نے زر کے پانی سے لکھوایا تھا۔ مناسب حج کے ادا کرنے کے بعد وہ مدینہ پہنچا پھر وہاں سے بغداد واپس آیا۔ اس وقت سلطان محمد بن محمود بن ملکشاہ سلجوقی کی فوجیں بغداد کا محاصرہ کئے ہوئے تھیں کیونکہ عباسی خلیفہ المقتدی باللہ نے سلطان محمد سلجوقی کے نام کو خطبوں اور سکوں میں شامل کرنے سے انکار کر دیا تھا۔ سلطان محمد اپنی اس مہم میں کامیاب نہیں ہو سکا۔ ہمدان میں اس کے خلاف بغاوت ہو جانے کی وجہ سے اس نے بغداد سے محاصرہ اٹھا لیا۔

واپسی میں بغداد پہنچنے کے بعد ہی خاقانی کو نظم میں اپنا سفر نامہ مرتب کرنے کا خیال پیدا ہوا۔ وطن لوٹ کر اس نے صرف چالیس دن کی محنت میں تحفۃ العراقین کی مثنوی تیار کی۔ اور اس کو خواجہ جمال الدین موصلی کی خدمت میں روانہ کیا۔

دارای در بند کی تعریف اور انعام حج سے واپس آنے کے بعد خاقانی نے غالباً سنہ ۵۵۲ھ میں در بند کے بادشاہ سیف الدین محمد مظفر کی تعریف میں ایک چہ مطلع و الا قصیدہ لکھا جو اس کی کلیات میں موجود ہے۔ در بند کا عربی نام باب الباب ہے۔ اور یہ شروان سے ایک سو میل کے فاصلے پر ایک مشہور قلعہ تھا۔ سیف الدین مظفر عربی النسل تھا۔ اس نے خاقانی کو رومی اطلس، مصری عبادہ اور ایک گھوڑا اور خادم عنایت کیا۔ خاقانی نے اس قصیدہ میں سیف الدین سے اپنے شراب پینے سے معافی چاہی ہے۔ چنانچہ کہتا ہے۔

تو می خوری بھجاس ہر خاک جرعه ریوی
من خاک خاک باشم کز جرعه یابد افسر
زاں آب آکر آسا زان ساں ہبی ہراسم
کز آب سگ گزیدہ شیر سیہ ز آکر
خاقانی آمد از جان چوں حلقہ بردر تر
ہر پای و سر بھلقہ حلقہ بگوش چوں در
گر بادہ می نگیرم بر من مگیر جانان
من خون خورم نہ بادہ من غم کشر نہ ساغر

لیکن آگے چلکر در بند والوں سے بھی اسے شکایت پیدا ہوگئی
چنانچہ کہتا ہے۔

بشروان گر گرم رنگی نہی داشت
بباب الباب ہم ہوئے ندارد

منوچہر کی وفات اور اختہان کی تخت نشینی
حج سے واپس آنے کے بعد خاقانی نے شروان ہی میں اقامت
اختیار کی۔ وہ شروان سے دل برداشتہ ہوچکا تھا۔ اس کی طبیعت
میں سکون اور استقلال نہیں تھا۔ وہ صرف شاہ شروان منوچہر
ہی کی تعریف میں قصیدے نہیں لکھتا تھا بلکہ دوسرے بادشاہوں،
امپروں، رئیسوں، عالموں اور فاضلوں کی تعریف میں بھی

قصیدہ لکھا کرتا تھا۔ اس کی وجہ سے منوچہر کو رنج ہوٹا تھا۔ مگر اس کے باوجود وہ خاقانی کے ساتھ اچھی طرح سے پیش آ رہا تھا۔ اور جب اس کا انتقال ہو گیا تو خاقانی کی بھی رنج پہنچا۔ اس نے گیارہ بند کا ایک زبردست مرثیہ لکھا۔ اور مختلف وقتوں میں اپنے رنج و غم کا اظہار کیا۔ چنانچہ ایک جگہ لکھتا ہے۔

آب حیران مجھے خاقانی
 کہ منوچہر خضر چوں مرد است
 نبوتِ راہیت و کرم بگذاشت
 تا چراغِ کہاں فرو مرد است
 راحت آن روز رفت کو رفت است
 گرم آن روز مرد کو مرد است

منوچہر کی وفات کے بعد اس کا لڑکا اختسان تخت پر بیٹھا تو خاقانی نے اس کی شان میں قصیدے لکھنے شروع کئے۔ کلیات میں کئی قصیدہ جلال الدین اختسان کی مدح میں ہیں۔ اس نے روس پر فتح حاصل کی تھی۔ جس کی خاقانی نے بڑی تعریف کی ہے۔ چنانچہ لکھتا ہے۔

راہیت شاہ اختسان کہ اثافتدنا فال اوست
 در جہاں آوازِ شادی و سان انگہفتہ
 از سرِ کفار روس انگہفتہ کفرہ چنانکہ
 از سرانِ روم شاہ الحچ ارسلان انگہفتہ

معلوم ہوتا ہے کہ اس کے عہد سلطنت میں خاقانی اور اس کے حریفوں کے درمیان سخت لڑائی شروع ہو گئی تھی۔ چنانچہ وہ ایک جگہ اپنے حریفوں کی براہیوں کو گناہے ہوئے یہ لکھتا ہے کہ وہ کسی صورت میں بھی اس کے برابر نہیں ہو سکتے۔ بلکہ وہ بادشاہ کے دربار میں بھی رہنے کے لائق نہیں ہیں۔ چنانچہ کہتا ہے۔

حقا بھان شاہ کے ہر شاہ آگے است
کایشان سزاہ حضرت شاہ زمن دیند

اس معاصرانہ چشمک کی وجہ سے خاقانی کی زندگی تنگ ہوگئی تھی۔ مخالفین نے بادشاہ کو بھی اس سے بدظن کرادیا تھا۔ ایک جگہ خاقانی بادشاہ کو خطاب کرکے کہتا ہے کہ اگر وہ خاقانی کو زر دیتا ہے تو یہ اس کا کوئی بڑا احسان نہیں ہے۔ خاقانی اس زر کے بدلے اس کو ہم بدل گواہر پیش کرتا ہے۔ چنانچہ کہتا ہے۔

شہ مرا زرداد و گوہر دادمش ہر جاہ زر
آن کرامت را مکافیر نتابد بیش ازیں

ایک دوسری جگہ لکھتا ہے کہ اگر بادشاہ تیس ہزار درہم دیتا ہے تو بھی کوئی بڑا کام نہیں کرتا ہے اس میں کوئی شبہ نہیں کہ اس تیس ہزار درہم کے بدلے تیس نیزہ گیر ملازم رکھے جاسکتے ہیں۔ لیکن ایک لاکھ نیزہ و تیر ملکر بھی خاقانی کے قلم کا نظیر نہیں پیش کرسکتے۔ چنانچہ کہتا ہے۔

گفتی از رسم سی ہزار درم   کم زسی نیزہ گیر نتوان یافت
لیکن از صد ہزار نیزہ و تیر   ایں قلم را نظیر نتوان یافت
سفن ایں است ناگزیر جہاں   عوض ناگزیر نتوان یافت
تا چو تیغہم بہ زر دیا را   خاطرہ را چو تیر نتوان یافت

شروان سے فرار ہونا اور پکڑا جانا خاقانی شروان اور اہل شروان سے بالکل ہی دل برداشتہ ہوچکا تھا وہ شروان کو ایک بدترین قیدخانہ خیال کرتا تھا۔ وہ چاہتا تھا کہ اس سے نکل جائے اور کہیں دوسری جگہ جاکر زندگی بسر کرے۔ اس نے کئی مرتبہ شاہ شروان جلال الدین اہتسان سے حج کی اجازت مانگی مگر اس نے اجازت نہیں دی۔ اس خیال سے کہ کہیں کسی دوسرے دربار میں پہنچے اس کے خلاف کوئی فتنہ برپا نہ کرے۔ آخر ایک مرتبہ بادشاہ کی اجازت کے بغیر شروان سے نکل گیا۔ اور بیلقان پہنچا ہی تھا کہ شاہی ہرکارہ اس کو پکڑلائے۔ بادشاہ

کہ اس کو شاہ براں کے قید خانہ میں بند کر دیا جہاں اس نے سات مہینے قید و بند کی مصیبتیں جھیلیں۔ اس نے قید کی حالت میں کئی نظمیں لکھیں۔ جن میں اس نے اپنی قید و بند کی تکلیفوں کو بیان کیا ہے۔ اس کی ایذا میں اس کے دشمنوں کا بھی ہاتھ تھا۔ چنانچہ عظیم الروم عزالدولہ کے دار جو ایک منظوم خط لکھا ہے اس میں یہ درخواست کی ہے کہ اس کو بادشاہ سے بیعت المقدس جانے کی اجازت دلائی جائے اور یہ بتایا ہے کہ اس کی تکلیف کے باعث اس کے دشمن ہیں۔

نہ از عباسیان خواہم معونت	نہ ہر سلجوقیان دارم گولا
چو داد من خواہد داد این دور	مرا چہ ارسلان سلطان چہ بغرا
چو یوسف نیست کز قحطمر رھاد	مرا چہ ابن یامیس چہ یہودا
مرا اسلامیان چوں داد ندهند	شوم ہر گردم از اسلام حاشا
پس از تحصیل دیں از هفت مرداں	پس از تاویل وحی از هفت قبرا
پس از میقات و حج و طوف و کعبہ	جہار وسعی و لبیک و مصلّا
پس از چندین چاہ در عہد سی سال	شوم پنجاہ گجرم آشکا را
مرا مشتمہ یہودی فعل خصم اند	چو عہسی ترسم از طعن مطا
چہ فرمائی کہ از ظلم یہودی	گریزم ہر در دہر سکودا
چہ گوئی آستان کفر جویم	نہ جویم درہ دہی صدر والا
ہر اجازیان ادگہ کشادہ	ہریم رومیان اینک مہیا
ہر داندہر ز بیعت اللہ قبلہ	چہ بیعت المقدس و محراب اقصی
مرا از بعد پنجاہ سانہ اسلام	نہ زبید چون صلیبہ بند ہرچا
و گر حرمت ندارندم با حجاز	کنم زاجا براہ روم مہدا
دہرستان نہر در ہیکل روم	کنم آئین مطراں را چو مطرا
بدل سازم ہزارو چہ ہر شس	رداو طیلسان چوں پورسقا
مرا اسقف محقق تر شناسد	ز یہ قیوب و ز دستور وژ ماکا

من ببعداد و همه آفاق خاقانی طلب
 دام خاقانی طراز فخر خاقان آمده
 از نشاط آستین بوس امیرالمومنین
 سعد اکبر بین مرا گور گریبان آمده
 مهدی آخر زمان المستفی بالکے دست
 خاک درگاهش بهشت عدن عدنان آمده
 آفتاب گوهر عباس امام الحق کے دست
 اجر انعامش زوال قحط قحطان آمده
 هر خلیفه است از محمد ز حق چون آدمش
 سرادی جاعل " فی ارض دستان آمده

تبریز میں سکونت اختیار کرنا دوسرے حج کے بعد
 خاقانی نے شروان میں اقامت اختیار کی۔ مگر اختسان شاہ شروان
 سے اس کے تعلقات بالکل کشیدہ ہو چکے تھے۔ اس نے شاہی
 وظیفہ بند کر دیا تھا۔ اور جاگیریں بھی ضبط کر لی تھیں۔ چنانچہ
 خاقانی عصۃ الدین کو خطاب کر کے کہتا ہے۔

قرب دوسہ سال هست کز شاہ یک حرمت و دیم ناں ندید است
 اقطام و برات رفت و از کس یک پرسش غم نشان ندید است
 ایس شعر وداعی از زبانم سمر است کس این بیان ندید است

جب خاقانی کی زندگی شروان میں تنگ ہو گئی تو وہ اپنی
 بہوی بچوں کو ساتھ لیکر تبریز چلا آیا اور وہاں سکونت اختیار
 کر لی۔ امام عہدۃ الدین ابو منصور محمد بن اسعد بن محمد
 بن الحسین بن القاسم العطار الطوسی نيسابوری المعروف بمطہ
 شافعی تبریز میں تھے۔ جب انہیں خاقانی کی آمد کا حال معلوم
 ہوا تو اس سے ملنے آئے۔ اور اس کو بڑی تسکین اور تسلی دی۔
 خاقانی امام موصوف کی بڑی عزت کرتا تھا۔ جب وہ آئے تو اس نے
 ان سے شریعت و طریقت کے متعلق مختلف سوالات کئے جن کا تفسی
 بخش جواب امام موصوف نے دیا۔ چنانچہ خود خاقانی نے اس
 ملاقات اور سوال و جواب کا نقشہ یوں کھینچا ہے۔

آمد مسیوم وار به بیهار پرس من
 کآزده دید جان من از غصه لبام
 او کز درم در آمد و دندان سپید کرد
 پوشید بام را سر دندانش نور فام
 سردابه دید حجره فرو رفت یک دوپه
 کرسی نهاده کید بر آمد سه چار گام
 بنشست و خطبه کرد و بفصل الخطاب گفت
 گر مشکلی ات هست سوالات کن تمام
 گفتم بیایگاه ملایک توان رسید
 گفتا توان اگر نشود دیوپام رام
 گفتم گلوے دیو طبیعت توان برید
 گفتا توان اگر ز شریعت کنی حسام
 گفتم ز وادی بشریت توان گذشت
 گفتا توان اگر بر ریاضت کنی اش رام
 گفتم کلید گنج معارف توان شناخت
 گفتا توان اگر نشود نفس اسیر کام
 گفتم هوا به مرکب خای توان گذاشت
 گفتا توان اگر نبود مرکبت حمام
 گفتم ز شاه هفت تنان در توان شنید
 گفتا توان اگر نشدی شاه شاه فام

تبریز آمد که بعد خاقانی نه کتی قصیده لکھے ہیں جس
 میں اپنا زمانہ کی بڑی شکایت کی ہے اور شروان اور اہل
 شروان کی مذمت کی ہے۔ چنانچہ ایک قصیدہ میں کہتا ہے۔

بہقامی رسیدہ ام کہ مرا خار و حنظل بجای گلشکر است
 جاہل آسودہ فاضل اندر رنج فضل مجہول و جہل معتبر است
 سفلہ مستغنی و سفی محتاج ایس تعابین ز بخشش قدر است

همه جور زمانه بر فضلا است   جو الفضول از زمانه راستر است
 فکر کن نصب عین و پیش خسان   رفع قصه مکن نه وقت جر است
 مرگ یاران شنیدم از ره گوش   دلمر امروز کشته فکر است
 نقطه خون شد از سفر دل من   خرد سفر هم بنقطه سقر است
 تا به غربت فتاده ام همه سال   نه مه ام غیبت وسه مه حضر است
 فخر من یادگرد شروان به   که مباحات خوربیا ختر است
 لیک تبریز به اقامت را   که صدف قطب را بهیم مقرر است
 هم بهولد قرار نتوان یافت   که صدف جنس خانه درواست
 گرچه تبریز شهره تر شهر است   لیک شروان شریف تر ذفر است
 خاک شروان مگو که آن شر است   کاهل شروان بخیر مشهر است
 عیب شروان مکن که خاقانی   هست از شهر کا بتداش شر است
 عیب شهری چراغنی بد و حرف   کاول شرم و آخر بشر است
 گرچه هست اول بدخشان بد   نه نتیجش نکوتریس گهر است
 نه تب اول حروف تبریز است   لیک صحت رسان هر نفر است
 دیدی آن جانور که زاید مشک   نامش آهو و او همه هنر است

ایک دوسری جگہ شروان کی تکلیفوں کو بیان کیا ہے اور
 لکھا ہے کہ آزادی سے بہتر کوئی دوسری نعمت نہیں ہے۔ اگرچہ
 شروان میں رہنے کو دل چاہتا ہے مگر جب وہاں کوئی دلی دوست
 باقی نہیں رہا۔ تو وہاں رہ کر کیا کیا جائے۔ اس سے تو غربت
 میں زندگی گزارنی اچھی ہے چنانچہ کہتا ہے۔

نعمتی بہتر از آزادی نیست   بر چنینی مائده کفران چه کنم
 دولت از خادم و زن چون طلبم   کاملر میل به نقصان چه کنم
 چون بشروان دل و یاریم نهاد   بیدل و یار بشروان چه کنم
 آہ دردا که بشروان شدنم   دل بفرماید و درمان چه کنم

گرچہ انجام ز خاقان کبیر   مست دان پارہ فراوان چہ کنم
آب شروان بدھاں چوں زدہ ام   بادنای پارہ خاقان چہ کنم
چوں مرا در وطن آسایش نیست   غربت اولی تر از اوطان چہ کنم

لڑکے کی وفات تبریز آئے کے بعد خاقانی کے بیس سالہ
نوجوان لڑکے رشیدالدین کا سنہ ۷۷۰ھ میں انتقال ہو گیا۔ جس کی
وجہ سے اس کا دل ٹوٹ گیا۔ اس کے متعلق کئی زور دار مرثیے
لکھے۔ جن کے پڑھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ رشیدالدین کو کئی
دن تک بخار آتا رہا۔ جس کا بہت کچھ علاج کیا گیا۔ مگر کچھ
فائدہ نہیں ہوا۔ رشیدالدین کے مرنے کے بعد ایک لڑکی پیدا
ہوئی۔ مگر تین روز بعد وہ بھی راہی عدم ہو گئی۔ لڑکے کی
وفات کا ماں کو بےحد رنج تھا۔ وہ بھی کچھ زیادہ دنوں تک زندہ
نہیں رہ سکی۔ خاقانی نے مختلف مرثیوں میں اپنے رنج و غم کا
اظہار کیا ہے۔ چنانچہ ایک جگہ کہتا ہے۔

دریغ میوق جانم رشید کز سرپائے
بہ بیست سال در آمد بیک دفن بگذشت

مرا کفیرہ ہمیں یک رشید بود ز عمر
نتیجہ شب و روزہ کہ در هوس بگذشت

مرا بزادن دختر غم رشید کہ آن
نہ بردل من وئی بر ضمیرکس بگذشت

چو دختر آمدہ من جمع دید صوفی وار
سہ روز عدۃ عالم برداشت پس بگذشت

ایک دوسری جگہ کہتا ہے۔

پسر داشتم چوں بلند آفتاب
زناگہ تباری مغاکش سپردم

بدرد پسر مادرش چوں فروشد
بخاک آن تن دردناکش سپردم

یکی بکر چوں دختر نعلش بودم
 پروشن دلی چوں بخاکش سپردم
 چو دختر سپردم بداماد گفتم
 کہ آنچه از بر سنت ایس بخاکش سپردم
 بہادہ من و مادہ عبدالعزیز
 ودیعت بہزدان پاکش سپردم
 اگر کس پناہش نباشد بشروان
 پناہش بس است این خداکش سپردم

ان آخری دو شعروں سے معلوم ہوتا ہے کہ خاقانی کا ایک داماد بھی تھا جس کا نام عبدالعزیز تھا اور وہ شروان میں رہتا تھا۔

عہدۃالدین شافعی کا انتقال خاقانی اپنے زوجوان لڑکے رشیدالدین کے انتقال سے بہت ہی دافکار اور افسردہ ہو چکا تھا۔ مگر جب چند دنوں کے بعد ربیع الآخر سنہ ۷۱۵ھ میں امام عہدۃالدین شافعی کا بھی انتقال ہو گیا۔ تو خاقانی کے دل کو بھید صدمہ پہنچا۔ خاقانی ان کی بہت زیادہ قدر اور عزت کرتا تھا۔ امام موصوف طوس میں پیدا ہوئے تھے۔ اور مرو میں ابو بکر محمد بن منصور سماعی سے حدیث پڑھی تھی۔ پھر وہاں سے روڈ آئے اور قاضی حسین بن مسعود فراء بغوی صاحب معالم التنزیل و شرح السنہ سے علوم دینیہ کی تعلیم حاصل کی۔ پھر وہاں سے بخارا گئے اور وہاں برہان الدین عبدالعزیز بن عمر بن مازہ حنفی سے کچھ دن تک تعلیم پائی۔ پھر وہاں سے مرو آئے اور جب غز کے ترکمانی قبیلے نے سنہ ۷۴۵ھ میں خراسان پر حملہ کیا تو وہ وہاں سے نکل گئے اور عراق چلے آئے۔ کچھ دن تک بغداد میں رہے۔ اس کے بعد موصل، آذر بائجان اور جزیرہ ہوتے ہوئے تہرین پہنچے اور وہاں اقامت اختیار کی۔

خاقانی کی کلیات میں ان کے متعلق جو مرثیہ ہے اس کے پڑھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ خاقانی کے لئے ان کی موت اپنے لئے کی موت سے بھی زیادہ رنج و الم کا باعث تھی۔ کیونکہ ان کے بعد تبریز میں شاعری کا ذوق رکھنے والا کوئی باقی نہیں رہا۔ چنانچہ کہتا ہے۔

بے او سخن ترازم و کے پرورد سخن
حسان پس از رسول و فرودق پس از هشام

خود بردلم جراحت مرگ رشید بوند
از مرگ خواجہ رفت جراحت ز التیام

گرصد رشید داشتی کردمی فداش
آن روز کامدش ز رسول اجل پیام

خراسان کا دوسرا قصہ معلوم ہوتا ہے کہ خاقانی سنہ ۵۸۰ تک تبریز ہی میں رہا۔ وہ خراسان جانا چاہتا تھا۔ غالباً وہ خوارزم شاہ تکش بن ایل ارسلان سنہ (۵۹۶-۵۶۸) کے دربار میں رسائی حاصل کرنا چاہتا تھا۔ کیونکہ اس کے دبیر بہاء الدین محمد سے خاقانی کی دوستی ہوگئی تھی۔ خاقانی نے بہاء الدین محمد کی تعریف میں ایک قصیدہ بھی لکھا تھا اور اس میں اس سے یہ درخواست کی تھی کہ بادشاہ تکش بن ایل ارسلان کی خدمت میں اسکا یہ قصیدہ پہنچائے۔ چنانچہ کہتا ہے۔

طبع تو شناسد آب شعرم دیلم دانم خژاد دیلم

گرچہ شعرا بسی است امروز آن طائفہ را منم مقدم

ہرچند دریں دیار منحوس بہت است مرا قضاہ مبوم

میرخاتم راچہ نقص اگر هست انگشت کہیں محل خاتم

در قالب آدم آرمیدم ام ہمدوم روح روح دردم

یعنی ہرسان بحضرت شاہ اپنی عقد جواہر منظم

خاقانی کے ایک قصیدے سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ سنہ ۵۸۰ھ میں طبرستان کے راستے سے خراسان جا کر وہاں گوشہ نشینی اختیار کرنا چاہتا تھا۔ مگر غالباً اس کی یہ خواہش پوری نہیں ہو سکی۔ چنانچہ کہتا ہے۔

گرز سرواں بدر انداخت مرا دست و بال
خیردان بلکہ شرف داں بخراسان یابم
ترک اوطان ز پی قصد خراسان گذرم
عارض سلوت اوطان بخراسان یابم
رخت عزلت بخراسان کشم ان شاء اللہ
کہ خلاص از پی دوران بخراسان یابم
از رہ ری بخراسان نگنم راہ دگر
کہ رہ از ساحل خُزراں بخراسان یابم
سوی دریا روم و ہر طبرستان گذرم
کافتی ہر طبرستان بخراسان یابم
چند گوئی کہ دو سال دگر است آفت خسف
دفع را آیت رحمان بخراسان یابم
ایں ہمہ جنس ز دیباچہ ادیان بداست
من طراز ہمہ ادیان بخراسان یابم
بسر خاک محمد و ہر یحیی پاک
شوم و شربت احسان بخراسان یابم
از سر روضہ فاروق فرق صدر شہید
ہوی جان داروی فرقاں بخراسان یابم
چوں بجزی و دری یاد افاضل گزرد
نام غویش افسر دیوان بخراسان یابم

عزالحین کا انتقال کلیات خاقانی میں ایک مرثیہ عزالدین کے نام کا بھی ہے۔ اب صاف یہ نہیں معلوم ہوتا کہ یہ کون بزرگ ہیں۔ مگر اس مرثیہ سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ خاقانی کے

جادی دوست تھے۔ جب ان کا انتقال ہوا تو خاقانی نے اس مرثیہ کے ذریعے اپنے انتہائی رنج و غم کا اظہار کیا ہے چنانچہ کہتا ہے

گرچہ غم فرسودہ دورانِ بدم
مرگ عزالدین مرا فرسود و بس
گرچہ در تپریز بودم دوستان
دوست جانی پر کہ آسود و بس
بعد ازو در خاک تپریز چہ کار
کآب روی کار من او بود و بس

دوسروں کی تعریف خاقانی نے اپنے زمانے کے مختلف بادشاہوں، امیروں اور عالموں کی تعریف کی ہے بادشاہوں میں منوچہر اور اختسار اور اسکی پھوپھی عصمت الدین کے علاوہ علام الدین اتسز بن محمد خوارزمشاہ سنہ (۵۵۱ - ۵۲۱) نصر الدین اسپہبد اعظم ابو المظفر لیالو اشیر فرمانروائے طبرستان، غیاث الدین محمد بن محمود بن محمد بن ملکشاہ سلجوقی (سنہ ۵۵۳ - ۵۴۷) رکن الدین ارسلان بن طغرل (سنہ ۵۷۱ - ۵۵۵) مظفر الدین قزل ارسلان عثمان بن ایلدک (سنہ ۵۸۷ - ۵۸۱) وغیرہ کی بڑی تعریف کی ہے۔ علماء و فضلاء میں امام محمد بن یحییٰ اور امام عہد الدین شافعی کے علاوہ امام نصیر الدین ابو اسحاق ابراہیم، امام مجد الدین خلیل، موفق الدین عبدالغفار، قاضی شاہ اخمشاد، نجم الدین احمد بن علی سیہگر، افضل الدین ساوی، صدر الدین محمد خجندی، اور ان کے بھائی جمال الدین محمود، بہاء الدین سعید بن احمد، ابو عمر اسعد، معین الدین، شہاب الدین۔ مفتی اسلام قاضی القضاۃ عزالدین۔ فخر الدین و عہد الدین فرزندان ملک السادات مجد الدین۔ ملک القضاۃ مفتی العراقین کافی الدین احمد، مجد الدین ابو القاسم بن جعفر القزوینی۔ قدوة المفسرین امام الدین رازی، شہاب الدین ابو نصر یوسف الدمشقی اور ان کے بھائی فخر الدین، امام ابو الحسن ابن الغل، ملک المناظرین امام فخر الدین احمد، امام الاکثم ضیاء الدین قدوة الاکثم عزالدین ابو الفضل محمد بن سعد الاشعری ملک الوزراء

خواجه جمال الدین موصلی ، شیخ الاسلام ضیاء الدین عمر دساقی ، برہانی الحق رضی الدین خزاہی ، ملک السادات امام شرف الدین محمد بن مطہر علوی ، امام وحید الدین ابن عثمان ، امام الائمہ عماد الدین ابوالموہب الابہری ، خواجه عزالدین قصار ، واعظ تاج الدین علی شیبانی - قدوة المشايخ رشید الدین ابوبکر وغیرہ کی بڑی تعریف کی ہے ۔ اور بعض کے مرثیے بھی لکھے ہیں ۔ ان کے متعلق تفصیل سے بحث کرنے کی یہاں گنجائش نہیں ہے ۔

وفات خاقانی نے اپنی جاکر زندگی تجریز میں گذاری ۔ اس کی وفات کے متعلق مختلف اقوال منقول ہیں ۔ مگر صحیح یہی ہے کہ اس نے سنہ ۵۹۵ھ میں وفات پائی اور سرخاب کے قہرستان میں مدفون ہوا ۔

تصنیفات خاقانی نے اپنے بعد ایک ضخیم کلیات یادگار چھوڑا ۔ جو دو ضخیم جلدوں میں مطبع منشی نو لکھنؤ کانپور سے شایع ہوا ہے ۔ یہ دونوں جلدیں ۱۵۷۶ صفحات پر پھیلی ہوئی ہیں ۔ پہلی جلد میں خاقانی کے فارسی قصاید ہیں ۔ دوسری جلد میں فارسی غزلیات ، فارسی رباعیات اور عربی قصاید ہیں ۔ اس کلیات کے علاوہ خاقانی کی ایک مثنوی تہذیب العراقین بھی دو مرتبہ مطبع مذکور سے شایع ہو چکی ہے ۔ یہ مثنوی سنہ ۵۵۲ھ میں تصنیف ہوئی تھی جیسا کہ اوپر ذکر چکا ہے ۔

علم و فضل اور اخلاق خاقانی یوں تو ہر ایک علم میں مہارت رکھتا تھا ۔ جیسا کہ خود ہی کہتا ہے ۔

اگرچہ دلم من اندر حساب و الشعرا است
ز محدث تو بہلا ازان سزاوارم
قدم علم گزان علم من دیافت اثر
بہاؤمای مرا تاجہ بینی آثارم

مگر اس کے اشعار کو پڑھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ فلسفہ و کلام کا سخت مخالف اور مذہب اسلام کا زبردست حامی تھا ۔ وہ اس زمانہ کے علم فلسفہ کو بہت نفرت کی نگاہ سے دیکھتا

تھا۔ اس دے فلسفیوں کی جابجا سخت مذمت کی ہے چنانچہ ایک جگہ کہتا ہے۔

زہی دولت کز امکان ہدایت یافت خاقانی
کنون صد فلسفی فلسے نیرزد پھش امکادش

توقی خاقانہا طفلی کہ استاد تو دیں بہتر
چہ جائے ژند اوستا هست بازرتشت نیرانش

ہدایت ز اہل دیں آموز و قول فلسفی مشنر
کہ طوطی کان ز ہند آیدنہ جویدکس زخیزانش

فرائض ورز و سنت جو اصول آموز و مذهب دان
مجسطی چہست اشکالاش قلبہش کیست اقراش

فقیہی بہ ز افلاطون کہ آن کش چشم درد آید
یکی کمال کابل بہ ز صد عطار کرمانش

ایک دوسری جگہ لکھتا ہے۔

امامان و عالمان اجل	خار جہل از پی جہل منہید
علم تعطیل مشنوید از غیر	سر توحید را خلل منہید
فلسفہ در سخن نہامیزید	و انگہی نام آن جہل منہید
وہل گہرہی است بر سر راہ	ای سران پاہ در وہل منہید
وہل زندقہ جہان بگرفت	گوش ہمت بریں وہل منہید
ذقہر فلسفی کمر از فلس است	فلس در کیسہ عمل منہید
مرکب دینی کہ زادہ عرب است	دافہ یونادش بر کفل منہید
قلل اسطورہ اوسطی را	بر در احسن الملل منہید
خفس فرسودہ فلاتون را	بر طراز بہین حلل منہید
علم دیں علم کفر شمارید	ہر زمان ہمیر ملل منہید
چشم شرم از شہا است ناخنہ دار	برسر ناخنہ جعلی منہید

فلسفی مرد دیس نہ پندارید   خیز را جفت سام قل منہید
 فرض ورزید و سنت آموزید   عکر ناگردن از عمل منہید
 از شما حس می شودد ایس قوم   تہمت نہس بر زحل منہید
 کل علم اعتقاد خاقانی است   خارش از جہل مستدل منہید
 افضل از یس فضولہا راند   نام افضل از یس افضل منہید

خاقانی نہ بادشاہوں کی مدح سے اپنی شاعری کی ابتدا کی
 مگر اس کے حوصلے اور ہمت اور مرتبہ کے مطابق اس کی حوصلہ
 افزائی نہیں ہو سکی۔ اس کے مخالفین ہمیشہ اس کو گرانے کی
 کوشش کر رہے تھے۔ اس کی وجہ سے ہجو کا سلسلہ جاری رہا۔
 اور دھیرے دھیرے فکر و فاقہ اور تنہائی و عزلت کی طرف
 اس کی طبیعت مائل ہوتی گئی۔ اور اس نے درویشی ہی کو
 اپنا طریق امتیاز قرار دیا۔ چنانچہ ایک جگہ کہتا ہے۔

چہ آزاددد درویشان ز آسیب گرانباری
 چہ محتاج اند سلطان باسباب جہانبانی

پس از سی سال روشن گشت برخاقانی این معنی
 کہ سلطانی است درویشی و درویشی است سلطانی

ز دیوان ازل منشور کاول درمیان آمد
 امیری جملہ را داددد و سلطانی بخاقانی

آخر زمانہ میں تو خاقانی پر قناعت کا جذبہ طاری ہو گیا
 تھا۔ اس کو یہ محسوس ہو رہا تھا کہ اب بادشاہوں کی تعریف
 کرنے میں کوئی فائدہ نہیں ہے۔ اس سے تو یہی بہتر ہے کہ
 کسی مدرسے میں بیٹھکر معلمی کریں یا کسی فقیر سے مسانید
 کی حدیثیں سناکریں چنانچہ کہتا ہے۔

کنم دفتر عمر وقف قناعت   نویسم بہر صفحہ لایبائی
 کرم مرد بس مرثیہ گویم اورا   ندارم بہدحت ولی اختراعی
 علی القطع پذیرم اقطاع شاہان   من و ترک اقطاع بس انقطاعی

چو مار و نعایم خورم خاک و آتش   بمیر و نعیمش ندارم طماعی
 کتابت نهادن بہر مسجد بہ   کہ جستن بہر مجلسہ اصطناعی
 مودب شوم با فقیہ و محدث   کہ حادیث مسند کنم استماعی
 بصف نعال فقیہان نشینم   کہ در صدر شاہان نہادہ انتفاعی
 ور از فقہ درماہم آیم بمکتب   نویسم خط ثلث و نسخ ورقاعی
 و لیکن گرفتہم کہ ہرگز نجویم   نہ ملک و منال و نہ مال و متاعی
 بروزی دو ہارم بباید طماعی   بہامی دو وقتم بباید جماعی
 ہرین اختصارات دیگر نجویم   معاشی کہ مقرون بود بامساعی

خاقانی اچھی طرح یہ جانتا تھا کہ دولت اور ہنر ایک جگہ
 جمع نہیں ہو سکتے۔ چونکہ اللہ نے اسے ہنر سے نوازا تھا اس
 لئے اس کو دولت نہیں مل سکی چنانچہ ایک جگہ کہتا ہے۔

عاقبت را نشان نمی یابم   وز بلاہا اماں نمی یابم
 دولت اندر ہنر بسے جستم   ہر دو را یک مکان نمی یابم
 گوگیا آب و آتش اند ایں دو   کہ بہر صلح شاں نمی یابم
 زین گرانہایہ نقد کیسے عبر   حاصل الا زیان نمی یابم
 خویشتن خوار گشتہ ام چوں شمع   چوں توان کردناں نمی یابم
 یک جہاں آدمی ہمی بینم   مردمی در میان نمی یابم
 ہر زمانہ پناہ خویشتن الا   در شاہ جہاں نمی یابم
 زان نہط کار زوی خاقانی است   جاہ جز بر گران نمی یابم

ایک دوسری جگہ خاقانی نے خدا کا شکر یہ ادا کیا ہے کہ
 اس نے اسے دینار نہیں دیا تو بھی کچھ پروا نہیں۔ اس کا
 ایک بڑا احسان یہ ہے کہ اس نے اس کو دین اور دانش عطا کیا
 ہے۔ چنانچہ کہتا ہے۔

ہزار شکر کنم فیض فضل یزدان را
 کہ داد دانشی و دیی گردن داد دینارم

ایک اور جگہ لکھتا ہے کہ روٹی کے واسطے انسان کو اپنی
 آبرو نہیں کھولینی چاہئے۔ چنانچہ کہتا ہے۔

گھتی اہل وفا نخواہد شد   شوره آب روان نخواهد داد
 از زمانہ بترس خاقانی   دل بخاقان و خوان نخواهد داد
 آبرو از برای نان حرام   بے تگین و طغان نخواهد داد
 آبروی است کیمیا بزرگ   کیمیا رایگان نخواهد داد
 گنج اول زمان نداد بکس   آخر آخر همان نخواهد داد
 ایک اور جگہ کہتا ہے کہ وہ نا کسون کی روٹی نہیں کھاتا
 چنانچہ کہتا ہے۔

خون جگر خورم دغورم نان خاکسان   ور خون جان شوم دشوم آشنای نان
 ایک دوسری جگہ خاقانی سر پرستی کو رنج اور تکلیف اور
 خدمت کو آفت قرار دیا ہے چنانچہ عصمت الدین بنیت فریدوں کو
 خطاب کر کے کہتا ہے۔

گر بخدمت کم رسم معذور دار
 کز بے عنقا نشان خواہم گزید
 سر پرستی رنج و خدمت آفت است
 من فراق ایس و آن خواہم گزید
 سالہا راہ ریاضت داشتم
 از سر دوری همان خواہم گزید

ایک دوسری جگہ اپنی گوشہ نشینی اور عزلت گزینی اور
 قناعت پسندی کی تعریف کی ہے چنانچہ کہتا ہے۔

در عزلت گزید خاقانی   کہ بے از دار ملک خاقان است
 خورش از مشربہ قناعت خواست   کہ ز زمزم ہم آب و ہم نان است
 نہر قناعت تواند اندہ رزق   کاغذہ رزق بر جہانباں است
 عمر کز بہر رزق موقوف است   رزق موقوف بہر حرمان است

شہنشاہ ز کس حوالہ رزق کہ ضمان دار رزق یزدان است
 مور را روزی از سلیمان نیست کہ ز روزی ده سلیمان است
 تا بعربیت فتاد خاقانی یک در خانہ ایش زندان است
 اور ایک جگہ اپنی آزاد منشی ، اپنے توکل ، صبر و رضا اور
 پاک دلی کی بڑی تعریف کی ہے چنانچہ کہتا ہے -

منکہ خاقانیم آزاد دلہم	کہ خرد قاعدہ رای است مرا
پیش جان را دکنم زنگ زدآہ	کاڈنہ عکس نہای است مرا
دکنم مدح سرائی بحروم	کہ زبان صدق سرای است مرا
ہمہ خس در تن من سلطان است	جز مشامی کہ گدای است مرا
بتوکل زیر اکنون نہ بکسب	کہ رضا صبر فزای است مرا
نان دونان خورم پیش کہ دین	توشق ہر دوسرای است مرا
من تیمم بسر خاک نجس	کی کنم کاب خدای است مرا
نور پروردہ کشف است دلہم	کہ یقین پردہ کشای است مرا
تنگ دارم کہ شورم کرگس طبع	کز خرد نام ہمای است مرا
پخت انگشت کش است روح از انکہ	ہنر انگشت کزای است مرا
پاک بودم دم دنیا نژدم	کو جنب بود نہایت مرا
آنچہ بایست نہادند بمن	و آنچہ دادند نہایت مرا

خاقانی فطرتاً برائی سے بیزار اور اچھوں کی صحبت کا آرزو
 مند تھا - اس لئے اپنے آپ کو اسطرح نصیحت کرتا ہے اور کہتا ہے
 از بدان نیک ترس خاقانی تادل و دین تو تباہ دکنند
 بغداد اعتقاد پا کاں دار تا پلیدانت خاک رہ دکنند

اپنائے زمانہ کی شکایت خاقانی کی پوری زندگی
 تکلیفوں اور مصیبتوں میں گزری ہے اسی لئے اس نے ہر جگہ
 زمانہ اور اپنائے زمانہ کا بڑا ہی گلہ اور شکوہ کیا ہے اور خاص

گر شروان اور اہل شروان کی بڑی مذمت کی ہے۔ اور مختلف پہلوؤں سے اپنی تکلیفوں کو بیان کیا ہے۔ چنانچہ ایک جگہ یہ کہتا ہے کہ حوادث زمانہ کی وجہ سے اس کی روشن طبیعت تیرہ و تار ہوگئی ہے اور اگر ایسا نہ ہوتا تو اس کا دل نور سے بھرا ہوا ہوتا۔ اور اگر رنج و غم کے قفل میں اس کے دل کی کنجی ٹوٹ نہ گئی ہوتی تو خزانہ غیب سے وحی کے مانند الفاظ آسکتے تھے۔ کہتا ہے۔

طبع روشن داشت خاقانی حوادث تیرہ کرد
ور زکردی خاطر رو نور پیوندد آمدہ
گر کلید خاطرش شکستی اذدر قفل غم
در خزانہ غیب لفظش و حی مانند آمدہ

خاقانی کی کلیات میں اس قسم کے اشعار بہت سے ہیں جن میں ابنائے زمانہ کی بڑی شکایت کی ہے ہم ذیل میں چند منتخب اشعار پیش کرتے ہیں جن سے اندازہ ہو سکتا ہے کہ اس کو ابنائے زمانہ سے کس قدر تکلیف پہنچی تھی۔ ایک جگہ کہتا ہے

سر نامہ روزگار خواندم عنوان وفا ہراں ندیدم
بہداد بدشمنان نہ کردم انصاف ز دوستان ندیدم
صد روزہ ز درد دل گرفتم عیدم بہراد جان ندیدم
از دام دورنگی شب و روز خاقانی را اماں ندیدم

ایک دوسری جگہ کہتا ہے۔

کارمن بالا نمی گہرد دریں شیب و ہلا
در مضیق حادثاتم بستہ بند عفا

می کنم جہدی کزین خضرای خنلان بگنم
ہبذا روزہ کہ ایس توفیق یابم حیدا

با کہ گیرم اس کز اہل وفا بے روزیم
روزی من نیست پا خود نیست در عالم وفا

ایک دوسری جگہ لکھتا ہے .

مرا ز خطہ سروان بیرون فکن ملک
که قبرصه ایست درو صد هزار بحر بلا
مراکنف کفن است النعیات ازیں موطن
مرا مکر سقر است الامان ازیں منشا

خیک بد حال و سخت سست دلم
جان و دل بر دویک نه پر خطر است
عافیت آرزو کنم هیبت
ایں تمنا است یافتن دگر است

خاقانی غریبم در تنگنای سروان
دارم هزار اندوه اندوه بره ندارم

امروز شوخ چشمان آسوده دل ترازد
من شوخ چشم نیستم ام کاش هستی
از آسمان نیاهتمی هم سعادت
گر زین نحوس خانه سروان بجستی

شرواحت که مار آمد به گنج رها کردی
تبریز که گنج آمد به یار نگه دارش

گر بشرواخر اهل دل می ماند در ضمیرم سفر نمی آید
و ربه تبریزم آب رخ می بود ارمم آب خور نمی آید
آنچه آمد مرا نمی بایست و آنچه بایست بر نمی آید

من که خاقانی جفای وطن برده ام وز جفا گریخته ام
گرده آزده ام ز دست خسان دست برسر چرا گریخته ام
ترسم از قهر بنا خدا ترسان لا جرم در خدا گریخته ام

لڑ عین کماں کشان قضا در حصار رضا گریخته ام
گرهه کس ز میخ بگریزد منم آن کز عطا گریخته ام

شراب سے نفرت خاقانی کو اور شعراء کے بالکل برعکس
شراب سے سخت نفرت تھی۔ اس نے کئی جگہ شراب کی مذمت
بیان کی ہے۔ شروان شاہ اور دیگر بادشاہوں اور امیروں سے میل
نہ ہونے کا ایک سبب اس کا شراب نوشی سے احتراز کرنا بھی
تھا۔ چنانچہ اس نے ایک جگہ شراب نہ پینے کی معافی ان
الفاظ میں چاہی ہے۔

گفت چرا در صبح باده نخواستی کنونک
حجلہ بر انداخت صبح حجرہ پیر داخت خواب
گفتش اے صبح دل سکے کارم میر
زرد سراینک زمن سکے رخ برمتاب
من نہ کنم کار آب کو ببرد آب کار
صبح خرد چون دمید آب شود آب کار

ایک دوسری جگہ شراب کی مذمت بیان کرتے ہوئے اس کہ نہ
پینے کی نصیحت کرتا ہے اور کہتا ہے۔

باده را بر خرد مکن غالب دیورا بر ملک مکن سالار
جام کیفسرو است هبت من کہ کند راز کائنات اظہار
سلسبیل حلال خور زین جام وز حمیم شراب شو پھزار
فیض این السحاب خور چو صدف فیض بنت العنبر مخور ز دہار
ز آب رنگین حجاب عقل مساز شعلہ نار پیش شیر میار
عیش اسلاف در سفال مدان گل سیراب در سراپ مکار
بول شیطان مکن بقارورہ پیش چشم طہیب عقل مدار
ایک دوسری جگہ کہتا ہے۔

بختی مستم خورده پختہ و خام شما
کز شاخامان نہ اکنون است استغنائی من

ہیف ہرہور و جنابت ہر ملایک بستہ ام
گر ز خون دختران رز بود سہبای من
ور خورم می ہم مرا شاید کہ از دھقان خلد
ور رسد از دست امروز اجری فردای من
در بہشتم می خورم طاق حلال ابراہام روحم
خاک می شد تا پذیرد جرعت ہمراہی من
بوسہ ہر سنگ سیاہ و مصطف روشن دھم
گرچہ چون کوثر ہمہ تن لب شود اجزای من

اپنی شاعری پر فخر خاقانی نے کئی جگہ عنصری و رودکی
جیسے شعراء پر شاعرانہ تعالیٰ کی ہے۔ اور ان کو اپنے خوان
سفن کا ریزہ چیں بتایا ہے چنانچہ کہتا ہے۔

شاعر مطلق منہم خوان معانی مراست
ریزہ خور خوان من عنصری ورود کی

اور اس نے مختلف وقتوں میں اپنی ذات اور اپنے نظم و
نثر پر فخر کیا ہے۔ چنانچہ ایک جگہ کہتا ہے۔

بغداد کہ باعث جان است   منشی نسل ادبی و جان است
کہ امیر امام خاقانی   مقرر صدھزار خاقان است
من نگویم کہ طبع روشن او   ہمدہ طبع آب حیوان است
کاب حیوان ز بہر خدمت او   بندہ خاک پایہ سروان است
ایک دوسری جگہ خود کو ملک سفن کا مالک بتایا ہے۔ چنانچہ
کہتا ہے۔

مالک ملک سفن خاقانیم کز گنیم نطق
دخل صد خاقان سزد یک نکتہ غرام من
دست من جو زام و کلہم حوت و معنی سنبلہ
سنبلہ زاید ز حوت از جنبش جوزام من
گرچہ از زن سیرکان کارم چو غنشی مشکل است
حامل است از جان مردان خاطر عکرای من

گر بہفت اقلیم گوید کس بہشل ایں دو بہت
کافر مر دار القواء مسجد اقصاء من
شاعران را گرچہ غاوون خواند در قرآن خداے
ہم ازیشان بود ظاہر وجہ استہزاء من

دوسری جگہ اپنی ذات کو اقلیم سفن کا بادشاہ بتایا ہے
چنانچہ کہتا ہے -

نیست اقلیم سفن را بہتر از من بادشاہ
در جہاں ملک سفن را ندین مسلم مر مرا
مریم بگر معانی را منم روح القدس
عالم فکر معانی را منم فرمان روا
گر مرا دشمن شدند ایں قوم معذور اند زانکہ
من سپہاں کامدم ہر مروت اولاد الزنا

ایک دوسری جگہ اپنے آپ کو استاد سفن ظاہر کیا ہے کہتا ہے -

امروز اصرار سفن خوانندم استاد سفن
صد عنصری در پیش من شاگرد اشعار آمدہ

ایں قطعہ بعد تصحیح کا استاد منم سفن وراں را
ایک دوسری جگہ وہ لکھتا ہے کہ وہ سفن کا بادشاہ ہے اور
دوسرے شعرا اس کے مضامین کے چور ہیں -

شاہ سفن منم شعرا دزد گنج من پس دزد را کہ بر سر اقرار وار کرد
ایک اور جگہ ابوالعلاء گنجوی پر چوٹ کرتے ہوئے کہتا ہے
کہ وہ اس کے مضامین کو چراتا ہے -

دانم کہ دگر بارہ گہر دزد ازین عقد
آن طفل دبستان من ایں مردک کذاب

ایک دوسری جگہ کہتا ہے کہ زمانہ بھی اس کے اشعار کی
تعریف کرتا ہے چنانچہ کہتا ہے -

داد سفن دہم کہ زمانہ ہر مرز گفت
آن یافتہ ز تو کہ ز حسان نیافتہم

ایک دوسری جگہ بادشاہ کو مخاطب کر کے کہتا ہے کہ آج دنیا میں میری برابری کرنے والا کوئی دوسرا شاعر نہیں ہے چنانچہ کہتا ہے ۔

شہانیک دانی کہ امروز گیتی ندارد چو من ساحر کیمیاگر
تو باقی جهان کز بقاے تو آن را دریں پیشہ کس ناید اورا برادر

شرح تحفة العراقین خاقانی کی سب سے زیادہ شہرت اسکے قصاید کی وجہ سے ہے جن میں شکوۃ الفاظ اور زور کلام کے ساتھ ساتھ جوش بیان بھی پایا جاتا ہے ۔ اس کے اشعار میں علم نجوم و ہیئت اور دوسرے علوم کی بہت سی اصطلاحات آگئی ہیں جن کی وجہ سے اس کا کلام عسیر الفہم ہو گیا ہے ۔ مختلف لوگوں نے اس کے قصاید اور مثنوی تحفة العراقین کی شرحیں اور ان کے ہواشی لکھے تھے ۔ محمد بن داؤد بن محمد علوی شادی آبادی نے ان کے قصاید کی ایک شرح لکھی تھی ۔ جس کے قلمی نسخے آج بھی پائے جاتے ہیں ۔ محمد بن داؤد مالوہ کے بادشاہ سلطان ناصرالدین خلجی (سنہ ۹۱۲ - ۹۰۲ھ) کا درباری تھا ۔ شادی آباد در حقیقت مانڈو کا نام تھا ۔ مثنوی تحفة العراقین کی شرح ملا عبدالسلام نے کی تھی جس کا ایک نسخہ اودھ لائبریری میں پایا جاتا ہے ۔

جنوبی ہند کے مدرسوں میں مثنوی تحفة العراقین بھی فارسی کے نصاب تعلیم میں داخل تھی یہاں کے اساتذہ ملا عبدالسلام ہی کی شرح کو اپنی نظر کے سامنے رکھتے تھے ۔ اسکے باوجود نواب محمد علی والا جاہ کے دوسرے صاحبزادے نواب امیر الامرائے اپنے استاد میر اسماعیل خان ابجدی سے درخواست کی کہ وہ اس مثنوی کی ایک مختصر شرح لکھائیں ۔ اس وقت ابجدی بالکل بوڑھے ہو چکے تھے ۔ اس بڑھاپے میں اس قسم کا اہم کام انجام دینا ان کے لئے بہت مشکل تھا ۔ جب انکے تلامذہ اور معتقدین نے ان سے اسکی درخواست کی تو انہوں نے اسکو ٹال دیا ۔ مگر جب نواب امیر الامرائے فرمائش کی تو ان کی درخواست کو ٹال نہیں سکے ۔ چنانچہ انہوں نے سنہ ۱۲۰۰ھ میں اس کام کو پورا کیا ۔

ابجدی کی یہ آخری تصنیف معلوم ہوتی ہے۔ اس سے پہلے
 کی تمام تصنیفیں نظم میں تھیں۔ صرف یہی ایک کتاب نثر
 میں ہے۔ اس میں ابجدی نے بہت ہی اختصار سے کام لیا ہے۔
 ہر عنوان کے تحت دوچار شعر نقل کر دیے ہیں اور پھر ان کی تشریح
 کی ہے۔ اور باقی اشعار کو لکھے بغیر ہی ان کے مشکل اور مغلق
 الفاظ کے معانی بتا دیے ہیں۔ اکثر جگہ مقالے اور سرخیوں بھی
 پوری طرح نقل نہیں کی ہیں۔

شرح تحفۃ العراقيين ابجدی کا صرف ایک نسخہ ہمیں ملا ہے
 اور وہ بھی مصنف کی وفات سنہ ۱۲۰۳ھ کے چھیالیس ۴۶ برس
 بعد کا لکھا ہوا ہے۔ جیسا کہ اس نسخہ کی آخری عبارت سے پتہ
 چلتا ہے۔

”شرح تحفۃ العراقيين بعون الهلک الوهاب بتاريخ چهار
 دهم شهر شعبان سنہ ۱۲۴۹ ہجری روز چهارشنبه باتمام رسید۔
 الحمد لله علی ذلک و الصلوٰۃ والسلام علی سیدنا محمد و آلہ الطاهرين
 و اصحابہ البخیرین و علی عترتہ و اہلبیتہ وسلم دایما۔ مبارکاً
 آمین تحت تمام“

اس نسخہ میں کاتب کا نام نہیں ہے۔ خط بہت صاف اور
 سادہ ہے۔ مگر اس میں فاش غلطیاں ہیں۔ اس کاتب نے ایک
 ایسے نسخے سے اسکو نقل کیا ہے جس میں ایک جگہ ایک ورق الٹ گیا تھا۔
 کاتب نے سیاق سباق کا لحاظ کیے بغیر اس کو اسی طرح نقل کر دیا
 ہے۔ جس سے اس کی کم سوادگی اور عدم احتیاط کا پتہ چلتا ہے۔

سابق جونیر لکچرار اردو جناب مولانا محمد حسین صاحب
 مصری صحیفی لکھنوی نے سنہ ۱۹۴۸ء میں اس قلمی نسخے کی نقل
 لی تھی مگر اس کے چھپنے سے پہلے ہی ان کو ریٹائر ہونا پڑا
 جب امسال مدراس یونیورسٹی نے اس کی چھپائی کا انتظام کیا
 تو مجھ کو اس پر نظر ثانی کرنی پڑی۔ اگر اس کو بجنسہ شایع
 کیا جاتا تو قارئین اصل مثنوی کے اشعار سامنے رکھے بغیر اس
 سے پورا استفادہ نہیں کرسکتے تھے۔ اس لئے میں نے صدر شعبۂ اسلامی
 مدراس یونیورسٹی کی اجازت سے اس موجودہ مسودے میں ترمیم
 کی مثنوی کے ان تمام اشعار کو اپنی اپنی جگہ پر کیا جن کو
 ابجدی نے چھوڑ دیا تھا اور انہیں حوالہ قلم نہیں کیا تھا۔ مقالہ

اور سرخیاں بھی اپنی اپنی جگہ پر کہیں۔ موقع اور محل کی مناسبت سے مسودے میں کانٹ چھانٹ کی اور اس کے بعض فقروں کو بدل دیا مثلاً ابجدی قولہ لکھ کر خاقانی کے ایک دو شعر نقل کرتے ہیں اور پھر ان کی تشریح کرنے کے بعد باقی اشعار کو نقل کے بغیر ہی ان کے مشکل الفاظ کی تشریح کرنے لگتے ہیں میں نے ہر جگہ قولہ کو کانٹ دیا ہے اور صرف اشعار کو بحال رکھا ہے۔ اور جہاں کہیں شعر نقل نہیں کیا ہے اس کی بھرتی کردی ہے۔ یا ابجدی ”درین بہت و در ہفت ابیات آئندہ“ کہہ کر اشعار کی تشریح کرنے لگتے ہیں۔ ان موقعوں پر میں نے پورے فقرہ کو کانٹ کر صرف ”دریں ابیات“ بنادیا ہے اور چھوٹے ہوم اشعار کو نقل کر دیا ہے میں نے ابجدی کی زبان کو بدلنے کی کہیں کوشش نہیں کی ہے۔ مگر جہاں کہیں صاف نظر آ رہا تھا کہ وہ کاتب کی غلطی ہے تو میں نے موزوں اصلاح کردی ہے۔

اس شرح کی طباعت میں میں نے مشنری تحفۃ العراقرین کے دو مطبوعہ اور دو قلمی نسخوں سے مدد لی ہے۔ دونوں مطبوعہ نسخے مطبع منشی دولکشور کانپور میں چھپے ہوم ہیں پہلا نسخہ سنہ ۱۲۸۲ھ میں دوسرا نسخہ سنہ ۱۲۹۲ھ میں چھپا ہے۔ دونوں قلمی نسخے یہاں کے مقامی کتب خانوں میں دستیاب ہوم ہیں۔ قلمی اور مطبوعہ نسخوں میں کہیں کہیں اختلاف الفاظ بھی پایا جاتا ہے۔ مگر میں نے ضبط الفاظ میں ابجدی ہی کی پیروی کی ہے۔ اشعار کی ترتیب میں بھی فرق پایا جاتا ہے۔ ابجدی نے ابو العلاء گنجوی کی وجہ سے متعلق چند اشعار کی تشریح کی ہے اور باقی اشعار کو نقل کئے بغیر ہی ان کے مشکل الفاظ کے معانی دیدئے ہیں۔ یہ پورا عنوان اور اس کے تمام اشعار مطبوعہ نسخوں میں نہیں ہیں۔ مگر قلمی نسخوں میں، پاٹھ جاتے ہیں۔ میں نے ان تمام اشعار کو اپنی جگہ پر نقل کر دیا ہے۔ اسی طرح عبادالدین ابو المواہب الابھری کے مرثیہ کے آخری پینتیس ۲۵ اشعار قلمی نسخوں میں پاٹھ جاتے ہیں۔ مطبوعہ نسخوں میں ان کا وجود نہیں ہے۔ چونکہ ابجدی نے اس کے ایک شعر کے لفظ ’ماء مفتح‘ کی تشریح کی ہے اس لئے میں نے ان اشعار کو بھی نقل کر دیا ہے۔

ان نسخوں کے لفظی اختلافات کو میں نے محض اس لئے نظر انداز کر دیا ہے کہ ان کے ضبط کرنے سے شرح کا حجم بہت بڑھ جاوے گا۔

مدرسہ یونیورسٹی نے ابجد کی تصانیف کی طباعت کا جو سلسلہ شروع کیا تھا۔ اس کی آخری کڑی یہ شرح تحفۃ العراۃ ہے۔ ان کی تصانیفات میں ہفت جوار کے نام سے ایک مشنوی کا ذکر آتا ہے جو نظامی گنجوی کے ہفت پیکر کے جواب میں لکھی گئی تھی۔ لیکن تلاش و تحقیق کے باوجود اس کا سراغ نہیں مل سکا۔ مگر ابجدی کے دو منظوم رسالے ہمارے ہاتھ لگے ہیں ایک حقیقت نامہ ہے جو اس کلیات کے حصہ دوم کی حیثیت سے شایع کیا جا رہا ہے۔ یہ نسخہ یہاں کے ایک مقامی کتب خانہ میں دستیاب ہوا ہے کاتب کا نام عبدالقادر ولد محمد بہاء الدین ہے مگر کتابت کی تاریخ معلوم نہیں ہے اس میں مشنوی مولانا روم کے ابتدائی دو شعر کی صورتیاض تشریح کی گئی ہے۔ اس کی زبان قدیم ہے اور اس میں بہت سے دکھنی محاورے اور الفاظ استعمال کئے گئے ہیں۔ اس رسالے سے ظاہر ہوتا ہے کہ ابجدی کے مرشد سید محمد قادری تھے۔ جن کے حالات کا کچھ پتہ نہیں چلتا۔

ابجدی کا دوسرا رسالہ تحفۃ الصبیان ہے۔ اس کا ایک قلمی نسخہ دیوان صاحب باغ مدرسہ کے کتب خانہ میں موجود ہے۔ مصنف نے یہ رسالہ نواب امیر الامرا بہادر کے لئے نواب عبدالعلی خان کے لئے لکھا تھا۔ جو نواب عہدۃ الامرا کے بعد نواب عظیم الدولہ کے نام سے مسند آراء ریاست کرناٹک ہوئے۔ اس میں ابجدی کے مختلف بحروں میں مشکل عربی اصطلاحات اور الفاظ کی تشریح کی ہے اور ان کے اردو میں معنی بیان کیے ہیں۔ تاکہ عبدالعلی خان اس کو حفظ کر لیں۔ ابجدی کے بیان کے مطابق اس رسالے میں سات سو چالیس اشعار ہیں چنانچہ آخر میں کہتے ہیں۔

ذی الحمد یہ خجستہ کلام نہت خیر سے لیا اتمام
گرچہ نہیں خاصگان کے لائق ہے پر پڑھینگے اسے ہمیشہ عوام

مندرج اس میں ہیں لغات عرب   مشتمل ہر فنون شعر و کلام
 گرچہ یہ مختصر ہے پھر ایسا   بحر در کوزہ ہے تو بوجہ تمام
 چند در چند اس میں ہے داخل   از رموز فوائد اسلام
 ناز اس کا ہے تحفة الصبیان   تا کہ ہو طفلان کو استعمال
 گرچہ تھی ان دنوں میں بے کاری   شغل کہ ہات سے گئی ہے زمام
 لیک کہنا بھی پر ضرورت تھا   بن کہے شعر کا رہے کیوں نام
 سات سو پر ہے بیت سب چالیس   قل ما دل ہووے زیب کلام
 خیر پر یہ رسالہ رنگین   ختم ہے و السلام و الاکرام

یہ نہیں معلوم کہ اپجی نہ یہ رسالہ کس سنہ میں
 لکھا ہے۔ چونکہ یہ نواب عبدالعلی خاں کی تعلیم و تربیت کی
 غرض سے لکھا گیا تھا اس لیے قیاس ہوتا ہے کہ یہ اس وقت
 لکھا گیا ہوگا جب کہ ان کی عمر دس گیارہ سال کی تھی۔ یہ
 نسخہ جو ہمارے ہاتھ لگا ہے مصنف کی وفات کے تیس برس بعد
 سنہ ۱۲۳۳ ہجری میں لکھا گیا ہے۔ چنانچہ خاتمہ کی عبارت یہ
 ہے۔ ”بتاریخ یازدہم جہادی الثانی سنہ ۱۲۳۳ ہجری در موضع
 پناہگر ہاتھام رسیدہ کاتب الحروف کمر تر قادر علی ولد محمد
 امام الدین بن علی غفرانہ عصیانہم آمین“۔ اگر ملاحظہ ملا
 تو ان شاء اللہ اس کو بھی شایع کرنے کی کوشش کی جائیگی۔

محمد یوسف کوکن

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي الهبنا حقائق المعاني و دقائق البيان و علمنا
 ما لم نعلم من لطائف الشعر و الميزان - و الصلوة على رسوله
 محمد الذي انزل عليه القرآن و هدانا الى الصراط السوي بالايات
 و البرهان و على اله و اصحابه الخيين و ضم لنا ببیانهم غوامض
 اسرار الايمان و الاحسان و فتح علينا بهيما من انقاسهم ابواب
 العلم و العرفان .

اما بعد آنكه بر خاطر دريا مقاطر روشن نفسان معنی رس و
 معنی رسان صبح نفس كه شارح نكات اسرار و كشاف تفاسیر
 استار اند ، مخفی و محتجب نهاند كه این بنده پریشان روزگار ،
 و شهید دشنه چرخ ستیگار ، مستمند درگاه ایزدی ، سید اسمعیل اجدی ،
 از عنفوان بهار شباب ، تا هنگام پیری نحافت انتساب ، عمر عزیز
 خود را در مشق شبانروزی اشعار آبدار و مطالعه مشنویات دقت
 شعرا صرف می نمود . و بعد از فراغ تصنیف خمسه منظومه مثل
 انور نامه و زبدة الافكار و هفت جوهر و راغب و مرغوب و مودت
 نامه در سنه یک هزار و دو صد هجری ، بعضی از احباب دانش مند ،
 و دوستان موافقت پسند ، و تلامیذ عقیدت کیش و عقیدت مندان
 صداقت اندیش ، دست استمداد در دامن ضعیف البنیاد زده
 مستدعی بان شدند كه در شرح تحفة العراقین اقص الشعر
 و اكمل الفصحا و اعلم العلماء و اشرف الحكماء حسان العجم الفضل
 الدین محمد خاقانی طاب الله تعالی ثراه پردازد . اگرچه این اسیر
 ربقة هرم ، گرفتار معاش شكم ، در كلام متقدمین و متأخرین
 فی الجملة مهارت میداشت ، اما نظر بر عدم مساعدت ایام و ارادت
 زمانه خا فرجام ، و قلت فرصت ، و كثرت مشقت نبوده ، سر از
 دائرة این امر باز زدم ، و التماس آنها كه مناسب حال نبود ، مقرون
 اجابت نساختم . در پی ضمن حكم محترم ركن و ركنی دولت و

اقبال ، مسند نشین چار بالاش فضل و کمال ، چمن پیس راه ریاض
امارت و ریاست ، چهار آراء گلستان نظامت و شهادت ، مهمل عقائد
دین و ملت ، و مروج قواعد علم و حکمت ، جوان شجیع عدیم
المثال ، سخی دریا نوال ، خجسته خصال ، امیر به نظیر ، وزیر
روشن تدبیر ، نواب روشن الدوله امیرالامرا بهادر ، بهادر جنگ -

مار ضحاک خوار شمشیرش رایتش چون درفش افریدون
ابر شرمنده از کف جودش خشک لب از نوال او جیحون
دم زند باللب مسیح لبش بر زبان حرف چون در مکنون

موکد قول ملتحمای گردید ، اگر سعی این عاصی شکسته بال
هتی المقدور جهت تربیت کسان قاصر الشعور از قوه بفعل
آید ، و شرح مثنوی حسان العجم بنهجه که احتیاج بشرح
عبدالسلام رو ندهد ، بتدویر رسد ، هر آنکه فکریست ژرف ، و
کاریست شگرف ، در پیشگاه حضور (۱) مانیز وسیله تحسین و تزیین
آفرین تواند شد . و ذهن طالبان این فن را جلای تازه و مشتاقان
حدیث نو و کهن را صفای به انداز خواهد بخشید . از آن جا که
این قلیل البضاعت که پرورده نعمت آن خداوند دولت است ،
ارشاد کرامت بنیاد را امر واجب الطاعات دانسته در ارقام این
صغیفه پرداخت ، و در حل ابیات مشکله و انکشاف معانی معتضله ، و
صحت الفاظ و لغات ، و تحقیقات اصطلاحات و استعارات ، و جوارسی
تشبیهات و کنایات پرداخته ، شرح علحده نگارش ساختم و از
تسطیر آن بهره فراوان اندوخته . الحق نسخه ایست شریف ،
و تحفه ایست لطیف ، که گرم روان بادیقه سخن وری را موجب
ابتهاج خاطر است ، و شهسواران عرصه نکته پروری را مورد
انشراح وافر .

آنکه تفریع بخش کوذین است باده تحفه العراقین است
هدیه دلپذیر عالم جان گوهر شاهوار بحرین است .

اطناب کلام دقت اقتباس پسند موجب پسندان روشن قیاس
نیست ، لهذا قطع نظر از اظهار قصص نموده کلی معانی نگار را

بارتسام عبارت مختصر ماذون گردانیدم - و جوهر سخن را که
 حل ابیات متن بآسانی دران دست دهد، برشته سهولت کشیدم -
 و دیده دل و دماغ را بمرمیه اشیا آرائی و توتیای تکلف پردازی
 ننمودم - امید از گهر سنجان دریای معانی و جوهر فروشان معدن
 نکته دانی آنست که اگر درین چمنستان کمال و دگارستان دامن خیال
 عیب بنظر درافتد، چون غنچه لب درهم کشند - و چون گل دهان
 بپنجه وادکنند - و اگر قدرت بران باشد، باصلاح کوشند .

اللهم ثبت اقدامنا على طريق السنة والجماعة و امتنا فيهم
 واحشرنا معهم صلى الله على خير خلقه محمد وآله واصحابه
 اجمعين و سلم كثيرا كثيرا -

شرح تحفة العراقین

المقالة الاولى و هي تسمى بحرائس الفكر و مجالس الذکر

ماثیم نظارگان غم خاک زی حقه سبز و مهره خاک
کایس حقه و مهره تابجایند سرکیسه عمر می کشایند

زی بمعنی طرف، و حقه سبز مراد از آسمان، و مهره خاک
کنایه از زمین باشد. و بیت ثانی علت بیان بیت اول است -
حاصل اول هر دو بیت آنکه ما مردم از نظر کردن آسمان و زمین
غمناک هستیم - از برای آنکه نظاره آنها سر کیسه عمر ما را می
کشایند - یعنی که عمر را کم می سازند - زیرا که گردش افلاک
و انتقال کواکب که اثر آنها متعلق بزمین باشد، و اهل زمین را
مضرت میرساند -

وین طرفه که بر بساط دوران مهره زمین است و حقه گردان
طرفه بضم اول، چیز ی را گویند که کس ندیده و بنظر خوش
آید، و در مقام تعجب نیز گویند، خواه دیده شود و خواه شنیده
گردد - درین بیت خلاف قاعده شعبده بازان واقع شده، زیرا که
آنها حقه را قائم میدارند و مهره را می دوانند، اما درین جا
حقه که فلک است، گردان است - و مهره که زمین است، قائم
است - پس این بازی طرفه است، که برعکس بازی شعبده بازان
بوقوع آمده - و زمن بکسر میم آنکه از جای جنبیدن نمی تواند
و زمین بسته می ماند -

خود بوالعجبان که سحر کار اند که قاهر و گاه قنندز ارند

بوالعجبان بازی عجیب کنندگان را گویند، مثل سحر
سازان، و این اشارت بر زمین و آسمان است - و قاهر و قنندز

الجرچه نام روجاه اند، در آنها را بادگشتان خوبان تشبیه میدهند.
اما در استعمال شعرا مراد از پوستین است. و قاهر پوستین
سفید است و کنایه از روز - و قندز پوستین سیاه، مراد شب -

حاصل آنکه روز و شب مانند برالعجیان سحرکار اند، گاه قاهر
روز بر می آرد، و گاه قندز شب ظاهر مینمایند. چنانچه رسم بازی
گران است که گاه رنگ سرخ بر می آرد و گاه رنگ سپید و سیاه.
وقت است که وقت درسر آید سیلاب عدم ز در در آید
وقت است که مرکبان انجم هم نعل بیفکنند و هم سر
وقت است که ایس چهار حال بنهند محفه مه و سال
گردون نبط پلنگ گردد گیتی نفس دهنک گردد
از چرخ زدن بیفتد افلاک در رقص آید مفاصل خاک

دریس ابیات آثار و علامات قیامت را مصنف ظاهر میکند.
و مرکبان انجم عبارت از ستارگان است - و نعل و سر افکنند
بمعنی از کار رفتن است - یعنی چون قیامت در آید، ستارگان آسمان
از تأثیرات خود باز خواهند ماند. و چهار حال که مراد از اربع
عناصر است، از بار خود معطل خواهند شد. و یا مراد فصول اربعه
باشد که وجود ماه و سال بر معرفت آن موقوف است. و محفه بالکسر
و قیل بفتح عماری را گویند، اضافت بهاء و سال نموده. نبط به معنی
نرم و گونه آمده و مفاصل بندهای خاک را گویند. دریس جا اگر
مراد از جبال باشد، مناسب دارد که در روز قیامت "تکون الجبال
كالعفن المنفوش"، خواهند شد.

بکشاده شود ز پشت ایس کوز سنجاب شب و حواصل روز
از پشت کوز آسمان مراد است. و سنجاب نام روجاه است که
پوستین سیاه دارد، و دریس جا کنایه از شب است. و حواصل نیز
نام روجاه که پوستین سفید دارد. مراد از آن روز است. و بکشاده

شدن عبارت از فرو افتادن - یعنی چون در عالم روز قیامت در آید وجود شب و روز منعدم خواهد شد -

یکسر شود امهات حیوان بسته رحم و فسرده پستان

امهات حیوان اشارت بر ارجع عناصر است و بسته رحم و فسرده پستان شدن، عبارت از عقیقه شدن، و تولد و تناسل را معدوم ساختن است - یعنی چون روز قیامت درآید این موالید ثلاثه که مانند امهات اند از صفت زائیدنی باز خواهند ماند -

در دیده ایلقی جهان تاز از داخنة روید استخوان باز

داخنة مرفعه باشد از امراض چشم و آن معروف است - گویند که آن بدیدن سهیل بر طرف می شود - و آنچه در چشم آدمی پیدا می شود، اگر علاج نه کنند، زیاده شود، و مانع بصارت گردد - و اگر در چشم اسپ پیدا شود، بهرور ایام اسپ را هلاک سازد - مراد این است که چون روز قیامت درآید، در دیده ایلقی جهان تاز که عبارت از آفتاب است، آزار داخنة پیدا شود و چشم او را کور کنند - یعنی آفتاب به نور گردد -

و ینک ز علامتی که پیدا است	از آدمیان حفاظا بر خاست
انصاف نهی شد و وفاهم	هر جنس نباند و آشنا هم
آثار سلامت از جهان رفت	آئین امانت از میان رفت
پیدا است بر آستان دینی	دجال هزار و مهدی نی
هر زهر که دست عالم آمیخت	در جام جهان نهی ماریخت
هر شربت ظلم کآسمان ساخت	خاص از پی جان خاصان ساخت
این بام نگر بچشم ابدال	بازی که صد هزار اطفال
وین طفلان بین بشمار و شبگیر ۲	ابجد خوانان لوح تقدیر

از بام آسمان مراد است - ابدال گروهی از بندگان که حق تعالی زمین را بوجود ایشان قائم دارد - و ایشان هفتاد نفر اند - چهل نفر در شام می باشند، و سی نفر در اطراف دیگر - چون یکی

۱ بانکر دگاهداشتی مراد از حیا و شرم یا امور شریعت باشد

۲ پامداد یعنی صبح

از ایشان بهمیرد دیگر به جای او نصب می شود و از اطفال مراد از ستارگان است و اطفال باعتبار آنکه هر روز از ره آسمان تولد می شودند - حاصل آنکه این آسمان را اگر به چشم ابدال که چشم حقایق بین است ، می بینیم ، بازی که صد هزار ستارگان است که مانند اطفال بعضی از آنها بازی کنان از مشرق به مغرب و بعضی از سمت مغرب به مشرق آمد و رفت می دارند - اما موثر حقیقی حق تعالی است ، از سیر آنها چندان فائده مرتب نیست ، بلکه آنها ابعاد خواشان لوح تقدیر اند - یعنی محکوم امر او سبحانه تعالی هستند ، بذات خود موثر نیستند -

زان جمله دشانده خطابست طفلی که خلیفه کتاب است
خاقانی راجع خطه خاک دگزی ازین مخاطب پاک
کتاب بضم و تشدید دبیرستان از جهت ضرورت شعر مخفف
خوانده اند ، و خلیفه عبارت از آفتاب است مصنف میگوید که
درین کتاب نشانه خطاب من آفتاب است ، یعنی من او را درین
کتاب خطاب می کنم .

در خطاب با آفتاب بوجه محبت گوید

ام مهربان روزداران جان دارو علت بهاران
ام کعبه ره رو آسمان را وی زمزم آتشیس جهان را
هنگامه شب روان دریده پروانه بفرست آرمیده
از سهم تو در نقاب خضرا مستوری صد هزار رعنا

خطاب به آفتاب است که او مهربان روزداران است یعنی
تا آنکه آفتاب بر آسمان باقی است روزی افطار کردن صحیح نیست جان
دارو خوشدارو را گویند ، علت بهاران مراد از خزان باشد - یعنی
وقتیکه آفتاب در برج حمل می در آید ، خزان که علت بهاران
است ، مرتفع می شود ، و بهار گل میکند - و شب روان مراد از
ستارگان است و نقاب خضرا اشارت بر آسمان ، و صد هزار رعنا
مراد نیز از ستارگان است که از دیدگاه آفتاب در روز نمودار
شدن نمی توانند و مستور میباشند .

شکل تو به عالم سپنجی   نارنج   حدیقه   ترنجی
 از فیض تو در دوگاهواره   دو هندوی طفل شیر خواره
 شش بانوی پیر کرده هر هفت   عالم بتو دیده هفت در هفت
 زنگی طرب اهل عالم از تست   جعد سر زنگیان خم از تست
 دارد ز تو روی رومیان آب   گیرد ز تو جعد زنگیان تاب
 دیباچه روم را ز تو رنگ   آئینه زنگ را ز تو زنگ
 کودک وشی و تراست دربر   بر لوح زبرجد ابجد زر
 از رفتن تو دران ولایت   این هفت صحیفه برده آیت
 زر پاشی و ناکشاده گنجی   تپداری و ناکشیده ردجی

سپنجی چهار معنی دارد اول مهمان خانه دوم خانه عاریت
 بود سیوم علف زار چهارم خانه علفی که مزارعان برکنار
 زراعت سازند - و برو نشسته نگهبانی کشت زار می نمایند عالم
 سپنجی در کشف اللغات خانه عاریت را گفته - نارنج باعتبار رنگ
 زرد و مجرد باشد - و حدیقه ترنجی، مراد از آسمان است یا باین
 معنی که چین و شکن دارد خطاب بافتاب است که شکل تو درین
 عالم سپنجی که مراد از دنیا است مازند نارنج زرد و مجرد می نماید
 دو گاهواره مراد از دو مردمک چشم و شیر خوردن عبارت از پرورش
 شدن است که ایی خاصه طفل است -

حاصل آنکه درین عالم اجسام هر دو مردمک درگاهواره چشم
 از فیض تو پرورش میشوند چه که بصارت چشم از نور آفتاب
 است و شش بانو مراد از شش جهت ستارگان است سوا آفتاب
 و چون موندت سمعی اند، لهذا بانو گفته و پیر باعتبار قدیمی
 نامیده - هر هفت زیور و آرایش - و هفت در هفت مرکب نیز
 بمعنی آرایش و زینت آمده - زنگی طرب مستان را گویند و نسبت
 طرب بزنگی از برای آنست که طبیعت اهل زنگ طرب انگیز
 می باشد - جعد بالضم موی مرغول و دیباچه روم مراد از روز
 است و آئینه زنگ مراد از شب یا مراد در مصرم اول زنگ
 رومیان باشد که سپید است و در مصرم ثانی مراد از زنگ حبش

باشد که سیاه است و ابجد زر کنایه از خطوط شعاع آفتاب است -
 دران ولایت اشارت بر ولایت مغرب است و هفت صحیفه مراد
 از هفت آسمان و آیت بردن بمعنی طلوع ستارگان کردن است
 یعنی آفتاب را مخاطب کرده می گوید که از رفتن تو سهمت
 مغرب هفت صحیفه آسمان ستارگان را چه از ثوابت و چه از
 سیاره نمودار میکنند -

که در خفقان چو شاخ عرعر	که در یرقان چو چشم عبهر
که کوثر عمرزای باشی	که آتش جاذگوی باشی
چون شان غسل نهائی از بر	کوه از نظر تو روغنیں سر
از هر طرفی که اندر آئی	اندازه آن طرف نهائی
باشی بدریچها رسن ساز	هر خاروخی بتورسن باز
که درین نردبان کنی جامه	که بر سر کوکبان نهی پایه
که تیز روی و بر سر آئی	که راست گهی کم اندر آئی
هم عارض لشکری هبارا	هم شاهد مجلسی گیلا را
ردگیں تو کنی کمان شیطان	چون طاق مقدرنس سلیمان
در قصر شہاں بسی نهائی	زی بنگہ لولیاں گرائی
روشن بتو چشم شاه و درویش	جود تو ز فیض آسمان بیش
هر ماه به پیک رایگانی	خلعت تودہی دواستانی
یا خلعت بده جزیردستان	یا داده خویش باز مستان
آرایش تاج هرکس از تست	افزایش گنج هرکس از تست
جز دست سبکسراں نگیری	خس پروری ارگراں نگیری
از نقطه تست نقطه خاک	زاینده زر و جوهر پاک
آن را که ز بخت تیره روزی است	از زاده خاک خالی از زیست
ادبار بهر کس که در تاخت	اقبال بخاکش اندر اداخت

خفقان نام بیماری است که آدمی را بر هول می انگیزد و عرعر
 نام درخت جید است که لریزه دارد و یرقان نیز نام بیماری است
 که آدمی را زرد می کند و نسبت به چشم عبهر که آن گل زرگس است ،
 برای آنست که زرگس نقطه زرد در شکم خود میدارد - و بیماری
 یرقان هم چشم را رنگ زرد می بخشد - حاصل بیت آنکه آفتاب

را خطاب میکنند و می گویند که تو گاهه بوقت طلوع از مشرق
آزار خفقان بهم رسانیده چون شاخ بید لرزه داری و گاهه
وقت غروب در مغرب از آزار یرقان چون چشم عیبر زرد می
شوی و شان خانق زنبور عسل که دران زنبوران شهید را پر
میکنند - و آذراشان عسل میگویند - و در هندوی پولی خوانند - و هما
گرد را گویند - و قتیکه آفتاب در برج جوزاء می آید ، گرد بسیار
می شود - درین جامراد از اجر است که اجتماع آن از حرارت آفتاب
است و عارض بخشی لشکر را گویند - و شاهد مجلس گیاه باعتبار
آنکه نباتات از آفتاب رنگ و قوت میگیرند - و همان شیطان
قوس قزح را گویند و اهل پارس آنرا همان رستم هم میگویند -
و پیک را دگانی مراد از مهاب است ، و زاده خاک کنایه از زرو
جواهر باشد -

در مذمت زر گوید

باقفل زر از تو فرج استر	با مهره لعل گردن خر (۱)
مرد از پی لعل و زر نمیوید	طفل است که زرد و سرخ جوید
گل زان بود از فنا نهادهش	کز لعل و زراست پر و بالاش
گل را بشکنجه در کشد زر	چون زر و درم بسکه اندر
لعل ارچه شراره ایست خوش رنگ	خونیست فسرده در دل سنگ
ام دست بخون فراز برده	جامه خرد از نماز برده
در کیسه هرکه زر فرو شد	چو کیسه طناب در گلو شد
آن را که به زر قوی است رایش	زر بنده شهر نه زر خدایش
از محنت آز برسر آرد	از زرت آزوی بر آرد
زر اول نام زردهشت است	زان گبر بزر درشت پشت است
زر چیست جز آتش فسرده	خاکی بیهار بلک مرده
آن چشمه دل که بسته آید	از آتش بسته که کشاید
تا هست دل تو بسته زر	که بر رخ تو کشاید ایس در
تا ز آهن حرص جوشن تست	زر مقناطیس آهن تست

۱ گویند اگر استر بار دار شود شکر او دریده بچه اش را بیرون آرد بنا بران

هنگام زر که عبارت از قفل همان است در فرج استر گذارند تا از اسپان معطر مادم -

چون جوشن آهنی گسستی   از مقناطیس باز رشی
 زر هست بت دوروی طرار   یکراه بریں دورویہ پشت آر
 بشکن بت اگر هوای دین است   کان بت که شکسته اند این است
 خاقانی را بچشم هستی   دیدار زر است بت پرستی
 اورا ست طریق بت شکستن   از آزر و آزی گسستن
 آن شش سری که خالق خواند   جز هفت سراژدها نداند
 زر در بصورش گه-ه گذر کرد   کو در رخ آئینه نظر کرد

شش سری زر خالص را گویند - حقل است که شش سری
 نام بت است که شش سرداشت ، و هر سر او از زر خالص کرده
 بودند - محمود غزنوی فرمود که اورا بشکنند و زر که ازان آمد ،
 نام او شش سری افتاد .

خطاب بافتاب بوجه نکوهش

ام رنک آمیز این گهرها   وی از تو گدازش صورها
 ام دایهٔ مهربان هرخس   معشوقهٔ رایگان هرکس
 صاحب صدری ولیک خودرای   در صف نعال هر خست جای
 آن نور که به دریغ باری   از دیدۀ من دریغ داری
 این شیوهٔ نه شرط دوستان است   این سنت و قصد دشمنان است
 شروان ز تو گرم و روشن اوقات   من درگو سرد سپر ظلمات
 نه همنفسهٔ نفس کشایم   نه خوش سخنی هوس زدایم
 پر خنجر هندوی دل از غم   پر آتش پارسی لب از دم

دل پر خنجر هندوی شدن بمعنی چاک در چاک و پاره پاره
 شدن است ، و آتش پارسی بمعنی آتش خاندۀ پارسیان است که
 گاهه رو باذلتا نمی آرد ، و سهندر که کرم آتشی است ، دران
 پیدا می شود -

مانندۀ حلقهٔ درم بس   خالندۀ زدست کوب هرخس
 گویا و خموش و بیبدل و رای   جنبان و جهاد به سروپای
 دل ریش بگوشهٔ بر نشسته   در محنت و غصهٔ پای بسته
 کف دیدۀ و زخم تپک خورده   قد الفهٔ چومیم کرده

پس بر در خلق جاودانی   انشاد   سرای   رایگانی
حقا که منم چو حلقه بر در   آهر شده حلقه حلقه در بر
ایں حلقه آتشیں همه روز   در خلق همی شود نفس سوز
پس چون بجهد شود علی الحال   در پای بنات نعلش خلخال
گردون که قباے شب زره زد   بر رشته جان من گره زد

قبارا زره زدن بمعنی پاره کردن است .

تو گرچه درفشها نهائی   روزی   تکی   گره   کشائی
بر روزن من نتابی از خشم   که در دل من در آتی از چشم
میل تو بروز من چرا نیست   در روز من آخر اژدها نیست
تو روزن آن کسی فروزی   کز روزن پشت یافت روزی
چون سرگس شوخ کور دیده   سرنی   و   کلاه   زر   کشیده
از گنج تو خاتم زر آن یافت   کی خاتم پس چو کاز بشگافت
زر در بن سفره آن نهاد است   کش   سفره   زیر   سرکشاد   است
صدگانه چوماهی آنکس راست   کاند   نودش   هزار   دریاست

صدگانه نوعی از درم نقره است و ماهی را جهت فلس که برتن
اوست تشبیه داده و مراد از نود میم ملفوظی است ، و ازان
میم مقعد مراد داشته ، یا آنکه چون سر سبابه به بند
ابهام آرد ، آخر نود گویند و ازان مقعد اراده کرده بنا
بر مشابہت . یا آنکه از حلقه میم مکتوبی حلقه مقعد خواسته ،
غرض آنکه ایں بیت در هجو آفتاب است ، چون مخنث
را میباشد .

امروز نصیب خاکسان راست   بیت المال فلک خسان راست
شد مردمی از نهاد عالم   از عالم چه ز روشن هم
غریبال زمانه ظلم بیز است   انصاف بدده که رستخیز است
حالات فلک نبود مقلوب   خورشید ببخل گشت منسوب
نه غلب است هرچه گفتیم   راه هوس است هرچه رفتیم

خطاب بافتاب بر سبیل معذرت

ای عین حیات عالم عین   ای قوت عین و قرة العین

عین اول بمعنی چشمه آب - و عین ثانی بمعنی زر - و
عین ثالث بمعنی ذات ، و عین رابع بمعنی چشم - و این
لفظ مشترک الهمدانی واقع شده - و قرینه بر هر یک دلالت میکند .

شناختست بچشم محنی	عیبم مکن ای غریب و اعمی
آری تو اگر هنر شناسی	زاعمی مطلب گهر شناسی
این ناز مرا بران غلام است	کو نیز هم آفتاب نام است
پنداشته ام که او است حاضر	زان کرده ام ای عتاب ظاهر
بنگر که چه مرد پاستانم	کز مردم تا ملک ندانم
من هیچ نیم به هیچ معیار	از هیچ کسان به هیچ مزار
از گفت خودم خجالت افزود	رخ درخوی سرد زیبیق اندود
دل بر سر عذر جان فشان است	جان از به خورده درمیان است
افکنده سرم که جای آن است	پیش تو بیای دست بر دست
گر دست تو نیست دستگیرم	از بیم عقوبتت بهیوم
صبح است سوز تو عذر خواهم	صبح است شفیع این گناه
صبح از سر صدق تازه روی است	صبح آئینه وار راست گوئیست
عذر از صفحات صبح بپذیر	گرد از صفحات سینه برگیر
مهری تو حریف کیس نباشی	روحی همه خشمگیس نباشی
فیض تو چو فیض عقل عام است	قدر تو چو قدر عشق تام است
از عدل خلیفه جهانی	که گاه سیاه پوش ازانی
بالائی و پستی از لطافت	نزدیکی و دوری از مسافت
مانی بهزار عشر زریں	بر سورة اختصاص یسین

عشر در مصحف بشکل آفتاب نویسند ، و آن علامت ده
آیت باشد ، و از سورة یسین مراد از ذات مبارک حضرت سید
عالم است ، صلی الله علیه و آله و سلم .

زریں صدفی جواهر افزا	در بحر کف محبت جا
هر چند ردام زر نهائی	تارم ز ردام مصطفائی
مهر زری از به بهارا	مر حلقه درم مصطفارا

ذمت سید المرسلین و امام الہتقین احمد مجتبی محمد مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم

چرخ از پیہ درعش آفریداست   چون حلقہ درم زان خمیداست
در دامن درم آن مظفر   نہ چرخ ز حلقہ ایست کمتر
درعی بہ ہزار حلقہ موزوں   یک حلقہ درو چہ کم چہ افزوں
ہر درم کہ دست کبریا بافت   خاص از پیہ قد مصطفی بافت
کان درم کہ داشت قد آدم   تا ناف کمال اوست بل کم
در دست رضای آن مظهر   دست آہنو کے است خلدانور
بر جیب کمال ان مقدس   کو آنکہ ایست چرخ اطلس

آنکہ بمعنی گرہ و تکہ قبا آمدہ - و دست آہنو چیزی
را گویند کہ ملوک و سلاطین بجهت پیوندن در دست نگاہ
دارند کہ خوشبو باشد .

بر ملک بقا است شاهی اورا   واهیست جهان واهی اورا
تا احمد ملکدار شرم است   در مہکتش دو خطہ فرم است
در دارالہلک سر قرآن   خطبہ ابدی بنام او دان
نزل دلش از سرای قدمت   پیش درش از برای خدمت
شد غاشیہ دوزعالم پاک   از کیہخت کبود افلاک
نہ غاشیہ ایست چرخ اخضر   چار ارکانش نہادہ برسر

چہار ارکان مراد از اربعہ عناصر است

ایزد کہ قسم بجانش خورد است   سجادش ادیم خاک کرد است
لشکر گہ دیس ستادہ او   کعبہ شدہ کوس خانہ او
ہر شب کہ عہود صبح شد راست   خاص از پیہ کوس کوب او خاست
در صحن بقا ستادہ دارد   و زندقہ رضا خزاندہ دارد
گردون دہم ستادہ او است   فردوس نہم خزاندہ او است
خیمہ زدہ شرم در جنابش   حبل اللہ المتین طنابش
ہم جانور است و ہم سخن گو   نہچیرستان خیمہ او
بگرفتہ جہاں و ہفت سقشش   پس کردہ بوفق شرم وقفش
بر نامہ وقف ایس مہالک   توقیع زدہ کہ صم خلک

ایس عالم دان کھیس عطایش صد عالم نو نهاده رایش
 دنیا که دوروز کاخ و کوخ است در راه محمندی کلوخ است
 او اب حیات عشق خورده استنجا ازیس کلوخ کرده
 خاتونانیکه دل کشایند چون از ختن ازل در آیند
 نا کرده به هیچ باب جلباب از کسوت هند و فرش سقلاب
 بردست مجاهدان فکری نا برده هنوز مهر بگره
 ایس طایفه را بدست انداس مختار عرب شناس نخاس
 مختار که مخ فطرت آمد گوهر دم و بحر فکرت آمد

مراد از خاتونان آیات کلام الله است - و از ختن ازل باضافت
 و بیانیه ازل باشد - و کسوت هند کنایه از سیاهی - و فرش سقلاب
 مراد از کاغذ - و مجاهدان فکری - مراد از مفسران - "مهر بگری
 بکس ناسپردن" مراد کس را بر اسرار واقف ناکردن است - و
 مختار عرب مراد از آنجناب رسالت - و حاصل این چهار ابیات آنکه
 چون آیات قرآن مجید باعتبار کلام نفسی اول بر جناب مقدس
 آنحضرت بواسطت جبرئیل نازل شدند ، بعد ازاں در تحریر
 آمده بر مفسران و علما ظاهر گشتند ، و مخ بمعنی مغز آمده
 و فطرت بمعنی پیدایش و دانائی است - چنانچه مستعمل است .

زان فضله که گوهرش بینداخت خاقانی عقد عنبریں ساخت
 خاقانی اگر بد است و گریه از زله خوان اوست فربه
 چون فربه شد زبرگ خوانش قربان گردد بر آستانش
 آری حیوان چو گشت فربهی قربانش کنند روز اضحی
 پس پیش سگان نیفگندش بل قوت محققان کنندش
 هر کوسوی خوان مصطفی تاخت از فر و بهیش فربهی یافت
 چون عید بقا رسد بناچار قربانش کنند بهر مختار
 از دست سگان چنان شود شاد گردد ز سگان دوزخ آزاد

المقالة الثانية الموسومة بهجراج الحقول
 و منهاج الفحول و در مذمت خود گوید -

آدم که بدار ضرب عالم هیچ است عیار من دو جوکم

زین بوم کشیف و بام منحوس   زپیر و زپیر دو سکه محبوس
در بند دو سکه زخم پر درد   رخ زپیر شکنجه آبله خورد
در دست زمان دو رویه مانده   بر هر روئے سه بت نشانده

در زمان سابق اهل فرنگ و روم بر درم صورتهای بت
نقش میکردند، پس مصنف میگوید من هم خواهنده موالید
ثلاثة شده ام که محبت آن هر یکی چون یک بت از باطن من
سر بر میزند -

از بهر جنبستان بالا   نه طوق آید زمن نه هرا
زیفم نه خلاصه شک ندارم   از بهر محکی محک ندارم

جنبست اسپ کوتل را گویند، درین جا مراد از جنبستان
بالا ملائکه و عالم ارواح است - هرا ساز اسپ را گویند -
حاصل آنکه مصنف میگوید که من آن چنان شده ام که از من
بعالم ملکوت و عالم ارواح هیچ فائده نیست - و انفاس من
صرف معامله معاش دنیویست و غافل از معاد اخروی - و زیف
نقره قلب - و قیل بالکسر زر خاسره -

یا صورت شش سری بیرونم   یا افعی هفت سر درونم
زری که بود خلاص گانی   آواز دهد چو پرفشانی
من عیب کنم بها نیارم   تو غره مشو که بانگ دارم
طفلی بهوای زر ز نارنج   می ساخت دو کفک تهی سنج
وز چوب درمنه درمیانه   می کرد عمودی زبانه
دیدم که ترازوی بیاراست   دو کفک و شش علاقه شد راست
باجاد شدم دران ترازو   من زین سو و بادزان دگر سو
باد ارچه ز اصل خشک سر بود   از من بعبار چرب تر بود
پس با که بوزن همسرایم   کز باد بسنگ کمتر آیم
حیرت زده ام ز ظاهر حال   تا چرخ زمن بآخر حال
پنج آیت مصحفی طرازد   یا بند کتاب ژدد سازد
از زرگر چرخ باز دانم   تامن چه زر از کدام گانم

از پنج آیت مصحف مراد خمس است که در مصحف مجید
از طلا و لاجورد میسازند و ژدد نام کتاب زردشست است بند

آن ساختن خرد را معتقد آن کردن است - حاصل آنکه مصنف میگوید که انجام من معلوم نیست که آخر چه میشود ، بخیر شود یا بشر یعنی مسلمان می‌میرم یا کافر -

خطاب بآفتاب و قتیکه در حمل آید

اه دایره گرد نقطه پرور اه بوقت و اه ترازو زر
اه شاهد غمزه زن جهان را سلطان یک اسپه آسمان را
از دولت تیز یافته فر شش ساعت رانده هفت کشور
شاهی و کمال تست مطلق دارنده صد هزار بیذوق

دایره مراد از آسمان - و نقطه مراد از زمین - و بوقت کرة آهن گران را میگویند که آتش دارد : گرد بمعنی طے کننده - خطاب بآفتاب است حاصل آنکه اه طے کننده آسمان و اه پرورنده اهل زمین - و اه کرة آتش ، و اه ترازو زر - خبر در بیت سیوم است - و آفتاب را ترازو زر از برای آن گفته که زر در زمین از آفتاب پیدا میشود - مراد از شش ساعت نصف النهار است - و بیذوق بدکسر بای تازی و فتح ذال معجمه ، پیاده شطرنج را گویند ، و درین جا مراد از ستارگان باشد -

فرزین بسه خانه زیر سور تست ماه اجری خوار چهارم تست

فرزین عطارد را گویند بسه خانه از برای آن گفته که از فلک چهارم که خانه آفتاب است ، تا فلک اول که آسمان دنیا است ، عطارد بخانه سیوم واقع می‌شود - و ماه را اجری خوار جهت آن گویند که استفاده نور از آفتاب میکند چنانچه واقع است که " القمر مستفاد من نور الشمس " و اجری خوار وظیفه خوار را میگویند - حاصل بیت آنکه عطارد که دبیر فلک است پائین تر بتفاوت سه خانه واقع شده و ماه وظیفه خوار از نور توهست -

هالات شجام ارغوان تن زیر تو عروس ارغنون زن

شجام صاحب شجاعت - و ارغوان نام گل سرخ - " و ارغوان تن شدن " مراد از سرخ بدن شدن است و ارغنون بالفتح دوعه از سازها است ، ساخته افلاطون که رومیان دارند - خطاب بآفتاب حاصل بیت آنکه بالاه تو صاحب شجاعت سرخ بدن است یعنی مریم که سپاهی فلک است ، و لباس او سرخ و آن بر فلک پنجم

است، و آفتاب بر فلک چهارم پس از پس جهت مریخ بالای آفتاب واقع شد، زیرا که پنجم بر چهارم بالا دارد - و عروس ارغنون زن عبارت از زهره باشد که او بر فلک سیوم است پس برین تقدیر زیر آفتاب واقع شده -

والا گهره بسیط دامت عالی نقطه محیط بامت

والا گهر باعتبار علو مرتبه و شرف ذات گفته - و بسیط غیر مرکب یعنی از کسی مستفید نیست در ذات خود - و نقطه باین اعتبار که آن مجرد از ابعاد ثلاثه است - چه آفتاب نیز کلی است - اگرچه ممکن الافراد است، اما تا حال فرد ثانی او محسوس نشده - و محیط اشارت بر فلک الجروج است، که عرش عبارت ازوست - حاصل آنکه تو از کسی فیض نمی گیری، و مقام تو باعتبار علو منزلت از عرش است - و چون نقطه دور از بعد خلائی، و متصف از شرف مرکز هستی -

لحبت گرکان و کان تمکین	خوردی (۱) پز باغ و باغ زرین
چون اشتر بختی قدم زن	بیرون گذری ز چشم سوزن (۲)
باز از بره (۳) خوان نو نهادی	یک ساله غذام خلق دادی
و ز خاک دمیده سبزه تر	یعنی بره باتره (۴) نکوتر
میخ از تو بر اسپ آسگون (۵) تاخت	مردان فلک پلنگ وش ساخت
نو روز زخار و سیب زرین	بکشد ز تو فقام (۶) مشکین
کردی نظر و شکستی از تاب	قاروره آبگینه (۷) پر آب
قاروره شکن طبیب آفاق	نعم النظری مسافر طاق
برهان تو برده عیسوی وار	دام الشعلب (۸) ز فرق کسار
اینک سرکوه گشته زین روی	از برگ بنفشه دیلمی (۹) موی
گلگونه بلبل هم تو دادی	خال سیبش برخ نهادی
بازست جبین باغ رخشان	از طرقة سرو و جعد ریحان
سعی تو کند که تجمل	پرز ز قراضه (۱۰) سفره گل

۱ - خوردی ماکولات را بخورد ۲ - اشارت است بر این الهوت که همه ان ابدین کذبوا باياتنا و استکبروا عنها لافتتح لهم ابواب انساء ولا يدخلون الجنة حتی یلقی الجبل فی سم انقطاع ۳ - بچه گرسنه ۴ - هر چه که با طعام خورده ۵ - دریام خزر ۶ - شرابی که از جر و غیبه می سازند فقام کشادن کنیه ازلاف زدن و فقام خوردن است ۷ - قاروره آبگینه کنایه از پرف است ۸ - عدلی است که موی سر از آن ریخته شود ۹ - دیلم قومی است که موی ایشان زنجیر دار و پشکن باشد ۱۰ - مراد ریزه های زرد که در جوف گل باشد -

از بخشش تو سحاب اغیر
سوسن ز تو شد مبارز آذر
بر چهره شنبلیله خوشتاب
خیلوفرچر تو دیده بکشد
شب آن همه غسل زان برآرد
او محرم تو تو کعبه او
محرم که شنید محترف وار
هرچه از ورق نبات بر رست
بستان ز تو مدشر الطیور است
بلبل بدعای تست شب خیز
قمری ز تو پارسی زبان گشت
شد فاخته از تو پارسا روه
شارک ز تو مطرب چمن گشت
در وصف توای بهار خوش سیر

جلاب دهد بقحف عبهر
هر نیزه نهای و هم سنان دار
دشیره تو کنی بزعفران آب
از یک نظرش جنابت افتاد
تا روز نهان تو گذارد
او ساکن تو تو در تگ و پیو
یا کعبه که دید ناقه رفتار
خیلوفروار عاشق تست
هم صوت طیور دفع صور است
خاکستر فام و آتش انگیز
طوطی ز تو کارنامه خوان گشت
صوفیچه نهای و ماجرا گوی
هندوی چهار تاره زن گشت
خاقانی راست منطق الطیر

اسب آبیگون مراد از آسمان است - فقام بالضم نوعی است از
شراب که از جو سازند و از مویز هم - و قاروره آبیگینه مراد از حباب
است ، یایخ بوده باشد - دیلم بادال مکسورویا مجهول ، و لام مضموم ،
نام شهرست از گیلان ، که موه مردم آن جامعده باشد -
و دیلم ساکنان دیلم - و قحف پیاله - و اغیر بفتح گرد آمده -
و عبهر گل زرگس ، و سوسن نام گل است ، و شنبلیله گل صدبرگ
و دشیره آنرا گویند که در قرآن مجید بجای ثمن و نصف و ربع
بر صورت گل از زرمی نویسند - قمری را پارسی زبان باعتبار
فصاحت گفته ، و صوفیچه تصغیرش صوفی - و نام جانور نیز
آمده - و شارک نام جانوریست پرندة سیاه رنگ که خالها
سفید دارد و خوش آواز شود - و چهار تاره نوعی از ساز است که
آنرا چهار تاره گویند - و شارک هم چهار ناخن دارد ، برای آن
" چهار تاره زن " گفته ، و در بعضی نسخ بجای صوفیچه بسین
مهمله موسیچه نوشته اند ، و آن نیز نام سازیست که آواز حزین دارد ،

باز آمدن بسر خطاب بافتاب و شرح شکایت خویش

خاقانی را توئی همه روز گاهیش طلایه بان (۱) رازی
 هر خشک و تری که هستش از تست
 چون بانظر تو همنشین گشت
 سردابه (۲) وحشت زمانه
 آقی ببرش نسیم برتن
 در روزنش افگنی همه روز
 پس چون بهشکش نهی سر
 اشکی که زدیده ریخت بر خاک
 آن روز که در ذقاب باشی
 تو خسته ماتم خراسان
 من بسته دار ظلم شروان

مصنف شکایت حال خود میکند ' خطاب بافتاب - و کنایه
 آنست که آفتاب در آسمان چهارم است ' و خراسان نیز در اقلیم
 چهارم است - باین سبب ماتم خراسان گفته باشارت بر شهادت حضرت
 امام ثامن ضامن بوده باشد - چنانچه مورخان درین باب نویسند
 و من مثل تو بسته قید شروان هستم که محبوس شدن خاقانی
 در چاه شروان قصه مشهور است احتیاج نگارش نیست - حاصل
 آنکه تو در آسمان چهارم محبوس شدی و من در شروان بقید
 افتاده ام .

تو رانده آن طرف جوسواس کان مولد تست و مسقط الراس
 من زافت زاد و بوم غمناک دل درتپ گرم و دیده دهناک
 دو گرم دل و دو غم رسیده دو زرد رخ و دو تپ کشیده
 از گردش روزگار ایمن من باتو گله کنم تو بامن
 بینی که تن و دلم ز اندوه قیرین چاه است و آهنی کوه
 چون چاه خزینگذار سرباش چون کوه شنیده را مکن فاش
 زین اعمی سیر و اعمی سار بشنزد وسه سر گذشت اسرار

۱ بافتاب فرجی که قلمش لشکر به گانه کند و حفاظت لشکر خرد کند ۲ خانه

بهر زمین که بهار سرد باشد

ذکر سفر خویش از شروان به عزیمت ولایت قَهستان

کاول که مرا امیر دوران برهاند ز شهر بند شروان
مراد از امیر دوران جمال الدین موصلی باشد - که حضرت
خاقانی را از قید شروان خلاص کرد و شروان بالکسر و قیل
بالفتح نام شهر نیست که نوشیروان بنا کرده بود - و مولد
خاقانی همان است -

صحرا سفر گرفتم از پیش بر لاشه عزم لاشه خویش
از شط و بال بحر شروان جستم بحراق مقصد جان
چون راه عراق در کشیدم نعمت کدّه بهشت دیدم
آن درسیه بجای ماندم زان سوی سپیدرود راندم

سپید رود نام رودیست که مابین شروان و گیلان جاری است

فصل در قدح والیان عراق قَهستان و مدح آن

در صفت انوام نعمت قَهستان

دیدم بهثال هشت بستان	هر هفت ولایت قَهستان
خاکش به مسیح توچا بخش	سنگش به کلیم کیمیا بخش
هر روز دو عید (۱) در دیارش	هر سال چهار نو بهارش
مرزش نه گیاستان گلستان	شکر زار و قردگلستان
خوزستان (۲) را دورخ نهاده (۳)	هندوستان را سه ضربه (۴) داده
بر خاک رهش بهر خزان گل	بر آب رهش بهر کراں پل

۱ مراد صبح و شام ۲ شهریهست کرده - در آن شهر شکر و نبات بسیار
می‌شود و غرض شکر را نیز گویند ۳ یعنی در بازی شطرنج پادشاه را مابین
دورخ نهادن علامت مات است یعنی خوزستان را مات داده ۴ در بازی درده
ضرب علامت مات است مآمل این بیت آن است که ولایت قَهستان در طراوت و معمری
هر در ولایت خوزستان و هندوستان را مغلوب گردانیده

گلها همه دشت روی و یک ساق   پلهای هفت پشت و یک طاق (۱)
 آبستن و مست نخل آزاد   به جرعه آبر و نطفه باد
 از تازش روم و زنگی ایمن   اما همه ساکنانش خاین
 رضوان کده چنین برومند   مانده بکف زمای چند

هشت استان مراد از هشت دهشت است قهستان هر هفت ولایت
 برای آن گفته که در ولایت آن هفت شهر است و هر هفت
 زیور را دیز گویند. پس معنی آن باشد که ولایت قهستان
 مانند هشت دهشت آراسته و زیور مزین شده، به آباد گشته
 و چهار دیوهر مراد از چهار موسم است - و آن ربیع و خریف و
 زمستان و تابستان باشد - دورخ نهادن را در اصطلاح شطرنج بازان
 مات کردن است و سه ضرب دادن در اصطلاح درد بازان در حریف غالب
 آمدن است -

در صفت قطاع الطريق ولایت قهستان گوید

غولان کمین کشای خون ریز   غوغائی روز خسپ و شب خیز
 مقصدش (۲) و جمله کاروانی   دیده نه (۳) و جمله دیدبانی
 روز از سرره رحیل کرده   مهمان کدها سبیل کرده (۴)
 هیلت گر و ذاقصان قادر   تهبت گر و قاصدان قاهر
 با راهروان دلیل گشته   بس راه زن خلیل گشته
 خوش خنده و زهر پاش مادام   ضحاک دهان و اژدها کار
 نا پخته ولی فسرده به آب   چون خایه مرغ از آتش ناب

۱ یعنی گلهای آن زمین از یک شاخ به هشت رنگ برمی آید و پهلای چنان استمکام
 و متادد دارد که بر یک طاق هفت طبقه مهارت است ۲ از مقصد خبر دهد
 و دروغ نهد و با این همه مهارت ۳ دیده خیلی ندارد و با این همه
 در مان مردم ملاحظه می کنند دید بان شخصی را گرفته که در جای بلند نشسته نظر
 در اطراف ندارد و از آمدن فرج دشمن قلعه عثمان را خبر می دهد ۴ یعنی هر
 روز با مردم قافله کوچ می کنند و خانهها را در راه کرده اهدا قاصدمای اینند و بهایتم

کژ چشم و چو بحر مایه خشم   لا بلکه چو کژدم اند به چشم
جاسوس و عسس همیشه هر یک   صد دست و هزار تیشه هر یک
زینسان همه ساکنانش منکر   چون آب ترو چو آتش ابتر

یعنی ساکنان ولایت قهستان چون آب برای گناهگار، چون آتش ابتر است عقیقه - از برای آنکه تودمان گناهگار را گویند - و آتشی مزاج عقیقه که نطفه در رحم سوخته شود - و ساکنان آنجا بدان صفت موصوف اند که بیان کرده شده.

در مذمت صباغان گوید

صباغانش	بلادی	دار	بر چهره نشان خیل دیدار (۱)
تعویذ دهانش	سامری	وش	دود افکن صد زبان چو آتش
خوارانش	جنابت	اندگیز	شیطان سار و ملایک آمیز
طباغانش	کشیده	خنجر	همخوان مسیح و آدمی خور
زرادانش	گلو	هر خلق	گلگودنه کنان از خون هر خلق
بوابانش	حرامکاره		حاکم لقبانش رشوه خواره
خیاطانش	خسیس	و مکار	بوجهل دل و بلال دیدار
بگشتم	اژی	تپاه کیشان	و ز طارم شان و شیب ایشان

بلادی وار، مراد بر خاصیت بلادر آمدن است و بلادر اول مفتوح و دال مضموم - نام ثمریست مشهور که آنرا در هند پهلوه نامند - دوم: روغنی است که زنان در گیسوی خود می اندازند - و قیل نوعی از معجون است که از بلادر ترکیب می سازند - و نام دیوانه هم بنظر آمده.

در صفت فصیل و رود آب و غیره گوید:

پیرامن آن بلاد معظم   دیدمش یکم فصیل محکم
صد مصر طرب بهر دو میلش   صد نیل روان بهر فصیلش

---

۱ یعنی صباغان آن ملک مجروحی با خرده می دارد برای دیوانه ساختن مردم و بر چهره نشان خیل ساخته اند تا بدانند که صاحب و پرهیزگار اند و از کفر و عبادت بر پیشانی خرده داغ نیلی دارند

گفتم که عراق ذیل کی داشت گفتند ندیم خاص سلطان بر حسب حصانت سپیلش الحق باضافت چنان رود سیاهش ز خیال دوست کش تر خوش نگهت عیسی از دم او هر خواب چو سر برآرد آدم دریاه محیط پیشکارش در جنب فراخی کشادش اضرکه چو گندنا (۱) است از رنگ (۲) جیمون کم از اشک چشم اعی مرغان او های سیما چغرش بنواغ نغز مصرم بر هر خط شط (۳) او که خواهی

یا کهستان فصیل کی داشت ایی جا است بشدنگی نگهبان فرمود فصیل و راند ذیلش بحر عدن از دو قلعه کم بود خوقش ز سرشک خنده خوشتر ترطینت آدم از دم او تجدید وضو کند بدوهم محتاج زکوة چشمه سارش با غایت ژرفی نهادش ماندند گندنا است بر تنگ (۳) سیحون عرق دماغ افعی در مرتبه هبعنان عنقا داؤد سهام و باربد دم اصداف به جام گوش ماهی

ضمیر دیدمش بسوی کهستان که آنرا بلاد معظم تعبیر نموده - و مراد از فصیل حایطه که سور البلاد است - و دیدار پیش حصار و دیوار اندرون حصار نیز آمده - و کشتی بهمنی خوشتر - و جیحون نام رود معروف - و سیحون نیز بهتم نام رود است در ملک سند - و بعضی گنگ را نیز گویند ، اما غیر صحیح است - و چغز بهمنی غوک - و باربد نام مطرب خسرو پرویز است - بیاء عربی ، و راه موقوف بصحت رسیده ، و در بعضی کتب بیاء فارسی نیز دیده شد و گوش ماهی اصداف بیابانی را گویند .

۱ بالفتح ذری از سبزه خوردن ۲ نام نقاش از چمن که نظیر ماهی بود
و هر کتابی که ضرر و اشکال داشته باشد در دگرخانه را نیز گویند ۳ بهمنی
نار ۴ کناره

شمست افگن ماهیش سلیمان ماهی خبر او مسیح و رضوان
هر لحظه بساحل از میادش دندان فگنند ماهیادش

ایس بیت در صفت رود که در بالا مذکور شد ، نیز واقع
است - و در مصرم ثانی کثرت ماهیان بیان میکنند - و قاعده
است که ماهی بعد هزار سال دندان می افگند - و در آن رود
ماهیان آنقدر کثرت دارند که هر لحظه یک ماهی دندان
بساحل می افگند .

زان دندان بر گرفت افلاک هر دندان رابسنگ تریاک
مریخ چو حق آن را بگذارد زان دندان کرد دسته کارد

درین بیت فاعل بگذارد فلک است ، یعنی چون فلک قیمتش
را برابر سنگ تریاک که آن زهر مهره گران قیمت است ، نمود ،
مریخ که سپاهی فلک است ، حق آنرا یعنی قیمت آن را ادا ساخته
ازان دندان دسته کارد خود ساخت و این مضمون مبالغه است .

آن مشرب صاف را بمعنی نهرالله خواند جان عیسی
موسی و خضر درو شناور زو یک نمر و صد هزار کوثر
من لاشه راه ناگزیران افکنده بدست سخره گیران
رفتم بشتاب و غوطه خوردم زان ذیل و فصیل عبره (۱) کردم

در صفت شکارگاه سلطان گوید

پیش آمدم آن چراگاه جان صحرای شکار گاه سلطان
بافسحت او بچشم و صاف چون نقطه فا شده که قاف
گردون برش چو بنگری ژرف چون حلقه جزم برسر حرف
از خیمه دران فضا مسکون پیدا شده صد هزار گردون
قربان که و قرب گاه مردان میدان که و صید گاه سلطان

بدانکه و صاف بسیار و صاف کننده یعنی در چشم و صاف
کشادگی میدان آن چراگاه آن قدر است که که قاف مثل نقطه فا
برسر فا دران میدان می نماید - و آسمان در بر آن میدان چون حلقه
جزم برسر حرف بنظر می در آید .

در صفت خیمه های لشکر سلطان گوید

بر درگاه اوصد آستان بیش هریک ز هزار آسمان بیش
 بر طرف یک آستان دوصد شاه آلوده لبان ز خاک درگاه
 هریک بست بوسه خطرناک العبد نمشته بر سر خاک
 از گاو زمین آرمیده فرمانش دوال بر کشیده
 پس ساخته زان دوال خوشردگ بر اسپ فلک حیاضه تنگ
 کان مرکب اگرچه عرش زیرو است پالانی راه همت اوست
 خطرناک ز برای تعظیم گفته - و سه بوسه بر خاک دادن ،
 کمال نشان عبودیت است و در لفظ العبد نکته ایست دقیق -
 حضرت مصنف رحمه الله از هر حرف عبد یک چیز مراد داشته
 بویس وجه از عین چشم و از بلب و از دال ابرو بمقابله آن
 هر سه حرف عبد - این هر سه عضورا برای بوسه بر خاک
 مالید - و یا آنکه هریک از ملازمان که بر خاک بوسه زدن از
 نقش لبها شای بر خاک نقش العبد پیدا میشد ، و یاسه بوسه
 بدین معنی گفته که سه جا بوسه میدهند - و خطرناک در بوسه
 دادن بهلاحظه خوف که متادی بسوء ادب نشود - حیاضه : بالکسر ،
 دوال که بآن اسپ را تنگ می بندند ، و بعضی گفته اند که خانه
 زمین است - و پالانی اسپه که لائق پالان نهاده باشد -

صفت سرای پرده

می تافت سرای پرده از دور چون در شب تیره شعله نور
 آری شب تیره هرچه نور است نزدیک نباید ارچه دور است
 نزدیک ولیک طالبان را بس دور ولیک غایبان را
 چون آتش طور سوی موسی نزدیک ولی رشیدنی نی
 برگرد سرای پرده خاص حلقه زده سالکان باخلاص
 خاصان همه در سرای پرده از رشته جان نطق کرده
 سرنگانش آستان گرفته از مقرعه زن جهان گرفته

در صراح مقرعه آلت کوفتن است - و بعضی بکسر میم و فتم

سیموم قازیاده را گفته اند .

در صفت مبارزان

صف های مبارزان مرتب هر کوکبه صد هزار مرکب
 تیغ آهنگان پاک عنصر بر تیغ دوشته رب انصر
 پرداخته از جهاد اصغر پس تاخته زی جهاد اکبر
 بنموده بحرب آتش آمیغ تیغی ز زبانی از تیغ
 یک حربه و صد هزار تاثیر یک ضربه و صد هزار تکسیر
 مغفر چو خرد نهاده بر سر شهسیر چو جان گرفته در جر
 چون ریم آهن بزخم آهن صد چشمه کنند جسم دشمن

ریم آهن چرک آهن را گویند که آن از سنگ سخت ترمی شود -
 و سوراخ بسیار دارد - و در عربی اشرا خبث الحديد خوانند -
 حاصل آنکه مبارزان سلطان چشم دشمن را چون ریم آهن از
 زخم تیغ سوراخها می کنند و چشمها را خون برمی آرد - مغفر یکسر
 اول و ثانی مکسور بمعنی کلاه آهن آمده

ماده مرکب و مشتری شبائل مریخ سلب زحل حماثل

این بیت در صفت همان مبارزان است - یعنی مرکب هر یک چون
 ماده سرب السیر است ، و خود خاصیت مشتری دارد ، در سعادت -
 و سلب بگترودرم - و مریخ سلب باعتبار سرخ لباس گفته و
 تشبیه مریخ برای آنست که سپاهی فلک است ، زحل حماثل
 باعتبار هشیاری و خبرداری گفته - حاصل بیت از آن مبارزان سلطان
 چون ماده آسمان اسب سرب السیر دارند ، و در سعادت چون
 مشتری سعید اند و در شجاعت چون مریخ خون ریز و در خبرداری
 و هشیاری چون زحل سراپا آگاه -

در گوشه دامن بقا شان در بسته طناب خیمه ها شان
 هر خیمه ز شعریای طنابش فلک فلک و مه آفتابش

شعریای نام ستارگان یحادی و شامی است که بغایت روشن و منور اند
 مثل کهکشان مسطور دارند ، و تشبیه آنها بر سن کرده اند ، و درین
 جادسبت به طناب فلک بادریشه که اندرون خیمه محل استاددی

ستون باشد - و مراد از آفتاب قبه خیمه - حاصل آنکه خیمه
 های مبارزان سلطان از شعریان که نام ستارگان است طنابها دارد
 فلک بجای فلک و ماه بجای قبه آن خیمه هاست .

استاد سرای هفت رخشان شاگرد غلام خاص ایشان
 مراد از مصرع اول آفتاب است یعنی آفتاب غلام آن مبارزان
 است و باعتبار همت و جهادگیری چه آفتاب یکم نازه است و عدیل
 ندارد - و مبارزان بدستور در صفت ساکنان و مقابر اولیاء که در
 ولایت مذکور واقع است گوید -

رندان دیدم دهر خرابات پی گورکنان که مناجات
 مراد از رندان اولیاء الله اند و از خرابات عبارت از حجره های
 ایشان است گورکنان : حافران گور ، یعنی اولیاء الله آنجا در مکان
 های خود وقت مناجات بجانب باری هستی خود را محو می سازند ،
 گویا که خود را زنده در گور میکنند - رندان از برای آن گفته که
 خود را در ظاهر ملامت می نمایند - و در باطن طریقه سلامت میدارند -
 و در اصطلاح سالکان ، رندان گروهی اند که شراب نیستی خورده
 و دقت هستی باخته اند - و از اوصاف بشری محری گشته بهیچ
 قید مقید نیستند - حق تعالی اسرار آنها را میداند و بر دیگر
 کس ظاهر نیست و مولوی معنوی می فرمایند -

نام شان از رشک حق پنهان بباد هر گدازه نام شان را بر نخواند
 اولیائی تحت قبائی لا یعرفونهم غیری مراد از آن گروه
 باشکوه است .

صافی دم و درد خوار هر یک سر مست و خرد سوار هر یک
 صافی دم باعتبار مستجاب الدعوات بودن و درد خوار
 باعتبار مشقت نلت دنیا کشیدن و سرمست باعتبار محویت در
 حق و خرد سوار باعتبار عقل کل حاصل بهت آنکه رندان آن

شهر که کنایت از اولیاء الله است هر یک مستجاب الدعوات و
 محنت کشی در دنیا و محو در عشق الهی و محرک کلیات اند درین
 بیت جمع اضداد نموده -

پروانه آتش سمرگاه دیوانه خانه زاد درگاه
 شش پنج زان داؤ برده اما همه نقش یک شهرده

درین بیت بازی نبرد بیان کرده اند و در اصطلاح نرادان
 شش و پنج زدن بمعنی بر حریف غالب آمدن و بازی ازو بردن
 است که غلبه دارد - مراد آنکه آن بزرگان که بالا مذکور است
 در بازی معرفت الهی داؤ از فرشتگان برده اند و نقش تمام افراد
 موجودات را باعتبار وحدت حقیقی یک شهرده اند و نظر از
 تعینات غیر برداشته در تعیین یک نقش که آن عبارت از لا تعین
 است، تصور نموده اند - و می توانند ببرد که نبرد شش و پنج زدن
 بمعنی عبادت و ریاضت بسیار ساخته داؤ از بزرگان عصر خود بردن
 است، و در مقام صلح کل در آمده، بر حسن و قبح اصناف بنی نوع
 انسان نظر نکرده همه را باعتبار اصل حقیقت که ماهیت محض
 است یک شهرده اند، و تعصب ندارند.

از باب بهشت سرکشیده	دوزخ بدو جرعه در کشیده
همخانه جدیده در کشاده	کودین بوی گرو نهاده
ر چنگ زمانه فارغ الذات	از بیست و چهار روز ساعات
از مهر سرای هفت پرده	دل چون خارنج سرد کرده
زخم سپهر بیهوده کرد	چهره چو تریخ آبله خورد
آن حوض که آبروی بسته	دو دست بآبروی شسته (۱)
دید زمانه را ثباتی	داد زبر آتش براتی
عالم شرک از درشاه (۲)	بر خوانده برآه من الله

۱ مراد از مرض دنیا است -

۲ ای درگاه حق تعالی -

در صفت بارگاه سلطان و خاصگان آن

من پیش چنین سران و گردن گشته متبکن و مبن
 سر بر سر خاک پای شان بست چون خاک بجوی جرعه شان مست
 بهر دل شان هم از دل خوش گد بلبله وار و گد صبح کش
 بلبله بخت اول پیاله شراب را گویند . و قیل باهر دوبله
 تازی مفتوح صراحی شراب و صبح کش مرکب سقا و خدمت
 گار را گویند .

بر سفره خاص شان بهر باب ده کاسه بدست همچو دولاب
 گد نامه بر سر لقب نهاده صد پر چو کیوتراں کشاده
 گد چوں خبر آوری نموده ده پای چو عنکبوت بوده
 انگاره چو عنکبوت و کیوتر دربان و رقیب شان بهر در
 کیوتر مخفف کیوتر یعنی چنانچه بر سر غاری که سرور
 کائنات در آنجا تشریف داشتند کیوتر و عنکبوت دربان و رقیب
 بودند . من هم جهت خدمت ایشان مستعد بودم و آن قصه
 مشهور است .

از نزل نوادران اماکن در بایسته نبود لیکن
 دل رغبت بارگاه می داشت امید قبول شاه می داشت
 من پیش مقربان درگاه انگشت زنان که الله الله
 ام/ خاصه گپان سخن شماراست تعریف هم از شما توان خواست
 امروز خواص شد شماقید در حضرت شد سخن سراغید
 از چنگ و بال و آ خریدم در بارگاه شرف خریدم
 تا از سر بارگاه امکان در یابم دست بوس سلطان
 من بر سر پای عجز گردان ماله پای پای مردان
 می گفتم و کس شفیع من نه در راه طلب رفیق من نه

در مدح و ثنائی مهدوح یعنی خواجه جهال الدین

موصلی معمار گوید

روژه ز وثاق پای مردی می آمدم آفتاب زردی
 در راه چو چشم باز کردم با خواجه بزرگ باز خوردم

با هشت جنان دو چارم اوفتاد کان خواجه بهره‌گذارم افتاد
صدوری متفرد از خلائق عدلش بضمان ملک لایق

مراد از خواجه بزرگ از جمال‌الدین است باز خوردن به معنی
ملاقات کردن - و مراد از هشت جنان همان جمال‌الدین است که بر سر
راه با خاقانی علیه الرحمة ملاقات دست داد .

آن نقطه کل که شد مسلم چون نقطه بروسه بعد عالم
این بیت در مدح جمال‌الدین موصلی که ملک الوزرا بود ،
واقع شده یعنی ذات او چون نقطه کل مدار عالم و مرکز بنی
آدم است و عالم که عبارت از ما سوا الله باشد مانند سه ۳ بعد
که اشارت بر عرض و طول و عمق است ، بر ذات او چسپیده اند
مخفی نماند که نزد حکما ابعاد ثلاثه طول و عرض و عمق را گویند
که جسم بآن هر سه متصف است و اگر طول و عرض دارد و عمق
ندارد آن را سطح گویند ، و اگر عمق و عرض ندارد و طول دارد
آنرا خط می‌نامند - و نقطه آنست که ازین ثلاثه هیچ ندارد
حاصل بیت آنکه ذات محدود مانند نقطه از همه مبدا است اما
عالم مانند سه بعد او را چسپیده اند - چنانچه جسم نقطه - یا
مراد از سه ۳ بعد عدل و لیاقت و طمانیت محموری و آبادانی
ملک است و یا شریعت و طریقت و حقیقت باشد - و یا آنکه محدود
نقطه نقطه کل است که مبداء وجود عالم ازوست و سه بعد
المر برو مسلم است یعنی ترکیب اجسام عالم از ترکیب وجود
اوست و در اصطلاح محققان نقطه کل مرتبه وحدت را گویند
منشاء ظهور ربوبیت است .

برده بخلاف رسم ^۱ عاده	سجاده و رای آن سه ۳ جاده
از ظل ظلیل او برابرار	ظلمات ثلاثه گشت انوار
جمشید ملک زجمع آتش	صد آصف برخیا عیالش
چون دست کلیم پای گلگونش	هارون وزیر گشته هارودش
جعفر کرم و نظام بخشش	بل هر دورکاب دار رخشش

سادات رکاب او گرفته چترش دو جهان فرو گرفته
پیشش بردار از شر و شور جمهور مہاں بہ از جہ و ہور

ظلمات ثلاثہ مراد از تاریکی ابعاد ثلاثہ باشد یا مراد
از تاریکی رہم و تاریکی شب، و تاریکی گور است. و کلام مصنف
بر معنی اول اعادہ میکنند کہ از ظل ظلیل او برآرار حاصل
شد. و آصف بن برخیا نام وزیر حضرت سلیمان علیہ السلام است
و جعفر مراد از پسر یحیی برہ کی کہ کریم بود، و وزیر ہارون
رشید و قیل نام کیمیاگر کہ زر جعفری بدو منسوب است
و نظام نام وزیر ملک شاہ و دست کلیم مرکب آفتاب را گویند.
و مراد از سادات دریں جا خلفاء عباسیہ است و جہ مراد از
جہشید یا سلیمان علیہ السلام ہور بمعنی آفتاب و نیز نام پادشاہ
است در نسل کیان و قیل نام ستارہ کہ بعد از ہزار سال
ظہور میکنند.

چون مرکب او فرا تر آمد بے من زمن این ندا بر آمد
یعنی مصنف علیہ الرحمہ میگوید کہ چون سواری جمال الدین
موصلی نزدیک من آمد، بے اختیار از من ایس ابیات غرامتہ
بهترین اشعار است، در مدح او ہر زبان آمد.

مدح گفتن بر سبیل مخاطبہ

ما اشرف قدری ای فلک قدر ما اشرف صدری ای جهان صدر
دریں ہر دو مصرع ما کلمہ تعجب است مبتدا واقع شدہ و باقی خبر اوست
ای عدل تو حرز بادشاہی اول رقم از خط الہی
یعنی عدل تو نگہبان ملک و بادشاہی است. و اول رقم از
خط الہی در موجودات عدل است. چنانچہ آمدہ «اول ما خلق اللہ
العدل»

ای نور تو سایبان ایام وی سایہ ات نور بخش اجرام
ای عکس تو ہشت باغ فکرت وی رشع تو چار جوی فطرت
ای سرگرہ از تو عقد جان را بل واسطہ عقد آن جهان را
ای ہر تو ہر جهان فرتوت چون قرصہ خور بآخر حوت

فرتوت کهنه و شکسته شده، در صفت جهان واقع شده، مراد از آن دنیا است - و در مصرم ثانی ذات مهدوح را در فیض چون آفتاب در برج حمل تشبیه داده - و مخفی نماید چون آفتاب در برج حمل در آید، این جهان فرتوت را بهار نو بخشد و سوائه این خوبیهام گوناگون دارد حاجت بنگارش نیست، و فیض مهدوح درین جهان فرتوت آن چنان است که آفتاب بعد رسیدن در برج حمل فیض بر عالم میکند - سرگرد در فرهنگ جهانگیری امام تسبیح است که بر سر تسبیح تعبیه می‌نمایند -

معروف بفضل و عدل جاوید   چون فضل ربیع و قرص خورشید
عشق اول حال رسته در تو   امر آخر کار بسته در تو
زان تحفه اول آخری طرف   زین تخته آخر اولی حرف

فضیلت مهدوح بیان میکند - حاصل آنکه عشق الهی باراده ایجاد توپیش از ایجاد همه خلق در تو پیدا شده - اما وجود تو در آخر از همه موجود گشته پس ذات تو علت غائی عالم و باعث وجود بنی آدم است - از تحفه اول اشاره بر عشق که در مصرم اول واقع شده - از تخته آخر، امر آخر که مصرم ثانی ظاهر است - حاصل آنکه ذات تو در اول ایجاد، ایجاد اول است و در آخر تکوین، تکوین آخر یا آنکه از تحفه اول که عبارت از عشق است، آخر او هستی، چه آخر عشق که حرف قاف است، وقاف کوه را گویند یعنی در عشق و محبت الهی مانند کوه قائم و مستقیم هستی و از تخته آخر که عبارت از امر است، اول توتی - چه امر الف است، یعنی در عدل و راستی و سخاوت چون الف استقامت راست داری.

بر ضد مغالطن مذموم   در ملک توتی امام معصوم
نادیده فلک به هیچ دوران   جز دست تو زیر دست سلطان
آن روز که شاه خلعه فرمود   خلعت همه خاص خلعت بود
فلک تو ثبات ملک جست است   عدل تو برات ظلم شست است
دور است بصد هزار دوران   عزلت ز تو چون فنا ز سلطان
اولاد تو از کمال بینش   اواد سرای آفرینش

این زال عقیقه کشته فرزند از فرزنددانت با هر و زدد
هم ایشان اند بعد این زال میراث خوران ملک لزال
بر درگاه تست بنده فرمان خاقانی و صد هزار خاقان

مخالفان مذموم عبارت از گروه شیعه است که آنها منکر امام
وقت اند و عصمت را در گروه یاشکوه ایمة اثنا عشر رضی الله تعالی
عنهم منحصر کرده اند و بر دیگران جائز ندارد، مصنف در شان
مهدوح خود میگوید که تو امروز درین ملک دنیا علی الرغم اعتقاد
آنها حکم امام معصوم داری - وزیر دست سلطان وزیر را گویند -
زال عقیم : مراد از دنیا است - و اوتاد جمع و قد بمعنی میخ آمده -
و نیز نام یکی از اولیاء الله - و آن چهارتن اند که در چهار رکن عالم
نامزد شده اند - تفصیل اینکه در مغرب عبد العظیم و در مشرق
عبدالحی و در شمال عبدالهرید و در جنوب عبدالقادر که این هر چهار
از اوتاد الدنیا میگویند که محافظت جمله عالم از برکت ایشان
است -

پرسیدن ملک الوزراء خاقانی را از مولد و منشاء او

هر نظم کزین قبیل بشنود	را ندش رقم قبول و بستود
چون نطق صدق کشای بکشد	در سخنانش چه بصرها زاد
دیدنی که زبحر در برآید	در طرفه کزو بخار زاید
هر دری دان ازان دو گوهر	یکدانه گردن دو پیکر
نطق و نفسش نتیجه نور	المان زیور و نوش زنبور
پس کرد عنان گران چو مرکز	فرمود سبک خطاب موجز
گفتا چه کسی و چیست نامت	اصلت زکجا کجا مقامت

جواب دادن خاقانی ملک الوزراء را

گفتم متعلم سخن دان	میلاد من از بلاد شروان
بوده چو خلیل عهد اول	فرزند دروگر معطل
در غار بلا گزیده آرام	انگشت خرد مکیده مادام
در بتکده هوا رسیده	برهم زده هر بتی که دیده
در بند نجوم جاد مانده	هذا ربی خطاب رانده

پس کرده بروی قبیله راز   انی و جهت وجهی آغاز
 رشک آمده چرخ را زحالم   افکنده بدوزخ و بالمر
 پس چشمه لطف بر گذشته   آن دوزخ من بهشت گشته
 پس ساخته از پتی منازل   در وادی عشق کعبه دل
 و آخر ز برای قرب یزدان   فرزند ضمیر کرده قربان

سوال کردن ملک الوزراء در سبب آمدن بعراق

و جواب دادن خاقانی

گفتا بعراق چون فتادی   زان ناحیه چون برون فتادی
 گفتم که دران دیار پر شور   دامن شیرین بود آبها شور
 آن خطه بدست قحط اسپر است   جایش نه محل دلپذیر است
 پیروانش آبهای داغوش   بالاش مظهر آتش
 از صنعت چرخ و دست گردش   دوزخ زبر و جحیم گردش
 عاقل چه کند سواد خضر اش   آن شهر که دوزخ است بالاش
 بختم سفر عراق فرمود   زان آب و هوای قحط فرسود
 چون راه عراق در کشیدم   نعمت کده بهشت دیدم
 چون باشد مرد غم رسیده   از کنعان رسته مصر دیده
 می پریم تاجوار درگاه   برجوی قبول حضرت شاه
 پروانه خویش کن پناهم   تاراه دهد بیارگام
 کان بارگاه از چه معجز آرد   دارد همه چون منی ندارد
 گرچه زحد ثنا است برتر   نگزیردش از چومن ثناگر
 جائه که نگین هنر نباید   هم جلوه گرم چو مور باید
 کان نقش کژی که درنگین است   خوانده ز مور راست بین است
 هر حقه که لعل در میان است   اذدک مورمیش پاسبان است

نصیحت کردن ملک الوزراء خاقانی را و تصریح

او بر کسب فضایل

گفتا تو هنوز ناتمامی   برگردنه مرد ایس مقامی
 چند از من و من سخن فرودن   خود قبیله راه خویش بودن
 تاریکی جهل خود ستادی است   لا اعلم عین روشنائی است
 ناف است جگر شکاف شیرای   بعی است گلوپر دایرای

لافی که ز آدمم به بهرهای
آن کو شجره ز آدم آرد
خود بین چو بوی بردگ و خاموس
طوطی که نهندش آئینه پیش
چون کم کند از خود آشنائی

آذکة زان را ذی نیست دادان
در بیت انا نسب ندارد
کآخر تو خجل شوی چو طروس
غافل شود از نهایش خویش
یابد شرف سخن سرائی

در بیان نهودن ملک الوزراء دقیقه گیری و خودستائی بادشاه را

شاهنشاه ما سخن پذیر است
اول شرفش ثنا پذیر است
آن خلعه که فضل او نگارد
آن شریبه که عدل او چکاند
صفری تو و شاه جامع از علم
نا دیده بساط شاه به هراس
حجاب غیور گرد درگاه
دیدي در گنج را نهفته
حجاب زبان برود زهار
طفلی ببر معلمان باش
خاصه که زبان سگ گزنده است
نه بر تو زدد زما نه خنده
تیغ است زبان کشیده درکار
این تیغ را بقوت دیں
در دوزخ تن زبان زبانی است
ماهی بفلک مقیم زان گشت
مار از در خلد رانده زان است
بگذر هم ازین قدم که هستی
زیی پای بسیج خانه کن باز
در مکتب علم تخته برگیر
تاکای عجمی بدن همه روز
خامی سوی زاد بوم کن رای

اما به سخن دقیقه گیر است
کمبر درجش دقیقه گیری است
هرنو قدمی (۱) قدش ندارد
هر حوصله قدر آن نداند
طفلی تو و شاه بالغ از حلم
پی کم کن و پایگاه بشناس
تو بار طلب نمود بانه
آگه مکن ازدهای خفته
این لاف مزین زبان نگهدار
چون طفلان مهر بر زبان باش
در حبس دهان ازان فگنده است
درگاه شد و سگ گزنده
زیی تیغ کشیده سر نگهدار
به غایله کن چو تیغ چوبیس
مفتاح بهشت به زبانی است
کاول که بزاد به زبان گشت
کاینک دو زبانش در دهان است
در بند زبان بگوش رستی
هم مولد خویش مستقر ساز
هم عشر نصبت را ز سرگیر
بنشینی عربیت اندر آموز
چون پخته شوی سوی عراق آی

جواب دادن خاقانی ملک الوزراء را

گفتم سفر دراز کردم حاصل چه برم چو باز گردم
 آخرچه برم کم از ره آورد خاصه بدیار قسط پرورد
 پرسند مجاوران چه گویم کز خواجه چه یافتی چه گویم
 شاید که برم برات حرمان از خواجه بزرگ صدر گیهان
 پر چشم خرد نقاب بندم پس بخل بر آفتاب بندم

انگشتی دادن ملک الوزراء خاقانی را که نقاش نگینش اسم اعظم بود

لغت از ره گدیده پای برگیر نامروز دگین خاتم ما است
 چون خاص تو گشت خاتم من کال بینی اژیس نگین جاوید
 مندیش چو این ترا است همراه کاسه مهین برو دوش است
 این مهر برغم دیو ریمین چون یافتی این چنینی تنعم
 هر شهر تو قسط یافت مندیش هر هفت زمین بدین دگین داشت
 این مهر شناس نشرق هوش هر گوشه او برغم اغیار
 ترسم که این را ز جان گرانی هان خاتم من بنقد بپذیر
 این خاتم زمردین که بالا است این خاتم چشم شوهبه تن
 کز گوهر جام دید جهشید از غول ره و سهمور جانگاه
 قریاک بهین دو سرشت است میراث جرم است مانده برمن
 بر خیز و ذخیره را مکن گم زین خاتم کن ذخیره خویش
 تو نتوانی یکی زمین داشت وقف ابدی است بر تو مفروش
 لایوهب، لایبام بنگار نه قدر آری نه قدر دانی

باز آمدن خاقانی از عراق بشروان و اطلاع یافتن شروان شاه از حقیقت خاتم و طلب نمودن

آخر چو بمن سپرد خاتم آخر چو بمن سپرد خاتم
 کردم رکعات شکر جودش راندم صلوات بر جودش
 و خدمت آفتاب انور رجعت کردم چو سعد اکبر

رجعت در اصطلاح منجمان باز گردیدن مشتری را گویند یعنی
 به سوال و جواب بسیار بامدوح و حاصل شدن انگشتی، چون مشتری
 و خدمت او رجعت کرده در شروان از حد قهستان باز آمدم.

چون گشتم مستقیم طالع بر تاختم از عراق راجع
 باز آمدم از حد کهستان دروان شر و سواد شروان
 بدانکه چون یکی از کواکب خسته متحیره را مقارنت بافتاب
 میشود، آن را مستقیم نامند - چون از ادجا بر گردد، راجع گویند، و گردیدن
 مشتری را رجعت نام دارند آن سعد است و وجه خسته متحیره از براه
 آذست که چون ستارگان سیاره در میان استقامت و رجعت متردد باشند،
 آن را مستقیم خوانند و بسبب تردد متحیره نام کرده اند - حاصل بیت
 آذکه از خدمت مهدوح که چون آفتاب روشنی بخش است، مانند مشتری
 که سعد اکبر است، باز گردیده و مستقیم طالع از عراق در شروان
 که مکان مالوفه مصنف است، باز داخل شده.

پردی همه کس ز خاتم من افسون تب و طلسم زادن

خاتم طلبیدن خاقان

ایس مهره بشهر مشهر شد خاقان بزرگ را خبر شد
 چون هدهد قاصدی فرستاد تهدید عذاب هدهدم داد
 گفتا که رضای من تراچه جهشید منم نگین مراچه
 مهری که وجود راست فهرست محبوس عدم مدار بفرست
 در دست تو آن نگین نشاید خود خاتمت آهنیس پس آید
 با خاتم جم چه عشق بازی چون خاتمی از سروی نسازی
 سروی بالضر وقیل بالفتح شاخ گاؤ و گوسفند.

شاه اسپرم و مشام عیسی بر آخر لاشه خرچه معنی
 عبارت بادشاه درباب درخواست انگشتری که جمال الدین
 موصلی به مصنف داده است بیان می شود.

اسپرم: نام ریحان - شاهسپرم غم و شاهسپرم نیز میگویند
 پیدایش او از دانه‌ها که لعاب دهان اوها در محکمه نوشیروان
 بوجود آمده و قصه آن در فرهنگ جهانگیری به تفصیل مرقوم است،
 درین مختصر گنجایش ندارد.

عنوان محبوس و پسر پروی دست جنب و گراسه دروی

گراسه در زبان اخیل قرآن مجید را گویند .

جواب دادن خاقانی شروان شاه را

گفتمر شاه ما بعدل پیدا است	ایس ظلم بود نه لایق ما است
شاهان بطریق عدل پویند	از شاه بعدل باز گویند
عدل ارنه مهندسی نمودی	ایس گنبد آبدی نمودی
در خاک نه آب عدل خوردی	گل گنبد آتشی نکردی
عدل آورد از پس زمستان	در علت طبع نضج (۱) دیسان
از عدل کشاده شد به گلزار	خون رگ گل به دشت خار
عدل ار نه برآستی در آید	بس فتنه که از جهان بزاید
از عدل بود مدار شاهی	بس ملک هان دگرچه خواهی
از عدل بهانده اند پیوست	ایس طشت (۲) بلند و خایه (۳) پست

غلو کردن شروان شاه در مطالبه خاتمر و بهای

او قبول کردن و ابا نمودن خاقانی

گفت ار بمثل بهاش جوئی	شهریت بها دهم چه گوئی
گفتمر وقف است چون فروشم	خورشید بگل چگونه پوشم
نه پذیرم اگر بها فرستی	ور خود همه کیمیا فرستی

در صفت خاتمر و حسد کردن مردمان گوید

که که که نهاده می در انگشت	بر مسند ماه کردمی پشت
درهای مهین که خضر دیدی	ز انگشت کهین من چکید
هر فضله که ناخنم بداده	چرخ اش مه نو لقب نهاده
خورشید فلک حسد نموده	کیس خاتمر کاش قطب بوده
باز آمدمی بقوت او	از ضعف دل وز زردی رو
که داشت می نهفته چون عیب	در عقد عمامه و بن جیب
لایش ز بیم دیو مردم	در کنج وثاق کردمی گم
مادام که آن نگینه نور	می داشت می ز خویشتن دور

بسد خردم شکست می یافت   یاجوچ خیال دست می یافت
 عقلم در آرزو همی سفت   هوشم سخن طبع همی گفت
 دیو املر بچاه می برد   غول هوسم ز راه می برد
 حرصم بدر طغان همی راند   آزم بسوی تگین همی خواند
 طغان و تگین هر دو نام بادشاه از اولاد سنجراوند .

این گفتی صدر مهتران جوی   وان گفتی مدح خسروان گوی
 من مانده برین نمط زمین پای   نه پیش ره و نه باز پس جای
 که بودمی از نیاز دانی   بر خوان خسان مدیح خوانی
 گاهه چو گوزن وقت نزهت   افعی خواری زبان شبهت
 مصنف علیه الرحمة میفرماید و قتیکه اندگشتی را که تعبیر از دکتۀ
 نور نموده اند، از خود دور میداشتم، نفس اماره بر من غالب
 میشد، و دولت استغنا و قناعت، بذلت حرص و طمع مبدل
 میگشت گاه چو گوزن افعی را خورد، از نان شبهه میکردم، و
 قاعده است که چو گوزن افعی را می خورد و آب دهان او و
 چشم او که در حالت مستی بر سنگ ریخته شده منجمد می شود،
 و آن تر یاک و زهر مهره گران قیمت است .

که پیش در گوزن ساری (۱)   چو افعی گشته خاک خواری
 که پیش بساط چند معیوب   چو زرنشاز در لکدکوب
 که وقت صبح چند بدنام   پذیرفته و باز داده چو جام
 رسم است که جام را طرب ساز   بستاند پر قهی دهد باز
 آخردم اگر شکسته گردد   از رد و قبول رسته گردد
 تا بتوان جام جم نمودن   عار است بشکل جام بودن

در معنی کمال یافتن از عقل گوید

آخر شبیه   ازرة   تحمیر   رفتن   بولایت   تذکر
 عقل آمد و گرش من بیفشرد   پس شد بدکان وحدتم برد
 من کردن و او بریید و قاصد   من اعمی و او دلیل و قاید
 یک دست بدوش او نهاده   دسته بهحصاه شرم داده
 می ماندم و می شدم بکوشش   دسته بعضا یکی بدوشش

۱ گاهی که بر دروازه شمع که مانند گوزن است در خاک او افتاده می پرورید

ر چو نبود دستپاری   برخاست طریق رستگاری
 ن آمد و پس بهیل داریک   بکشاد ز چشم آب تاریک
 ن کرد بدست چادگی زود   بر مجری کآب تیره را بود
 ن رفت طبق چنان جلا یافت   کز هر طبق آسمان ضیا یافت

در معنی طلوع صبح گوید

ن چشم فرا کشادم از دور   پیرایه صبح دیدم از دور
 دم دفحات صبح صادق   چون نکفت یار و آه عاشق
 دم که سپیده بر فلک تافت   این خیمه طناب آتشین یافت
 ن لخلخه فلک دم صبح   شد حلقه ماه خاتم صبح

لخلخه دست اجیره که آن خروشی باشد که بدست گرفته
 ن بویند.

بربانگ خروس و کوس درگاه   شد خرقه ملج سدرگاه
 من عز ابد فتوح کرده   باشاهد دل صبح کرده
 از یک صبح آن بمن رسیده   کادم بچهل صبح دیده

در کیفیت ملاقات حضرت خضر علیه السلام گوید

چون بیرق صبح بر سر آمد   خضر نبی از درم در آمد
 بگذارده فرض و کرده مجلس   در بیت حرام و بیت مقدس
 سجاده بکعبه و کشیده   پنجاه چله بر آوریده
 گشته زمرمتش قوی سر   دندانچه جاره سکندر
 بر خاک سکندر آمده جمر   تلقین و نماز کرده باهر
 صدقه ره عشق در گرفته   یکسر سر نفس برگرفته
 اندر پرش از سر فضایل   هر چار کتب شده حمایل
 کرده زردای عالم الغیب   باز افکن خرقه و بن جیب
 فضل اله بر طراز جامه   نور اله ریشقه عمامه
 بر دست عصای سبزگانی   رکوبه پر از آب زندگانی
 پا افراز از نیاز کرده   در حضرت پای باز کرده

باره بمعنی قلعه، و طراز نقش و زینت و نام شهر نیز آمده و عصای سبزه‌گانی یعنی عصای زهرردی، و رکوه ابریق یا کشتی درویشان که در آن آب می نوشند و بعضی گویند سبزه‌گان نام شهر است که عصای آنجا بخوبی شهرت عظیم دارد، و پائے افراز کفش و نعلین را گویند.

مرد ذکروا الله اندرین راه و ارفته ز آفت نسوا الله
یعنی آنحضرت که عبارت از حضرت علی‌ه‌السلام است بیاد حق
همواره و ثابت قدم بوده از آفت نسیانی حق که بلام عظیم است،
وارسته و مصرع اول اشارت است برین آیه کریمه: "الاالین آمنوا و
عملوا الصالحات و ذکروا الله"، و مصرع ثانی بران دلالت می دهد
"و لا تکونوا کالذین نسوا الله،"

خوش خالق چو مشک چینش از حلم   پر مغز چو جوز هندی از علم
آی شیبست روی ارغوان و ش   چون برف تنیده گرد آتش
افتاده هزار عکس دلجوئی   برشانه دست ز آئینه روی
چون فتق سبز جامه مادام   انداخته پوست همچو بادام
می یافت حیات جاودانه   طاؤسان غراب خانه

مراد از غراب خانه آسمان است، و از طاؤسان ستارگان
یعنی از نور چهره مبارک حضرت خضر ستارگان آسمان اقتباس
دور میکردند. یا آنکه از غراب خانه عبارت از خانه چشم است،
و طاؤسان کنایت از هردو مردمک چشم حاصل آنکه از نور روه
آنحضرت مردمک حیات جاودانه می یافتند. یعنی تغییر در بصارت
مثل دیگر مردمان نبود، و مردمک چون ستارگان آسمان در چشم
خانه می‌درخشیدند.

می تافت ز درگس پر آتش   بر درگس های سقف تابش

در مصرعه اول مراد از درگس چشم آنحضرت است، و پر
آب باعتبار روشنائی گفته. و در مصرع ثانی سقف مراد از آسمان
است، و درگس‌های سقف عبارت از ستارگان است و درگس را
به سقف اضافه نموده باعتبار آنکه درگس به کاف فارسی دندان

فیل را می گویند - یعنی عاج را که بصورت گل زرگس تراشیده
 بر سقف عمارت می چسبانند ، و نگار می سازند - حاصل بیت آنکه
 در دیدن از روشنائی چشم آن حضرت نور بر ستارگان آسمان
 متعددی میشد یا آنکه زرگسهای سقف که بر سقف از نقش عاج
 است ، از پر تو نور چشم آن حضرت چون ستارگان آسمان می
 درخشیدند .

چون دید مرا چو غنچه بشگفت دوشیزه چو غنچه نکتها گفت
 آورد هزار عید پیدا کان نیم هلال کرد گویا
 می زاد بوقت هر خطابه از نیم هلالش آفتابه
 دیدم ز هلالش آشکاره بر صورت شست سی ستاره

نیم هلال مراد از لب آنحضرت است گویا کردن : بمعنی
 لب را به تکلم آوردن است - قدرت آنست که هلال گویائی نمیکند
 و این جا گویا شده و از نیم هلال آفتاب زائیدن ، اشاره بر سخن
 است ، یعنی سخن آن حضرت در فیض بخشی و رفع ظلمت دفسانی
 چون آفتاب است از نیم هلال که مراد از آن لب است ، تولد
 میشد - و آفتاب از نیم هلال متولد شدن قدرت محض است .

در بیان تفقد کردن و عاطفت نمودن

خضر علییه السلام ، رخا قانی را

نزدیک من از سر ارادت چنشست بعبادت عیادت
 خالانی این تن خوان دید مجروحی روح ناتوان دید
 دست گرم نهاده بر سر لبو از لونا بخواند از بر
 درد سرمن سر زبانش جرد از دم درد سر نشانش
 نطقش چو گلاب پرزده سر کافور بهند عارضش در
 تا درد سرم چو بیند از دور بنشاند از آن گلاب و کافور
 اخلاق و حدیث خوشگوارش بودند هوا که و جوارش
 تفاح من این و گل شکر آن زین دو شده خوان من صفاهای
 بود این دل من ز غایت رنج دیوار شکسته زیر او گنج
 او کرده به کمترین اشارت دیوار شکسته را عمارت
 در ریخت حلق من علی البروس صد مطرح طاس و مشرق طوس

مطرح پیاله کلان را گویند که آنرا اضافت بطاس کرده ،
 معلوم شد که طاس از مطرح کلان تراست - و در بعضی نسخ
 مثرده آمده که آن طاس کلان است که عربان در آن ثرید خورند -
 و نیز نام معجونیهست که مقوی دل و دماغ است و مشربیه نیز
 بمعنی پیاله آمده - و اضافت بطوس برای آنست که از همه
 کلان تر می شود - و علم الروس بمعنی اشتهار آمده چنانچه گویند :
 " علی روس الاشهد " و حاصل بیت اینکه مصنف میگوید که حضرت
 خضر در حلق من صد جام کلان شراب حقیقت که هر یک آن
 بمنزله مشربیه طوس است ریختند - یعنی تاقین و تعلیم اسرار
 دقیقه و رموز لطیفه که موجب قوت دل و سبب اذکشاف علم
 جزوی و کلی باشد ، ارشاد فرمودند .

هر حرص مرا که طفل و ش دید	چون غنچه گل گدوش بپرید
هر کشتی آز من که دریافت	همچون ورق شگوفه بشگافت
اوسکه روی سیم سیم	به پرده بمن نمود عهدا
من طاق جبین و کرسی سر	بر خاک نهاده پیش او در
می کردم با خود این مدارا	تا پیشکش از چه سازم او را
هم هاتف عقل دادم آواز	کآن خاتم خواجه پیشکش ساز
بر جستم و خاتم آوریدم	بوسیتم و پیش او کشیدم
چون پیشکش بدان خطر دید	حیران شد و تیز تیز در دید
گفت این بتو از کجا فتاد است	این معجز جرم ترا که داد است
گفتم بعراق داشتم سر	با خواجه بزرگ خورد پرور
زان پس که گرم پناه من ساخت	این خاتم حرز راه من ساخت
گفتا بشگستگان به قدر	تشریف چنین دهد چنان سر
پس خاتم دیگر از کف راد (۱)	بر خاتم من مزید بنهاد
گفت این سوی دست چپ همی دار	و آن را سوی دست راست بگذار
کز قوت این دو مهر والا است	قوت دو فرشته چپ و راست
او صحن دلم گفت می رخت	جامه بزبان شکر می گذشت

(۱) راد/پروزی شاد کردیم و چرا دهمد و صاحب همت و سعادت را گویند .

در مدح حضرت خضر علیه السلام بر سببیل مخاطبه و مکالمه

ای پیر مسافران والا وی خادم خادگاه بالا
خطاب به خضر است ، بر سبیل مکالمه ، ای خضر علیه السلام
تو پیر مسافران والا هستی - و مراد از مسافران والا از ملائکه
یا ارواح یا اولیا یا ابدال یا اوتاد که مسافران ملک جبروت و لاھوت
اند ، و پیر بمعنی راه‌نما آمده - و خادگاه بالا مراد نیز از
آسمان است یا عرش یا کرسی -

ام حافظ بحر و بحر حکمت وی خازن کوه و کوه عظمت
در دست گد تو طفل مزدور کرسی داران مجلس طور
کرسی داران کرسی نشینان راگویند - و طور نام کوه است
که حضرت موسی علیه السلام را بران کوه کلام باحق میشد -
و درین جا مراد از حضرت موسی علیه السلام است و هفتادتن
که همراه او بطور رفته بودند نیز باشد -

با مشعل تو رسته ز افات وادی سیران راه ظلمات
بر کوه قاف محفل تست جنگاه خسان چه منزل تست
رنجه شدن ترا سبب چیست آخر غرض تو زین تعب چیست

جواب دادن خضر علیه السلام

گفتا غرض من آذنبانی است مقصود جزای جاودانی است
مارا چه غرض کشاید از تو در کیسه ما چه آید از تو
صد گنج روان قرین را هم از تو چه قراضه قرض خواهم
مردان که مجاهدان راه اند از صام ستان زکوة خواهند
پیران سفن از غرض خواهند آزادان آز را ندانند
آزادان را نه بینی افضل از آزادی دو حرف اول

در مصرم اولم حرف ندا محذوف است - و افضل نام
خاقانی که افضل الدین محمد واقع است - و دو حرف اول لفظ
آزادی آز است - حاصل آذنبه حضرت خضر علیه السلام خاقانی

را خطاب کرده میفرمایند که ای افضل‌الدین محمد من که
آزادم دور از آزهستم ، یعنی رسیدن من نزد تو محض برای
تربیت تست نه از راه حرص و طمع زیرا که آزادان از آز
میرا اند .

من دوش برای زله خاص بودم ز خواص خوان اخلاص
در دعوت انس هفت مردان بر زاویهای کوه لبنان
از دولتیان نشسته جمعی انس همه شاهی و شعی
آن شاهد خاص و شمع مفرد قرب احد و خیال احمد
پخته جگران و خام پوشان تریاک دهان وزهرنوشان

پخته جگر کامل را گویند - و خام پوشان پوستین چرم
خام پوش را گویند - و تریاک دهان با اعتبار کلام شفا بخش
وزهرنوشان : با اعتبار سختی کشی دنیا - حاصل بیت آنکه حضرت
خضر علیه السلام بخاقانی می فرمایند که من شبی در دعوت
هفت مردان که عبارت از غوث و قطب و ابدال و اوقاد و اخبار
و غیرهم باشد در زاویه هام کوه لبنان نشسته بودم ، آنها
همه کامل و پوستین پوش چرم خام بودند و دهان ایشان در
شفا بخشی حکم تریاک داشت ، و خود زهرنوش بودند یعنی
از دنیا غیر از مشقت و ریاضت حلاوت نه برداشتند و تریاک
زهر مهربان است دافع زهر مار و کژدم و غیره و نیز معجونست
که آن را از گوشت افعی در اوایل ساختند آنرا تریاق عراقی
میگویند از قاف قرشت و از کاف کلن بهر دو درست است .
مسکین لبقان و مشکین انفاس خالی ز خیال داس و خناس
یعنی آن هفت مردان که بالا مذکور شد با اعتبار نام و لقب
مسکین اندای درویش و انفاس متبرکه چون مشک خوشبو
یعنی دماغ روح را کلام ایشان معطر میسازد و از خیال آدمیان
و شیاطین پاک اند و کار از ماسوی الله ندارند .

از پاس و سپاس خلق رسته وز شور و شر زمانه جسته
بر رسته و رسته از چه آز بر جسته و جسته درگاه راز
صد غزوه بروم از کرده صد حج به حجاز راز کرده
دریا و سراب و جیب و دامن سیاره و ثاپته دل و تن

ای جیب ایشان باعتبار کثرت گریه و بکا چون دریا موج
زن و دامن ایشان از نجاست تعلقات دنیوی چون سراب خشک
و پاک و سیاره باعتبار سیر دل و ثابتۀ باعتبار تن در زاویه
یعنی تن ایشان در حجره مقیم است و خود باعتبار دل و مثال
سیر عالم میکنند.

طوبی نفسان ز پاک بیغم	برتن خشن هزار میغم
هر حرص که نو بدیده بیفش	چون جامه زده هزار میفش
شش دانگ عیار آب و گل شان	دینار چهار دانگ دلشان
افسته چو کوه زیر ژنده	تپ لرزه بکوه در فگنده
در وجد ز بحر موج زن تر	بحر از پی شان سجاده برسر
اندر قفس وجود هر کس	چون زاغ گرسنه چار کرکس

هزار میغم نام درم خشنی است که درویشان دارند و شش
دانگ و چهار دانگ هر دو بمعنی خالص آمده و ژنده بازای فارسی
دلق پیوند دار درویشان است و چار کرکس مراد از اربع عناصر
و بعضی گویند نفس اماره و نفس لوازمه و نفس مطمنه و نفس
ملهمه اما معنی اول مناسبت دارد از ثانی زیرا که از روی عناصر
اولیا گاهی بر نمی آیند و مدام در فقر و فاقه و مشقت شاقه
میباشند و لفظ گرسنگی درین محل بسیار انسب است.

چون کوس شکم تهی پگه خیز	هر صبح دعای خاله آمیز
دا داده بخار فضله آور	دیگ معدۀ بکاسۀ سر
طباخ محققان چو خورشید	اما همه روزه دار جاوید
چون خورشید آسمان پرندۀ	خوردی پز خلق و نا خورندۀ
نه چون آتش که هر کجا تافت	ادگاه پزد که خود غذا یافت

ذکر اشعار امام خاقانی که یکی از آن جمع

ادا کرده

زان طایفه شب روی چو شعری بر گفت ز گفته تو شعری

شب رو و شب خیز سالک بیدار را گویند که بشب نمی

خسید و بیهاد حق مشغول باشد و شعری در مصرع اول بفتح شین

منجمه ستاره ایست معروف که آنرا شب اهنگ نیز گویند و شعریان نام دو ستاره بزرگ که بعد جوزا بر آید و آنرا کلب الحیاهم گویند و شعریان دو ستاره اند که یکم را شعر شامی میخوانند و آن از طرف شمال طلوع کند و دیگر را یمانی گویند و آن از جنوب طلوع نماید و هر دو عاشق بر سهیل اند لیکن یمانی باومیرسد جهت آنکه او هم بر طرف جنوب است و ازیں است که یمانی را عبور گویند و شامی چون در جهت شمال است گویا از فراق همواره در گریه است و میان شعری و شعری تجنیس نام است و گفت و گفته نیز تجنیس دارد و در مصرع ثانی بالکسر کلام شعرا که آن بیت و غزل باشد.

حاصل بیت آنکه حضرت خضر علیه السلام میگویند منکه در آن شب در دعوت هفت مردان که مخکور اند در زاویه کوه لبنان نشسته بودم و در آن مجلس از آن طائفه پاکان بزرگی که شب رو مراد از آنست چون ستاره آسمان از نور خود منور شده ز اشعار تو شعری خوانده چنانچه آن در ابیات آئنده مفصل مذکور میشود.

کاتش بگروه در همی زد	زلزال بکوه در همی زد
ایں ازرق چرخ چاک میزد	وآن چتر سحر بفاک میزد
ایں از ره وجد جان همی بافت	وآن از سر حال سر بینداخت
هر یک بسماع شعرت از آه	مجروح کنای مرقع ماه
من چاک زده عمامه در حال	انداخته طیلسان به قوال
گفتم که کجا است ایں سفندان	گفته بعرصه گاه شروان
خاقانی دعوت خوانش خوانند	مدحت گر خاندانش دانند
آن را که چنین بود حدیثش	چه شناسد عالم خبیثش
گفتند بجمع کیس چنینی کس	حیف است اسیر عالم خس
اے لطف ازل تو حافظش باش	وی خضر بر تو واعظش باش
من بهر رضای جمع آن سرور	نزد تو کشیدم از ره دور

مرقع ماء مراد از آسمان اول است و طیلان چادر و شروان
نام شهر خاقانی و عالم خس مراد از عالم دنیا ست و سور بالضر
دیوار حصار و ضیافت و مهمانی و مخفف سرور و از جمع جماعه اولیا
درینجا مراد است

وصیت کردن خضر علیه السلام خاقانی را بقبول مواعظ

اکنون دل و سمع یار گردان آن گوش که دو است چار گردان
از شهره گوش هر زمانه بر حافظه می سپار کانه
کیس هرکلمه هزار کان است بر چیس که نثار فرق جان است
امروز نثار چیس همی باش فردا همه را نثار می باش
کآخجا که بتان دهند بارت نگریند ازیس چنین نثار
یا از پی شاهد نهانی گوآدکله گر کنی توانی
آدکله تکمه قبا که از ابریشم و غیره می سازند.

ایس حور و شان پرده فکر پیرند و جوان و حامل و بکر
یعنی ایس سخنان من مانند حور اند در پرده فکر دل -
باعتبار پختگی و قدیمی پیراند و باعتبار تازگی جوان و باعتبار
بر داشتن فواید کلی حامله و باعتبار پوشیدگی که کسی بران
مصرم نشده بکر و در مصرم ثانی جمیع اعداد است و ایس بیت
بیان وصف سخنان حضرت خضر است که بخاقانی ارشاد فرموده اند.

یکدیک بدوان بحجره گوش یکدیک بنشان بحجره هوش
کابین عروس حور بشناس از ره گیران دیو بهراس
بسپار بعشق پای بوسان جان روی نمای ایس عروسان

مواعظ و نصایح نمودن خضر علیه السلام خاقانی را

سر جماعه هر مواعظ ایس است کایام چو زهر و انگبین است
در سایه ایس دورنگ منشیس همراهی ایس نهنگ مگزین
مفریب برونک و بوی ایام گلگونه صبح و غالیه شام
گلگونه و غالیه زنان راست بر مرد سلاح حرب زیبا است

چاڤت از شب و روز در غریو است   کاس زندگی و این سفید دیو است
 طفلی تو که از سر دورنگی   ترساختندت بدیو و زندگی
 وای آنکه فلک دهد نویدش   زین دور صد سیاه سپیدش
 زان این رصداں مقیم راهدند   کز قافله باج عمر خواهند
 نتوان بر موز حق رسیدن   زین نقش سیاه سپید دیلن

رصد جای باج خواجه و چبوتره کوتوالی که از قافله باج می
 گیرند و نیز نام چبوتره منجهان است که سیر ستارگان ازان
 میکنند در زیر زمین بنیاد می سازند.

کانه که درین سیاه سفید اند   نی کرم قزند کرم بیدند

یعنی آن مردمان که درین سیاه و سفید که مراد از روز و
 شب است گرفتار اند کرم قزنیستند بلکه کرم بیداند زیرا
 که از کرم قز اجریش حاصل میشود و آن نافع است و از کرم بید
 نقصان درختان است که اوراق را میخورد و مضر است و نیز گویند
 که کرم قز از بدن ایوب علیه السلام پیدا شده.

یک روز شهر ز دور عالم   این هفت هزار سال آدم
 این روز که روز دل فروز است   فرزانه کش و یگانه سوز است
 چون موی که بزنگیان کمر از هیچ   کوتاه و سیاه و پیچ در پیچ

سوال کردن خاقانی از مهتر خضر علیه السلام مساقل را از دلائل عقلی

چون کرد دلمر جو عظمها گرم   دل رنگ زری شد از سر شرم
 نارنجی و نازی از سر دست   بر چهره من نقابها بست
 پس شرم ز پیش بر گرفتم   جستم ره دخل در گرفتم
 گفتم خبر ده ای ملک په   کیس شیب و فراز را فنا که
 جانها که جواهر قدیم اند   در عرصه گه امید و بیم اند
 زان سو تریل شدن توانند   یا در پل آتشی بمانند
 وین عقل و روان که دور باب اند   از هفت رصد جواز یابند
 رسته شود این دو حور تصویر   از چار زبانی (۱) زبون گیر

از ششدرشش جهت توان رست   از پنجه پنجه حس توان جست
 ایس رقعہ پست میاگون چیست   ویس چتر بلند میاگون چیست
 ایس دایرہ کے نشینند از پای   ویس نقطہ چگونہ خیزد از جای
 زان سوتر خط استوا چیست   سکان سواد آن مکان چیست
 چون سوی خط سکون باد چیست   گرزان سوی خط بود عجب نیست
 زان سو رحم چهار مادر   بہرچہ نزاہد ایس سہ گوہر
 چون شاهد عالم سبک پیہ   ایس نیمہ جہاد و آن دگرچہ
 شیخ عبد السلام کہ شارح ایس کتاب است چنان می نویسد کہ
 خط استوا دایرہ ایست کہ بردازی زمین میگذرد و از مشرق
 بہغوب می پیوندد و زمین را ازینہا دو قسم راست میکنند یکہ
 را جنوب خوانند و دیگرہ را شمال - چور رو بہغرب آورده شود
 قسم جنوب برجانب چپ باشد و قسم شمال بر جانب راست کذا فی
 کفایت التعلیم انتہی کلامہ .

و عبارت شرح موافق این است مایوانی من الارض معدل
 النهارای الدایرۃ العظیمۃ علی سطح الارض الکاینۃ فی سطح معدل
 النهار الموازیۃ لمحیط یسمی خط الاستواء .

صاحب گوہر مراد میگوید کہ در جلدہ کہ معدل النهار بر سمت
 الراس آن جلد گذرد و قطب معدل النهار بر أفق واقع شدہ باشد و آن
 موضوع را کہ معدل بر سمت راس آن گذرد خط استوا خوانند -
 و ہر موضعہ کہ از خط استوا بطرف جنوب واقع شود قطب
 جنوبی در آن موضع مرتفع و قطب شمالی منخفض باشد و باین قیاس
 احوال جمیع آفاق معلوم توان کرد .

و اکبر ارزانی در مفرح القلوب نویسد کہ از جہتایہ نقطہ
 است در دایرۃ فلک چون وی در وسط سما واقع است در محاذی
 معدل النهار همان سانی خطی بر وسط عرض فرض میکنند و این خط
 را خط استواء نام می نہند بنابر استواء و برابر بودی لیل و

نهار درینجا دایما و بدین خط ارض دو حصه میشود شمالی و جنوبی و این دو حصه بمشابه دو کاسه باشد که لب های هر دو باهم پیوسته بود ملتقی آنها خط استواء است انتهای .

و ازینجا معلوم شد که خط استواء بر ارض و خط معدل النهار بر سهاست و الله اعلم -

و در رساله فارسی تقریر محور چنان نوشته هرگاه چرخ کره بر نفس خود حرکت کند بعد از اتمام دوره هر نقطه که بر محیط آن کره فرض کنند دایره رسم کنندالا دو نقطه متقابل که آن را دو قطب کره و دو قطب حرکت گویند و قطری که اصل باشد میان دو قطب آنها محور خوانند .

و در منتخب - اللغات نوشته محور که میان دو قطب پیوسته است انتهای .

و خط زمین که بچهار راج متساوی است تمام او محصور نیست بلکه بعضی ازان در جانب شمالی از فرط سرما ممکن نیست که حیوان درو تواند بود و دران محصوره نیز موانع عمارت ز کوه ها و دریاها و غیره بسیار است و در جانب جنوب از خط استواء اندک عمارت یافته اند اما از غایت کمی آنها در حساب نمی آرند . پس ما حاصل آنکه از خط استواء آنطرف که طرف جنوبی است کدام سکونت دارد و چه چیز است و هرگاه این طرف که شمال باشد محل سکونت حیوان و نهویات است چرا آنطرف بهمین صفت موصوف نشود و چون یک نیمه عالم زنده و نیمه دیگر جهاد بود این تقریر سوال است و جواب در اجیبات آینده مذکور است و هفت رصد مراد از افلاک سبعة است و چهار مادر اربع عناصر و سه ۳ گوهر موالید ثلاثه که آن حیوانات و جهادات و نباتات باشد .

جواب دادن خضر علیه السلام و رفع نهودن لجاج و ترغیب دادن بر شریعت و طریقت

بر نقد کزین عیار میرفت   صراف درون اونه پخرفت
مس گفت که این چه دیو بود است   کز پرده کج رخت نهود است
بیهات هنوز دامت اینها است   چون نو قدمای مقامت این جا است
و کین نه سوال عارفان است   ایس خار ره مخالفان است
تعطیل نهال ایس سوال است   بدعت ثمرات ایس نهال است
از شیوه دیس حدیث رانی   پس جوهر جان قدیم خوانی

یعنی هر سوالیکه از آن حضرت نهودم چون از جاده شرم
انصراف داشت دل او که شناسنده سره از ناسره بود قبول نه
نهود و فرمود که ایس سخنان از مقنضیات شیطان است که ترا
براهه نا مرضیه حکما برده در مزله ضلالت و گمراهی انداخته
است عارفان ایس را از عالم تعطیل و بدعت شمارند کسی را
که متابعت دیس قویم محمدی پیش نهاد او باشد حرف فلسفه
شنودن و جوهر جان را قدیم خواندن موجب سفه و به خردی
است و آنچه بدیث و نقل ثابت و متحقق شده باشد بدلائل
حکما محتاج نیست بلکه اشارات آن بر براهین مبوهه اهل حکمت
نهودن کمال نادانی است پس ترا باید که تابع شریعت مصطفوی
برده خود را فدای گنج فرقانی سازی و از خالق قرانی نصیب برداری
پنانچه حضرت عثمان بر سر گنج قرآن سرفدا نهوده بهراتب
عالیه فایز گردید و از طریق نا مرضیه این طائفه محترز و مجتنب
گشته مبوهات فلسفه را از نیل خال سفید برص دانی زیرا که
آنچه کسی را که چشم او بمرمه شریعت منور باشد پیشوای و
سلوک در ینهای او حضرت رسالت پناهی بهتر که بهطلب رسد نه
ابرهلی که ضلالت را سرمایه سازد و چون کسی بدین محمدی
لمسک گیرد و بحبل الهتین احمدی چنگ زند از آتشیں پل و از
هفت جزیره فلک که باو مضرت طاری گردد و اینها گی مانع وسد
راه او تواند شد که بهوافق حدیث شریف نبوی و نص فرقانی

بید قدرت الهی محکوم و منقاد اشد و آخرفنا برینها طریانی می یابد و مصنف بقدم ذاتی که صفت ذات قدیم مطلق است و فلاسفه ازین معنی بهراحل دور واقع شده از اینست که خسروان دنیا و دین مال ایشان است .

چند از دم فلسفه ستودن نی فلسفه بل سفه نمودن حضرت خضر علیه السلام خاقانی را زجر میکنند و می فرمایند ایی سوالها که بامن کردی بر طریق مذهب فلاسفه است بلکه دور از دانائی و قریب بگمراهی است .

پا از سر ایس حدیث در نه	فلسه ز هزار فلسفی ده
باندص و حدیث و نظم قرآن	یونیه نه ارزد حدیث یونان
هان سنگ تو شرم زود واکن	دل را ز فلاخن فلاتن
در حکمت دین در آر جان را	حکمت حکم است توسنان را
قرآن گنج است و تو سفن سنج	هان قربان شو تو پیش ایس گنج
بر گنج بسه کنند قربان	قربان شو پیش گنج قرآن
عثمان چو باحد اقتدا کرد	نه برسر گنج جان فدا کرد
گلگونه نمود خون عثمان	برروی مخدرات قران

مخدرات پرده نشینان و در اینجا مراد از آیات و معنی قران مجید است که هیچ کس از اسرار آن کماحقه مطلع نیست و گلگونه رنگیست مثل غازه که زان بررور مانند گویند که چون محمد بن ابی بکر با جمعی رفت حضرت عثمان رضی الله عنه در تلاوت قران مجید مشغول بودند چون آنحضرت کشته شدند سر مبارک برآیه فسیفیکهم الله الی آخره افتاد و یون بالضم نمود کهنه و یونان شهریست معروف و فلاخن ژوپین که از ریسبان سازند و ازان سنگ اندازند و فلاتن مصفف فلاتون است حکمت بفتحتمین دانش و میانچی کشنده درمیان نیک و بد بکسر حاو فتح کاف حکمتها و بفتح حاوسکون کاف لجام دهن اسب یعنی حلقه لجام که در زیر زنج اسب بندند و ازان حلقه اسب

امر و ذم می‌شود و مطلق لجام را نیز گویند و توسن اسب
برکش و فلسفه بازی و نیز جمع فلسفی و نو قدمان مراد از
متدیان و عوام الناس است.

خود خون مطهر چنان کس	گلگونه قدسیان سزد بس
ملی که ز ذوق شرع خالی است	خالی سبب سیاه حالی است
ایں خال سیاه ز اهل ایمان	چون خال سپید دار پنهان
خواهی طیران بطور سینا	پرسست مکن به پور سینا
دل در سخن محمدی بند	ای پور علی زبوعلی چند
چون دیده راست بیس نداری	قاید قرشی به از بخاری
بهر محل ایں محققان را	مضراق زن ایں مضراق را
بردار کش از برای دیس را	نقابان سرای دیس را
یک روئی بکعبه هدی آر	شش روی مباحث کعبتین وار
میخیز درین کهن خرابات	از نو قدمان دم خرافات

سینا بالکسر سوراخ کننده و نیز نام پدر ابوعلی حکیم
و نیز نام کوه است بشام که موسی علیه السلام را بران تجلی
شده است که آن را طور سینا می نامند و نیز نام درختی است
که صمغ او در خواص مانند روغن بلسان است و در منتخب اللغات
درشته است سینا جد شیخ ابی علی حکیم و بالهد قسم سنگیست
و خال سفید برص را گویند و مراد از پور علی خاقانی است
که پدرش را ابوعلی نجار می‌گفتند و ابوعلی نام حکیم است
که در لغت سینا مذکور شد و قاید عصا کش کور و قرشی مضطرب
قریشی است و قاید قرشی مرکب مراد از جناب رسالت است
صلعم و بخاری مراد از ابوعلی سینا که بخاریست و مضراق
بکسر میم و سکون خای معجمه شمشیر چوبیس و دره که از
جامه سازند یا از چرم که آن تازیانه باشد و مضراق یعنی رخنه
گنندگان و اسم فاعل خرق است و آن بمعنی دریدن باشد مراد
ازان مبتدعان که درنده احکام شریعت بیضاست و نقابان
سوراخ کننده‌گان دیوار و درینجا مراد ازان حکما باشد که سند از

شرم شریف ندارند و کعبتین قرعه بازی که آن از عاج باشد و آن در قرعه اند شش پهلو هستند و از نو قدمای بدعتیان مراد است .

موهوم کلام شان نه مفهوم خالی همه همچو نقش موهوم
موهوم بود نبشته برجائی موهوم هم از سر و هم از پائی

ای لفظ موهوم که میم و واو و ها باشد و ایسی هر سه ۳ حروف میان خالی اند یعنی نقطه ندارند و برائے آن نقش موهوم خالی گفته که لفظ ندارد و سوای آن لفظ موهوم را چون قالب کنه باز موهوم میشود مثل سگسگس و مراد آنکه کلام حکماء فلاسفه نفس موهوم است که هیچ معنی ندارد و از سر تا پا همچو لفظ موهوم که در صورت قلب هم موهوم است .

چون گنبد حجاب پر پیچ شکلیش بکمال و معنیش هیچ
یعنی اشکال فلاسفه مانند گنبد حجاب است که بصورت
شکل آن بکمال می نماید و در معنی هیچ است که اصلش نیست .

چون صورت بوسه در تمنی حالی خوش و هیچ حاصلش نی
ای صورت بوسه تصحیف صورت توشه دارد که در تمنی هست
یعنی تمنائی توشه اگرچه گرسنه را فی الحال خوش کند اما ازان هیچ
حاصل نیست زیرا که گرسنه را سیری بدون خوردن نمیشود
و تمنائی توشه فائده نمیدهد و کلام حکماء فلاسفه برین منوال
است چون توشه در تمنابی حاصل .

و زچنبردف میان تهی تر	رنگین و دو روی به بن و سر
اقلید سراف دیس بدست آر	اقلیدس و رایهاش بگذار
ز اقوال مجوفت چه آید	ز اشکال مزخرفت چه زاید
اقوال به عنذلیب بگذار	اشکال به عنکبوت بسپار
از هندسه عنکبوت را چیست	کز قوت حرار بایدهش زیست
از من کلمات شرم را پرس	از رمز و بیان انبیاء پرس
در پیش روان شرم کن درس	از پیش نهاد گمراهی ترس

مردان سوری دار ضرب تازند طفلان درم از سفال سازند
مندیش چودیس کنی تقبل زیس نیلی بحر و آتشیس پل

اقلیدس بضم همزه و کسردال کتابیست در علم حکمت
و نیز نام حکیم که مصنف اوست میگویند که اقلید بهمن
کلید است و دس بمعنی هندسه یعنی کلید هندسه و مجوف
میان تهی را گویند و نزدیک نحوایان کلمه که عین او حرف
علت باشد چون قول بروزن فعل و درین جا مراد از کلام پیوده
است و مراد از نیلی بحر آسمان است و آتشیس پل مراد از
دوزخ یا کبره نار که در تحت فلک باشد و پل برآه آن گفته که
گذرگاه یکم اوست .

در کشتی شرم چون نشستی زیس هفت جزیره باز رستی
از عالم خاک بر گذر پاک کوخاک بفرق عالم خاک
طفلی که طرب ز خاک سازی رندی که درم بخاک بازی

درم بخاک بازی کردن قسمیست از اقسام بازی که طفلان در
زمین کوه کرده درم می بازند آخر درم بازی میگویند که خاصه
طفال است .

چرخ است همان گروه کردار گل مهره اندرو گرفتار
همان گروه بضم کاف تازی است که از آن غلوه گل میرانند
و در هندی غلیل میگویند و گل مهره کنایت از زمین است حاصل
آنکه زمین مانند غلوه گلی در دست آسمان گرفتار است هرچه
آسمان حکم کند این فرمانبردار اوست چون غلوه در حکم غلیل .

بر مهره گل مساز منزل کانداختنیست مهره گل
آنها که جهان قدیم دانند زیس دکت که رفت بی نشان اند

حضرت علیه السلام خاقانی علیه الرحمه را میفرمایند که حکما
فلاسفه از گمراهی خود که جهان را قدیم میگویند و بحدوث او
قایل هستند ازین دکت هائی شرم شریف که بالامذکور شد و من
بتو ارشاد کرده ام غافل اند فی الواقع فلاسفه را با علماء اسلامی
چه نسبت است .

در ترک شواغل دنیا و رفع حجابها

چون کرم قزت به باغ دینی   پر هست ولی پریدنی نی
آن پرکه بکرم قز برآید   پرواز بلند را' نشاید
هرگه که بکرم پر برآید   می دان که زمان اوسر آید
چون تیر ز پر عاریت بس   زین چار پر چهار کرگس

کرم قز کرم اجر نسیم و چار کرگس مراد از اربع عناصر .

نمرود وشی و پشه مانند   پرواز بهر کرگس چند
چون کرگس طامعی از آن بود   تیر تو خطا چو تیر نمرود
چون کرگسی و چو چیغه لاشی   آهنگ بسوی گوشت تازی
چون نمرودت فریفت گردون   بر تیر طمع به تهمت خون
افسرده جهان پیرهن خیز   از بنگه این عجز بگریز
پیوند فسرده چون گزینی   در بند عجزه چون نشینی
دی ماه فنا است پند بپندیر   چون بلبل و نحل گوشه گیر
دم بسته قدم شکسته می مان   چون بلبل و نحل در زمستان
کاندر ماه دی بباغ و کهسار   بلبل گنگ است و نحل بیکار

ماه دی ماه زمستان -

کاشانه دولت تو دامان   خلوت که خاص تو کریبان
می ساز بسینه تابخانه   می کن ز جگر شرابخانه
از تف دل آتشی بر افروز   شہوات برو چو هیبه می سوز
چون برکنی آتش چنیں گرم   خورشید فسرده گردد از شرم
پس قصد کند بهفرش تو   تا گرم شود بآتش تو
خورشید بدان کند تگاپو   کز مطبخ تو رسد و رابو
بر بند بدان قدر که نیر و است   این چار دریچه کزدرون سو است
تا بو که ز سه غرفه که بالاست   از حجره دست چپ کنی راست

بدانکه چار دریچه مراد از چشم و گوش و دهان و بینی که
آن هر چهار از برون سو واقع شد یعنی بر ظاهر بدن انسانست
و سه غرفه مراد از تجویف ثلاثه یکم حس مشترک دوم خیال

سیوم حافظه که محل آن دماغ است آن را حواس باطنی گویند
چنانچه شیخ الرقیس جو علی سینا میفرماید .

سه تجویف دارد دماغ بشر	کز احساس باطن دهندت خبر
مقدم ز تجویف اول بدان	بود جای سه مشترک را مقر
موخر ازو شد محل خیال	که مآخذ ازو در تصور اثر
پس اذدر نخستین اوسط بود	تخیل ز حیوان و فکر از بشر
اخیر اوسط جای وهر است و حفظ	ز تجویف آخر نباشد بدر

یک چند برین سپیل می داش	تخمی بزمین صدق می پاش
تادی مه ظلم در گذشتن	خورشید مراد باز گشتن
تا فصل ربیع جان رسیدن	بر گلبن عمر گل دمیدن
کانها که دل بهار دارند	دی ماه بدیس صفت گذارند

در مذمت حساد گوید

گر رغم ترا بعالم دون دوی دوسه بر کشید گردون
گوری است مرا یی کبودش را ایس باطل کوش و کینه کش را
مراد از کبود و ش آسمان است .

در خط چه شوی چوسست رایان زیس خط و طلسم داسزایان
در خط شدن کنایت از متغیر شدن و آزرد گردیدن و شرمند
شدن است و سست رایان مراد از حکماء فلاسفه که بی عقل و بی
حوصله اند از برای آنکه غافل از علم شرایع اند زیس خط
مراد از آسمان و طلسم داسزایان کنایت از علم فلاسفه چنانچه
هندسه و نجوم است حاصل بیت آنکه مانند فلاسفه در حساب
دائرة های آسمان و اشکال هندسه و نجوم چرامتغیر شدی که
نتیجه آن آخر شرمند شدن است چه هر که علم شرایع بگذارد
و چون حکماء سست رای مستغرق بصر هندسه و نجوم شود انجام
اوج بهرگی و شرمندگی است .

از دایره جز کژی چه زاید	کز نا اهلان جز ایس نشاید
گر بر حسد چنار چالاک	بید انجیری برآید از خاک
آنها که بعقل کار دانند	بید انجیر از چنار دانند

ایس سال بقا بصد رساند   و ان بیش سه چارمه نهاند
 ای یافته تاج به نیازان   میخیر کلاه سر فرازان
 در درد سر از کلاه هر کس   ایس به کلهی کلاه تو بس
 و ان را که کلاه به کلاه است   بر هر دو جهانش پادشاهی است
 و ان کس که بر کلاه جا است   فرداش کلاه بی کلاه است

ایضا در مذمت حساد گوید سر افرازان مراد از دولتمندان
 متکبر است کلاه بکسر کاف و فتح لام بمعنی و بال و ندامت و
 خواری آمده .

تاقی بسجود بر در غیر   چند از انا خیر یک دو لاخیر
 خاکی صفت خلیفه پیوند   بر آتشیان سلام تا چند
 اینها همه مرد لات و لوت اند   باد جبروت در جبروت اند
 در میداده قبله مهیسی شان   صد برکت سرکه در جبین شان
 بر جای پیمبران نشسته   ناموس پیمبران شکسته
 از خیر کسان نوا گرفته   اوقاف بغصب و گرفته
 یک سر دو زبان چو مار پیسه   یک چشم و دورو چو بادریسه

پیسه بابای تازی وقیل بابای فارسی بمعنی مارسیاه رنگ که
 برو داغهای سفید باشد و آن دو زبان دارد و بعضی ارقم را گویند
 با دریه تخته چوبین که در خیمه محل استادنی چوب است
 و یک چشم باعتبار سوراخ او گفته و دورو بایس که هر دو طرف
 صفحه دارد حاصل بهت آنکه در صحبت ارباب غفلت عاقبت خود
 را خوار کردن چو مار پیسه دو زبان و چو بادریسه یک چشم
 و دورو بودن چه حاصل است و لوت بالضم با و او فارسی طعنا
 چرب و لذیذ در کنزاللغات بالفتح ولات نام بت است و بعضی
 میگویند که لوت لفظ ترک است بمعنی شمشیر یا جامه یا آب
 آمده غرض آنکه معنی اول صحیح است و باقی صحت ندارند .

چو مرغ کشاده پر ولی بوم   چو بوم بزرگ سرولی شور
 در دولت و دیس چو بوم و طائس   یکسر سر و پای زشت مینوس
 ای شاه طغان کشور دل   طعم از یبک وینال بگسل

طهمان نام پادشاه ترکستان است که با کمال خوبی و بزرگی
د و یمک و ینال هر دو نام وزرای مملوک ترکستان است
و یمک بختختین نام شهر و بزبان ترکی طعام را گویند .

محمود نماند دظق در چند
هر درگاه هر خسیس بالی
میران زمانه را بهر سان
هر دو بهر خرد کم از هیچ
رفت آنکه درین سرای مجبور
امروز بهقتضای دوران
مزدوری دیو آخر کار
هر کو در سفله گان مقرر داشت
هر کس که حریف عنکبوت است
هر کس سوی جام ناکسان تاخت
باشد ببرکسان عالم
هر کس که بمنزل طمع راند
جز مشک سقا ش هیچ دشمناس

دق زحمتی است که آدمی بدان لاغر و باریک میشود
و سرفه و بلغم می فزاید و بالفتح جامه پشهینه که اکثر در
مجر می بافند و بمعنی چیزی باریک هم آمده بدانکه اپی
لفظ را عرب مشدد خوانند و فارسیان مخفف استعمال کرده اند
و مصنف درین جا خالی شدن مشک را بدق و پر شدن مشک را پرور
تشبیه داده .

خان ریزه سفره ناخسان چند
چون سگ در هر کس است جایست
ایس نا اهلان نه اهل کار اند
به دان ز نهاد مختصر شان
در راه خدا شوی تن آسان
یر چشمه شیر و می فرود آی
فرث سرگین -

اینک آب ظهور قلزم
از خاک نجس مکن تیمم

انتقال به نعت سید عالم علیه السلام

خاقانی از آستان اشرف درخت به پناهگاه مختار
خاقانی ازین سرای تزویر بگردیز و رکاب مصطفی گیر
پس در ره دولت ابد نه سر بر خط احمد واحد نه
از احمد تا احد بسی نیست میمی بهیان حجاب معنیست
آن میم چو از میانه برخاست احمد بصفت احد بود راست

حاصل آنکه درمیان احمد واحد حجاب میم است چون میم
از میان برخاست احمد احد میشود چنانچه در حدیث واقع است
اذا احمد بلامیم و مصنف میم را تعبیر بجهان کرده از برای
آنکه میم بحساب جهل چهل است و مراقب جهان نیز چهل است
باعتماد منزل و آنرا تنزلات اربعین گویند و آن در حقیقت
اضافات محض است چون آن اضافات را ساقط کنی احمد عین احد
است و تفصیل اضافات که چهل است این است چنانچه گفته شد
اشارت میم بران است و آن عقل کل و نفس کل و هیولی و
طبیعت و نه فلک و هفت کواکب و دوازده برج و چهار عنصر و
موالید ثلاثه و انسان که آخرین مراقب است.

از بولهبان وقت بگیریز در فتراک محمد آویز
دست آویزی که امن عقبی است جز فتراک محمدی نیست
لب مرکه (۱) قاف را بسنید (۲) کزمیم محمدی بجنبید (۳)
لب رنجه (۴) شود زمیم نامش زان تحفه جان (۵) رسد مدامش
مراد از بولهبان کافران و آزار دهندگان مسلمانان است.

سنجیدن بمعنی سوراخ کردن

لب موضع میم نامش اوفتاد حق سی و دو دانه گوهرش داد
از حرمت آنکه میم وار است لب دایره سخن گذار است
لب کیست که این حدیث راند خود خط جهان به میم ماند

۱ - مخفف کوه - ۲ - سنجیدن سوراخ کردن و رنجه نهودن ۳ - یعنی چون لب
از میم محمدی در تکلم الوجد بپرکت اومی قرارداد که کوه قاف را پاں رنجهت
بسنید یعنی کوه قاف را محیط گردد ۴ - لب رنجه شدن کفایت از تکلم اوست
۵ - تحفه جانی کفایت از سخن دیگر است +

یعنی لب را موضع میم بجای آن گفته که حرف میم از اتصال شفتین میخیزد یعنی حرف شفوی است و سی و دو دانه مراد از دندان است و لب را نسبت باین سی و دو دانه از آن رده که عدد لب بحساب سی و دو میشود و ازین هم ترقی رده میگویند که لب کیست که دعوی نسبت میم مدهدی نباید بلکه تمام جهان بمشابه دایره میم است .

در روضه فطرت جهاندار آدم شگوفه است و میوه مختار احمد پس آدم است شاید میوه ز پس شگوفه آید این سوره جود و آیت جد پیش اب وجد اوست ابجد

جد بمعنی بخت و بزرگی آمده حاصل آنکه جناب رسالت صلعم بمنزله سوره جود و آیت بخت و بزرگی است و اب وجد او که مراد حضرت آدم و حضرت خلیل الله علیه السلام اند اگرچه پیشتر از جناب رسالت انداما بمنزله ابجد اند باعتبار سباقیت که بعثت آن جناب مقدس بعد آن هر دو پیغمبر واقع شده و این مضائقه نیست که سوره در پس ابجد بآخر می آید .

اب کیست خلیل وجد که آدم او بهتر ازین و بلکه زان هم بعد از همه آمد است ظاهر سوره پس ابجد آید آخر

ذکر معراج حضرت رسالت پناه صلی الله

علیه وسلم و صفت براق

میدان ازل حدیده باری بر پشت فلک چنین سواری
آن شب که سپهرش آفرین کرد احسنت زماش هم زمین کرد
بر قبه قبه فلک رفت تا قلعه قبله ملک رفت
چو شد بدمی از این حباله زان سوی فلک هزار ساله

قبه نوک بالائی هر چیز قبه معروف قلعه سرکوه قبله ملک
هیارت از بیت المعمور باشد یعنی آنجناب رسالت بدرقه فلک
تا بلندی بیت المعمور رفتند درین بیت محل بر حصر نیست
بلکه لامکان زیر قدم او در آمده حباله بمعنی دایره و رسن و قید
آمده درین جامه مراد از دنیا ست .

در زیرش در گنج روان تن گویا و هموش و رام و توسن
 این بیت در صفت براق واقع شده. روان تن بمعنی آنکه
 تن او چون روح است مجرد از علایق و گویا باعتبار رسول
 علیه السلام و هموش باعتبار غیر و رام باعتبار آنحضرت و توسن
 باعتبار غیر و ضمیر که در زیرش واقع است راجع بحضرت است.
 کمره بیده فعل آسمان را پس فعل شده ردای جان را
 آسمان را فعل گفته از براق آنکه اجائی علوی اند و حریت
 ثابت و ردای جان ای براق بردن جان و مراد ازان جناب رسالت
 است که در لطافت و شرافت حکم جان داشتند.

در مرتع قدسیان چریده در مربوط سدره آرمیده
 مرتع چراگاه جانوران و قدسیان مراد از فرشتگان و مربوط
 جای بستن و آن طویل باشد و سدره در لغت ثمر درخت کنار
 است بضم کاف و آن را سدره المنتهی گویند که در آسمان هفتم
 است و مقام حضرت جبرئیل علیه السلام است و فاعل چریده
 و آرمیده براق است و در سدره آرمیده عبارت ازان است که
 جناب رسالت در شب معراج براق را در سدره المنتهی گذاشته
 خود بدولت بالای عرش تشریف بردند و سیر لامکان فرمودند
 و مصنف بر آن اشارت نموده که در سدره آرمیده.

پیش از آدم بکاخ رضوان افکنده هزار سال دندان (۱)
 پرورده و بر نهاده داغش رایش بر ریاض هشت باغش
 از حوض طهور آب خورده بر خاک جنان مراغه کرده
 نا بوده برای ناخوشی جان بر آخر خشک (۲) آخشیا جان
 جای و علفش نه زین کهن فرش از خوشه چرخ و گوشه عرش
 هم پیکرش از سلاله نور هم پرچمش از کلاله نور

۱ دندان افکندن عبارت از دندان در بر آوردن یا پریدن است یعنی براق
 پیش از خلقت آدم در بهشت جا داشت. ۲ آخر خشک کنایه از قط و قنق
 معاش مقابل آخر چرخ که کنایه از مکان پشیمانی و غمناکی است.

رایض رب النجوم فرس که اومد بر نوم اسپان است به معنی
چابک سوار آمده و داغ نهادن عبارت از انتخاب نمودن است
یعنی رضوان در بهشت بران براق داغ محبّدی نهوده بر آینه سواری
معراج آنحضرت انتخاب کرده بود و از حوض ظهور کنایت از
حوض کوثر است و جنان بالکسر بهشت و بالفتح دل و مراغه
غلطیدن اسپ را گویند و آخر خشک مراد از دنیا و اخشیجان
چهار طبع که عرب آنرا اربع عناصر گویند .

و آخر خشک را باخشیمان اضافه کرده بر آینه آنکه اهل
دنیا از اربعه عناصر مرکب اند خوشه چرخ برج سنبله و کهن
فرش مراد از دنیاست و سلاله بالضم آنچه بیرون کشیده شده
از چیزی - مراد از نطفه و ولد باشد که خلاصه است پرچم دم
و کاکل درینجا مراد از ایال اسپ است کلاله بالضم موی پیچیده
و پرشکن و درهم که عبارت از زلف است .

پیشانی و ناصیه فراهم جوی می و شیر هر دو با هم
می رنگ سرخ دارد و شیر رنگ سپید مخفی نهاده که در
رنگ براق اختلاف است و نزدیک مولوی گنجوی علیه الرحمه
ثابت شده که سراپا مشکین است چنانچه در شرفنامه بشب
رنگی منسوب ساخته و نزدیک خاقانی علیه الرحمه بآثبات رسیده
که رنگ او سرخ و موی پیشانی او سپید بر آینه ایس پیشانی را
بشیر و ناصیه را بوی تشبیه داده و بعضی اسپ سفید و بعضی
ابلق گفته اند .

جنی حرکات و آدمی روی	ناهید عذار و مشتری خوی
چون زلف بتان دمش گره ور	چون خوی مهان دمش محطر
چون پشت چمن بهار پیرا	در برقع جل شگوفه آسا
لطف قدمش ز نور ساده	دستارچه بسته طوق داده
بر آب زده ملک صغیرش	ایام نبوده سخره گیرش
رخش چو درخش تیز و رخشان	لاجل چو درفش خور زر افشان
داده لقبش دران منازل	مضار ضمیر دلدل دل

دستارچه ببحنی فوطه و دست پاک را گویند که در گردن
 اسپ می بندند و صفیر درینجا مراد از آواز است که بوقت
 خوراندیدن آب بر اسپان میزنند و مضمار بالکسر میدان و اسپ
 باریک میان و قیل چابک سوار و درینجا مراد معنی ثانی است
 و دلدل نام استر سفید بسیاهی مایل که حاکم اسکندریه بجناب
 رسالت فرستاده و آن جناب مقدس بحضرت امیرالمومنین علی
 کرم الله وجهه را عطا فرمودند و بعض میگویند که حضرت ماریه
 نیز همراه دلدل آمده اند.

دخ ترس که دره افگند سر ده سپهر که راه را کند گم
 دژ تیر اثیر در رمیده دژ شیر سپهر سر کشیده
 دژ در اصل ده از برائے رعایت نظم الف را حذف کردند
 اثیر کره آتش را گویند که بر آسمان چهارم است - تیر اثیر
 مراد از آن حقه آتشی است که برائے رجم شیاطین از آسمان
 میزنند و عرب آنها شهاب می نامند و شیر سپهر مراد از برج
 اسد است این بیت در شجاعت و شہامت براق واقع شد یعنی که
 از شهاب ثاقب میرود و ده از شیر سپهر میگریزد قاعده است
 که همه اسپان از حقه آتشی و از دیدار شیر رم میکنند و این
 اسپ خلاف دیگر اسپان است.

از غرش و غره اش همه راه پیدا شده صور و خور ناگاه
 بر پشت چنیں فلک نهادی بنشسته چنان ملک شژادی
 گفتی که سوار شد علی الحال بر نفس شریف عقل فعال

حاصل بیت آنکه چون حضرت بر آن اسپ سوار شدند
 چنان معلوم شد که بر نفس ناطقه عقل فعال سوار شده و عقل
 فعال نزدیک حکما عقل عاشر است که در عالم کون و فساد متصرف
 است بلکه فلاسفه او را خالق عالم تکوین میدانند.

ویس گفت که دور باد یارب چشم بد ازیس سوار و مرکب
 احمد بچنیں براق میهون زین دار الحزن رانده بیرون
 ز اقلیم حدوث در گرفته راه ملکوت در گرفته

مراد از اقلیم حدوث دنیا است و راه ملکوت عبارت از افلاک است یعنی آنحضرت رخت عزیمت از دنیا برداشته عازم سیر افلاک شدند و بالاتر عرش رفتند.

به پرده دران منازل نور با معتکفان بیت معهود
آمویخته عصمت ادبیا را آمیخته شربت اصفیا را
گذشت ز هفت و شش در تنگ زندان سه بعد و صحن دورنگ
هفتم رصدش جواز داده پای از سر سدره بر نهاده

یعنی آنحضرت در شب معراج از هفت فلک و از شش جهات دنیا بر گذشتند بلکه از زندان سه بعد که عبارت از طول و عرض و عمق باشد و صحن دورنگ که کنایت از لیل و نهار است بر هر گذشتند یعنی متصف بصفته شدند که اطلاق جسم و مکان چه از زمین و چه از آسمان باشد برو اطلاق نتوان کرد و شش در تنگ آسمان هارا بر آینه آن گفته که بر مذهب حکما افلاک باهم اتصال دارند و انفصال ندارند - و هفتم رصد مراد از فلک هفتم است جواز بالفتح روائی در و اشدن و آبی دستور کشت دادن و سیراب کردن است.

شب راه بنور جسم رفته زی مقصد جان بجسم رفته
زی بمعنی طرف است و این بیت در رد مذهب معتزله و شیعه که منکر رویت اند واقع شده یعنی آنحضرت در شب معراج بنور افضال الهی و قوت قدرت نامتناهی از همی جسم که دارند بر آسمانها تشریف بردادند و رویت مقصد جان که عبارت از ذات باریست تعالی شانه بهمی جسم بشر که دارند حاصل کردند چنانچه حضرت نظامی علیه الرحمة می فرمایند.

دید محبّد نه بچشم دگر بلکه بدیسی چشم که دارد بشر
پیش آمده عرش نورهاں خواه نقد دوجهاںش داده در راه
از وادی قدس سر کشیده در کعبه بی جهت رسیده
نورهاں تحفه را گویند که پیشکش سلطان سازند و کعبه بی
جهت عبارت از لامکان است که نه جهت دارد نه مکان.

درگاه قدم بدیده دیده لبیک بگوش سر شنیده
رویت شده هدیه نزولش طعرا شده آمن الرسول اش
بشنید نمود هزار اشارت لا احصى راند در عبارت
آن ساقی منصف اندران شب صد نصفی در کشیده قالب

گویند که جناب رسالت در شب معراج نمود هزار اشارت که
عبارت از راز مخفی است گوش فرمودند و بعضی از آن بر علماء
مذاهب اربعه ظاهر است و اکثر مخفی است نصفی بالکسیر
پیاله را گویند .

باز آمده در جهان لباس جرعه بصحابه داده زان کاس
او دفتر عشق و چار یارش یک بود و ده و صد و هزارش
اصول اعداد چهار اند . آحاد و عشرات و مآت و الوف ازین
زیاده نیستند و صحابی کبار آنحضرت نیز چهار اند و باقی
اصحاب در جنب رتبه ایشانند و در شرف اصحابی کالنجوم
بایهم اقتدیتم اهتدیتم داخل اند و اعداد غیر نامتناهی
اند و در جنب این چهار مراتب است چنانچه خود میفرمایند .

اصحابش پیش و کم شاید کاعداد همین چهار باید
هر چار چهار رکن تمکین بل چار حدود کعبه دیس
گر زان شرفی که مصطفی داشت معراج بحضرت خدا داشت
خاقانی را هم از شب داج (۱) در حضرت مصطفی است معراج
گر زین سخنان سحر کردار حسان عرب شدی خیردار
بازگش بزدی ز عالم پاک یا حسان العجم فدیناک

المقالة الثالثة في وصف بلاد عراق و همدان و

مدينة السلام بغداد و مدائح اصحابها و هي

تسهي بسبحة الاوتاد

ای عیسی ره نشین جهادرا هم خانه عیسی آسمان را
ای نامزد صلیب اکبر یعنی خط استوا و محور

آفتاب را هم خانه عیسی علیه السلام برائمه آن گفته که هر دو
 حرکت بر آسمان چهارم دارند نامزد بمعنی تعیین آمده و صلیب
 بر عبارت از شکلی که از تقاطع خط محور و استوا بصورت صلیب
 مرسیده و آفتاب بر آن عبور میکند و محل سیر اوست و
 عیسی را نشیمن مراد از آن طبیب هست که بر سر درخت نشسته
 با فروشی میکند و نسبت طبابت بافتاب برائمه آنست که بحسب
 اهر و رفع علل خزان و احیاء اموات و نبات و دور شدن برودت
 مستزاد از اجسام تعلق باو دارد.

بر کل وجود کله سور برقله چرخ قبه سور
 کله بالکسر کاف تازی و لام مشدد سایبان و سور مخفف سرور است.
 مانای بحر اربابان اشقر نیزه بکف و برهنه پیچکر
 اشقر کسی که سوری و چهره او سرخ باشد و رنگ آفتاب
 پررنگ اشقر نسبت تمام دارد و در کتب لغات اشقر اسپه که
 پال و دم او سرخ باشد و شتر سرخ مو را نیز گویند و بمعنی
 رنگ سرخ و سفید هم آمده و نیز بکف باعتبار خطوط شعاع
 آفتاب و برهنه پیچکر برائمه آن گفته که آفتاب در چشم مردم
 بصورت برهنه مینماید.

زان نیزه آتشین نهائی تا حلقه آسمان ربائی
 کمال صنعت نیزه بازان آن است که حلقه را از نوک نیزه
 میربایند مصنف آفتاب را میگوید که تو هم از خطوط شعاع
 خود که مثل نیزه آتشین است ماه را که حلقه آسمان است
 میربائی یعنی نابود میسازی یقین است که چون آفتاب طلوع
 میکند ماه نابود میشود.

سهم تو کند ز چشم مردم هم دزد نهان و هم عیس گم
 دزد از تو ز ترس زان گریزد تا نیزه ات خون او خریزد
 خود دزدان با تو چون ستیزند دزدان ز برهنگان گریزند
 با آذنه برهنگی گزینی زربخت دهی بهر که بینی
 تو محرم کعبه بقائی آن به که برهنه تن نهائی

در صفت دل گوید مشابیهت کعبه

آن کعبه که از سکون معاف است   او را همه گرد خود طواف است
یعنی آن کعبه دل که سکون ندارد، بلکه متحرک است طواف
گرد خود خود میکند و از خارج زوار ندارد.

آن کعبه که خانه قدم بود   آن وقت که وقت در عدم بود
نه بر سر راهش امر غیلاں   نه گرد درش سپاه پیلاں
راهش همه حلهای در باز   بنشسته قریشیان سر باز
امر غیلاں درختیست خاردار که مگیلاں باشد و آن در اصل
امر غیلاں بوده بکثرت استحمال الف مدفوف شده مگیلاں شد
حله بالکسر مع التشدید در عربی فرود آمدن است و حلول بهشله
و نیز بنظر در آمده که حله خاده از پشم که آن خیمه صحرا
نشینان است و نیز مقامیست نزدیک کعبه و نام دیهیبست در
حوالی شام و اسرار را برائے مشابیهت کعبه نسبت بقریشیان کرده
یعنی چنانچه در کعبه قریشیان سکونت دارند هم چنان در کعبه
دل اسرار الهی و رموز نامتناهی و حقایق شگرف فوج فوج
اقامت ورزیده اند.

آن حی کرم بعالم حی طی کرده حدیث حاتم طی
یعنی آن کعبه دل که زنده کننده کرم است دو عالم ناسوت
پیش سفاوت خود حدیث حاتم طی را طی کرده ای مدو ساخته
و دل راحی کرم برائے آن گفته که کرم کرم تعلق بدل دارد و جمال
نیست پس دل زنده کننده کرم است نه مال و از عالم حی مراد
از عالم ناسوت است که بالفعل حیات دارند یا عالم ملکوت
یا عالم ارواح یا عالم جنات و کرم فعل کریم است و کریم
حق تعالی است چنانکه گویند.

که هست افریننده جان کریم.

حی و طی هر دو نام قبیله ایست که در عرب مشهور اند
و نیز حی کرم نام مکان است چو حله.

آرایش هزار ساله راه است   لیک از ره عشق نیمه گاه است
 « چون ناف دست پای بالا   نه بیم سرو نه ترس کالا
 ر ریگ روان او روان ها   هم دود سمومش آسمانها
 هر روض سرور مرتع او   هم حوض طهور مصنع او
 مرغ دل بختیانش در حال   از رنگ مهار و رنگ خلخال

از بختیانش مراد مستان الهی اند که مضمور شراب دیدار
 و دیوانه وجد و حال اند و از تکلیفات رسمی و از آرایش چشمی
 دور و از افکار تجلیات سبحانی پیروز اند سموم بالفتح باد گرم
 و بهر عضو که رسد خشک گرداند و آدمی و جز آن از آن باد هلاک
 گردد و ریگ روان بالکسر کاف فارسی است بجانب شمال مانند
 آب روان است در آنجا جاذوری زمیزید و جان بر نمیشود گویند
 که آن ریگ همه سیماب خیز است و آب آن ریگ سیماب برمه
 آرد و هر که آب آنجا بخورد فی الحال بمیرد و در وادی کعبه
 دل هم ریگ روان است و آن عبارت از خطرات گوناگون باشد
 یا مراد عالم ارواح است که آن در وادی کعبه دل مانند
 ریگ روان سیر دارند .

ز فیض نخست زمزم او   وز عز اساس محکم او
 رنگ حجرش سواد دلها   خاک حرمش مراد دلها
 خط ملکوت ناودانش   شهرستان ازل مکانش
 بیمارانش درست خیزان   مسکینانش خزینه ریزان
 روح از پی آبروی خود را   خلد از پی رنگ و بوی خود را
 دست آب ده مجاورانش   آوزن ده برج کوثرانش
 مانده همه سالکانش مادام   در سعی و وقوف و طوف و احرام
 چون دائره هر کجا رود صدر   هر روزش عید و هر شبش قدر

ای دل که چون دائره نشیب و فراز ندارد و هر جا که رود
 یغنه سیر کند بهنزه صدر است یعنی مبرا از جهات بینی خلاف
 کعبه معروف که آن جهات دارد هر روز آن کعبه دل چون روز
 عید است و هر شبش چون شب قدر بخلاف کعبه معروف چه

که عید او در سال یکبار می آید و آن عید الضعی باشد و سالک چون زیارت کعبه دل کند روز و شب او چون روز عید و شب قدر معروف سرور و سعادت میباشد کوتر مخفف کبوتر و ارزن قسم غله که بپندی راله گویند .

چون نقطه یکم شده حدودش بیت الله اولیس وجودش یعنی کعبه دل که محل انظار الهی است چون نقطه حدود ندارد چه نقطه بالذات مجرد از طول و عرض و عمق است بخلاف کعبه معروف که جهات دارد - کعبه دل بیت الله اولین است و کعبه گل ثانی پس کعبه دل بر کعبه گل مقدم است مخفی نهاند که نقطه آنرا گویند که طول و عرض و عمق ندارد و خط آنرا گویند که طول دارد و عرض و عمق ندارد و سطح آنرا گویند طول و عرض دارد و عمق ندارد پس نقطه مجرد است از ابعاد ثلاثه .

اینک ره کعبه شهنشاه کو پخته عشق و بختی راه
خاقانی ازین قدم که هستی در کعبه دل گریز رستی
هر گاه که حدیث کعبه رانم عقل آید و می مزد زبانم
زین نامه چوتر کنم دهان را جان بوسه زند سر زبان را

باز آمدن خاقانی بر سر خطاب بافتاب

ای درد و وثاق هفت پرده بر تو دو عروس جلوه کرده
وثاق بالا خانه یا مطلق خانه و درینجا دو وثاق مراد از دو خانه چشم است و هفت پرده صفت اوست زیرا که پرده با وثاق مناسب پس برین تقدیر او عطف زاید است و دو عروس مراد از هر دو مزدک چشم و جلوه کردن بمعنی متجلی گشتن و ظاهر شدن است خطاب بافتاب ای فلان هر دو مزدک چشم در دو خانه چشم هفت پرده که متجلی شده اند از فیض تست اگر نور تو جلوه نمیکرد مزدک را نور بصارت حاصل نمیشد و حکما گفته اند که بصارت و افزایش بینائی چشم مردم تعلق بافتاب دارد و معنی بر تو جلوه کرده اینست که نور از تو حاصل کرده اند و احتیاج بشو دارند .

و الفجر دلیل رفعت تست و الشمس طراز خلعت تست
گرچه متفرد عظیمی هان تا نزدی دم از قدیمی
تو محدثی و سخن جزاین نیست از قطب چه ترسی ار چنین نیست

بیت اول در تنبیه آفتاب و بیت ثانی دلیل آذست - یعنی
ام آفتاب اگرچه تو هم متفرد هستی مثل تو فرد دیگر نایاب است
لیکن از غرور تفرد دعوی قدیمی مکن که تو محدث هستی و اگر
محدث نیستی از قطب ترسیدن چه بود و این ترس تو دلیل
حدوث است و ترسیدن آفتاب از قطب برائے آذست که تنبیه
فلک که بصورت اژدها ست جانب قطب است و او را راس و ثقب
گویند و آن کسوف آفتاب است که بسبب حیلولة الارض نور
آفتاب منطقی میشود و اگر حادث نباشد ترا زوال از
برائے چیست .

در صفات زمین

رخ زردی اگرچه روح پاکی فردان چار اند و مملکت دو
هر چار مراد بخش جانها هم کعبه و هم توبه نظیرید
نه پشت فلک چو تو سپر داشت دانی که هوای کعبه دارم
آن کعبه کدام قبله شرم هیچ افتدت ای فتاده بردار
از دهر خط امانم آری کز سستی دل نمی توانم
چون دریا جوش کم نهائی از من سخن دو در پذیری
چون آب زبر کنی بپاشم زردی است نشان ترسناکی
یزدان قرآن و کعبه و تو دو محدث و دو قدیم از آنها
در شیب و فراز ناگزیرید نه ناف زمیں چو او پسر داشت
جای روی نهای کعبه دارم منسوب بواد غیر ذی زرم
کز سر دلم شوی خبردار پس گوش سوره دهانم آری
کاواز بتو بلند رانم چون ماهی گوش برکشائی
شرحه که دهم بیاد گیری تا آتش آب خواست خوانم

تحدریص نهودن افتاب بر سفر زمیں

دست از سفر فلک بدارى   يك ره سفر زمين برآرى
گرت ايس سفر اختيار گردد   جاء تويكى هزار گردد
يك نيز هزار در سفر شد   كز خادى سه گام بيستر شد
بيشق چو گذاشت هفت خادى   فرزینی يافت جاودانه
قران ز سفر جهان گرفته است   روح از سفر آسمان گرفته است
قطره ز سفر شود چو گوهر   گوهر ز سفر شود بهادر

فايده سفر بيان ميکنند که از عدد چون سفر اختيار کرد
بحرکت سه قدم بهرتبه هزار رسيد و آن اينست اول احاد
دوم عشرات سيوم مأت چهارم الوف است - پس بايد دانست
احاد که بهرتبه الوف رسيد بسبب سفر است و سه گام اشارت
بر عشرات و مأت و الوف باشد و چون احاد مرتبه عشرات
و مأت راطی کرد بمنزله الوف رسيد و روح مراد از جان است
يا مراد از عيسی عليه السلام باشد که ايشان را روح الله ميگويند.

خاصه سفری که بر زمين است   کان دارخلافه مهين است

مراد از دارالخلافه مهين شهر مدينه منوره است

از حق نظر رضا زمين راست   پيرايه اصفيا زمين راست
پر كار فلک چو و اكشادند   اول نقط زمين نهادند
گردون ز زمين جلال گيرد   خط هم ز نقط کمال گيرد
صفوت ز خواص خاکدان است   فضلنا خاص خاکيان است
آن صف که مقامران پاک اند   درش در نرد تخته خاک اند
خاک است امين هر جواهر   خاک است امير هر عناصر
خاک است محل فيض يزدان   خاک است محيط رحل قرآن
کعبه که ز عرشيان سپه تاخت   از کرسی خاک تکیه گاه ساخت
دل آئينه دو روی پاک است   ايس آئينه را غلاف خاک است
روی سوی آن سراي پاکی   روی سوی ايس بساط خاکی
آبستن و بگر ذات خاک است   گهواره کائنات خاک است
اين چرخ زدن که آسمان راست   خاص از پی طوف خاکدان راست
روغنکده ايست چرخ و ارکان   گردش چو خر خراس گردان

گردون ز قضا شب به بها یافت
 زان وقت ز دست لطف پیوست
 پس خاک شریف تر ز افلاک
 این پیر زمانه چرخ گردان
 کاقبال رکاب مصطفی یافت
 آثار دثار بر سرش هست
 کارامش مصطفی است در خاک
 هست آفت جان راد مردان
 راد جوانمرد را گویند .

تو کسری عدلی ای ملک پی
 چون پیر زنان ز چرخ تازی
 پیر زنان را با چرخه الفت تمام باشد و در تنیدن ریسمان
 که آن مدار معاشی ایشان است و درینجا از پیر زنان کواکب
 مراد است و از چرخه آسمان و خطاب بافتاب است سپر او بر
 زمین و منع از سیر فلک یعنی ای آفتاب تو بادشاه عادل و برکت
 اقدام تو چون برکت اقدام فلک است پس چون پیر زنان
 با چرخه آسمان چه الفت داری دل از محبت آسمان بردار و بسوگی
 خاک فرود آئی که درینجا مرقد مبارک سید عالم است چنانچه
 گفته شد .

اینگ ده فلک خراس رنگست آتش کده و دودهنک است
 خراس بمعنی آسیا و رنگ بهند معنی آمده و درینجا بمعنی
 مانند اوست و آتشکده بمعنی کوه آتش و دودهنک بمعنی روزی که
 از دود بیرون رود چون روزن مطبخ و گرمابه پس مصنف میگوید
 که فلک از دماغ تو دود برمی آرد یعنی ترا در پرده مغرب
 میکشد و در خسوف سیاح میکند فلک را آسیا سنگ برآم آن
 گفته که سنگ بالائی او آسمان است و سنگ پائین او زمین
 و ما بینها مثل دانه ها اند که درین هر دو سنگ واقع شده اند
 و در گردش آن هر یک به نوبت بنوبت شکسته و ریزه میشود و
 دنیا که منبع فساد عالم کون و ایجاد است مانند آتشکده
 سوزناک است و خاصیت دودهنک دارد چه خانه هر دو دماغ را
 خراب میکند غرض آنکه دنیا جائه آزار است و زمین و آسمان
 خاصیت خراس دارد محل امن نیست .

داری سوی دودگه چه پوئی   مغ نیستی آتش از چه جوئی
 یکره بحریم خاک پیوند   زین گنبد آبدینه تا چند
 خود رونه مباش خود رای   آن به چو زمین ز سرکنی پای
 پای افرازی کنی ز تسلیم   زین پای روی چهارم اقلیم
 بردست سبق بدولت خاک   چارم کشور ز هفتم افلاک
 از کشورها چهارمین به   ز اعداد بهین این چهارمین به
 خورشید که مالک زمین است   دارالهلکش چهارمین است
 چارم کتب است دهن قرآن   چارم عرض است کون انسان

این بیت تعلق بابیات ماقبل دارد - حاصل آنکه ملک عراق اگر چه مراد از خراسان است کشور چهارمین است و حاکم آنجا آفتاب است - پس شرف درجه چهارمین را حاصل است چنانچه بیان کرده می شود و در اعداد مرتبه چهارمین الوف است شرف دارد براخوان خود و همچنین بهشید بن طهمورث بن هوشنگ که سر آمد سلاطین کیان است بادشاه ملک چهارمین بود یعنی عراق و همچنین قرآن مجید که چهارمین کتاب است و همچنین پیدایش انسان که کون چهارمین است - یعنی اول کون جهاد و بعد آن کون نبات و بعد آن کون حیوان و بعد آن کون انسان و همچنین علت غائیة که مدار فواید علل ثلاثه است آن علت چهارمین است پس ازینجا معلوم شد که درجه چهارمین باعتبار مدارج ثلاثه شرف دارد و آفتاب را خطاب میکند که اگرچه تودم بسبب آسمان چهارم شرف داری اما شرف زمین چهارم که عبارت از عراق است بر همه بلاد ترجیح دارد باید که از آسمان فرود آئی و فیض از خاک عراق بگیری چنانچه حضرت نظامی گنجوی میفرماید .

خمر دقره خواهی و زرینه طشت   ز خاک عراقت نباید گذشت
 پس شرف ظاهر است .

طوبی لگ گر کنی تجشم   زی روضه کشور چهارم
 مه قعده فلک جنبه سازی   دو اسپه سوی عراق تازی

قعدة بفتح اول اسپ سواری و جنیبت اسپ کوتل و دو اسپه بمعنی جاد شتافتن است .

جز فر عراق بر ندارد آن ناخنه کابرش تو دارد
او برگیرد پی بهی را آن ناخنه شبانگهی را
خاکش همه خاک آن جهانی است آبش همه آب زندهگانی است
سرخاب رخ تو هست خاکش جلاب لب تو آب پاکش
آن آب و هوا کند علاجت مادر زادی کند مزاجت
از علت آفتاب زردی چون علت اصل پاک گردی

حاصل بیت: آنکه آب و هوای عراق که موجب حیات و سبب
افزودی قوتهای روحانی است از مرض زردی که روئے ترا عارض
میشود خلاصی میبخشد و طبیعت ترا بر اصل خود بحال آرد
و حکماء فلاسفه ذات باری را علت افرینش موجودات گردانیده
اند برآی آن گفته اند که چون علت اصل پاک گردی یعنی چون
ذات باری مبرا و منزله گردی .

آبش همه کوکب مذاب است سیاره مرکز تراب است
روحیست فسرده جرم خاکش زان ثابت شده نهاد پاکش
شد خاک عراق چرخ اکبر شد چرخ برین عراق اصغر

مخفی نهاد عراق اکبر از ابتدای ملک هند تا آخر بصره
و عراق اصغر از ملک حجاز و روم و غیر ذلک پس مصنف
علیه الرحمة عجم را که عبارت از عراق است نسبت به چرخ اکبر
نموده که آن عبارت از فلک الافلاک باشد و چرخ برین را که
مراد از آسمان اول است عراق اصغر نامیده - پس ازین نسبت
فلالیت بروسعت زمین عراق میکند با آنکه خاک عراق در رتبت
و عزت حکم چرخ اکبر دارد و چرخ برین باین وسعت در
حکم عراق اصغر است - در کمی شرف و قلت وسعت یا آنکه
چرخ اکبر بمنزله ملک عراق و چرخ برین بمنزله جهان خورد
و این برین تقدیر است که اگر جهان اصغر خوانده شود چرا که
در بعضی نسخ لفظ جهان هم دیده شد .

بیت المعمور دان بلادش بیت المقدس شهر سوادش
معمورچه عرش ثانییش دان مقدس چه جهان ثالثش خوان
هم سبع شداد سبعی ازوی هم ربع بهشت ربعی ازوی

سبع اول بفتح سین مهمله مراد از ارم است که بنا کرده
شداد است که آن هفت منزله است یاعبارت از هفت فلک است
و سبع ثانی بضم سین مهمله هفتم حصه را گویند ربع اول
بفتح رای مهمله تخته و منزل را گویند و ثانی را بضم رای مهمله
حصه چهارم را می نامند حاصل بیت آنکه باعتبار وسعت ملک
عراق هفت فلک هفتم حصه از عراق است و منزل بهشت که
وسعت کنشیر دارد در پهلوی فراخی زمین عراق حکم چهارم
حصه از عراق دارد یعنی کشادگی هفت آسمان و فراخی بهشت
پیش میدان عراق بغایت قلیل است چون پیش سبع هفتم
و بهشت نیز بهتابه حصه چهارم است از آن.

این سبع شداد و ربع شداد بر تخته اوست صفر و احاد
این بیت هم مویید بیت اول است بر طریق لف و نشر
غیر مرتب واقع شده یعنی این سبع شداد عالی بنیاد که عبارت
از هفت فلک است بر تخته زمین عراق حکم احاد دارد و ربع
شداد کنایت از بهشت شداد است بمنزله صفر واقع شده و زمین
عراق را تخته برائے آن گفته که صفر احاد بر تخته می نویسند
و وجود تخته باعتبار وجود صفر و احاد کلان تر است.

بینی رخ اختران ز تشویر (۱) از فر عراقیان عرق گیر
خاکی که مسدسش بزاید در هر سر ازو مثلث آید
مسدس و مثلث هر دو نام خوشبو است که آن ساخته حکما
است - گویند که مسدس از شش چیز مرکب میشود - عطر و گلاب
و عنبر و عود و مشک و صندل و شامه آن نافع دماغ است -

و ترکیب مثلث از گلاب و عطر و مشک است حاصل بیت
آنکه خاک عراق خاصیت خوشبو است پس معلوم شد که مسدس

نظم دارد اما بوی مثلث پرو غالب است اگرچه اجزای آن کثیر باشد بخلاف دیگر بلاد این مضمون او غائیست نه واقعی.

هر سحر حلال من که دانی در گوش عراقیان بشوایی
در هر قدم از دم ملایک آوا شنوی که مرحبا بک
سحر حلال مراد از شعر است که فریفتگی دل از آن حاصل است.

در صفت لشکر گاه سلطان

آئی به پناه گاه عالم لشکر گاه بادشاه عالم
لشکر گهش از پی نشان را اضطرابیست آسمان را
اضطراب بضم اول وسین مهمله نزد بعضی و نزد اکثر
بصاد مهمله ترازوی آفتاب لیکن زبان یونانیست که اضطراب ترازو
ولاب آفتاب را گویند و از اضطراب شمار کواکب و خواص
آنها و حقیقت بروج با سعد و نحس و اختراق دریافت میکنند
گویند که لاب نام حکیم است اضطراب ساخته اوست و بعضی
گویند لاب نام پسر اضطراب است و اضطراب نام پدر اوست این
ترازوی حساب کواکب مرکب بنام پدر و پسر شد و بعضی از
مورخین گویند که لاب نام پسر ادیس علییه السلام است که بعد
وضع بزبان یونانی آنرا اضطراب نام نهاده و حذف همزه نیز درست
است یعنی اضطراب حاصل بیت آنکه لشکر گاه سلطان از برآی
دریافت نشان یعنی حساب کواکب حکم اضطراب دارد چه سپاه
او چون ستارگان آسمان از تعداد و شمار بیرون است و از ملاحظه آن
ملاحظه کواکب دست میدهد چون اضطراب آسمانرا فتامل.

بینی چو قضا فراخ میدان درگاه خدایگان ایران
برداشتند قسط کشور دیس کشور ده کافه سلاطین
برجیس رکاب و آسمان رخس سلطان جهان ستان جهان بخش
پیشانی ملک یافت مقصود از ادا م محمد ابن محمود

برچوب گویهر تاج او فرشته
 برچوب سریرش از دل پاک
 بنگاشته بخت الا خدمناک
 پتروش فلک المحيط خوانند
 تختش به محل عرش دانند
 برجیس مشتری را خوانند و آن ستاره سعد است و فلک
 المحيط فلک اعظم را گویند .

آوازه شد اندرین کهن فرش
 کالسلطان استوا علی العرش
 زان عرش قوی نهاد شد دیس
 هیس آیت کرسی فلک بیس
 طغراش سپهر صولت آمد
 ابروی عروس دولت آمد
 فرخ لقبش فرود طغرا
 زیر ابرو است چشم بینا
 گردون بهزار لب بخندید
 کان جرم هلال منخسف دید
 از هزار لب خندیدن مراد بسیار خندیدن است و جرم
 هلال عبارت از طغرائی سلطان است که متحد این محمود نام دارد
 و منخسف شدن عبارت از سیاهی پیدا کردن است - قاعده هست
 که هلال منخسف نمیشود و آن خاصه ماه است در شب چهاردهم
 درینجا طغرای که بصورت هلال است از سیاهی وجود گرفت و
 بنوشتن در آمد گویا که هلال بخسوف در آمده می نمود فلک ازین
 سبب از یک لب نیست بلکه بهزار لب بخندید برآید اینک هلال
 را خسوف گرفته است بخلاف رسم زمانه .

یسین صفت است نام والاش
 نون و القلم است شکل طغراش
 در هیچ کراسه دیده اند این
 نون و القلمی و رای یسین
 حاصل اینک نام آن مهدوح که بالا مذکور شد بصفت یسین
 است و طغرای که بالای آن نام مینویسند بمنزله نون و القلم
 است که صورت نون با طغرا مشابهت دارد پس درینجا بطریق
 ندرت میگویند در هیچ کراسه یعنی در قرآن مجید کس دیده
 است که نون و القلم فوق یسین است زیرا که در مصحف مجید
 سوره یسین مقدم بر سوره نون و القلم است و سوره نون و القلم
 مؤخر از یسین است درینجا ندرت بنظر در آمد که نون و القلم
 که عبارت از طغرا است فوق یسین که مراد از آن نام پادشاه است
 مرتسم شد و کراسه در زبان سریانی قرآن مجید را گویند .

از نوک قلم بر افسر ماه بنوشت که اعتصمت بالله
تپ لرزه و صرم آسمان دید از توقیعش بساخت تعویذ

صرم نام علت است معروف و توقیع نشان و نشان کردن بر مکتوب
و تیز کردن شمشیر و مانند آن بر فسان و درینجا مراد از فرمان
بادشاه است که درو حکم باشد و طعرا بالای آن بود مخفی نهادن که
درین بیت باعتبار ظاهر خلل در قافیة آمد و آن اینست که در
صرم اول دید بدال مهمله است و در صرم ثانی تعویذ بدال
معجمه و قاعده آن اینست هر کلمه که آخر او دال باشد و ماقبل وی
حرف علت ساکن بود آن دال را مخیر است خواه معجمه خوانند
خواه مهمله چنانچه در فرهنگ جهادگیری نوشته اند.

آنان که بهارسی سخن میرانند در محرض دال دال را نشاسند
ماقبل وی از ساکن جزو او بود دال است و گر نه دال معجم خوانند
پس درینصورت تعویذ و تعویذ هر دو جایز است خلل در
قاعده نیست.

خرم دل آسمان گزینان تعویذ نویس اوست سلطان
آورده بدست کوثر آمیخ جنات بزیر سایه تیغ
آمیخ بمعنی آمیزش و آمیخته جنات را زیر سایه تیغ گفته
دلیلش اینکه قال علیه السلام الجنة تحت ظلال السیوف الغازی.

کوشش به پناه تیغ بران شیر است ز چرم گرگ غران
حصرم دیدی کز و چکد می در محرکه بین پلارک وی
حصرم بکسر اول و ثالث خرمای نا پخته و غوره انگور و
مرد بخیل و ترش روی و تند خوئی و پلارک جوهر تیغ و بمعنی
تیغ دیز آمده این بیت در تعریف شمشیر بادشاه واقع شده یعن
تیغ او اگرچه در سبزی بمثل غوره انگور است اما در جنگ ازو
خون میچکد چون می و این تعجب است در جهان که می از
غوره برمی آید خلاف قیاس.

زان حصرم که اصل بادشاهیست کشنیز سپهر گندناقیست
ایس بیت مشتمل بر سه معنی واقع شد اول آنکه تیغ بادشاه
انچنان هیبت و صلابت دارد آسمان که چون رنگ گندناقیست

پیش او مانند دانه کشنیز محقروبی اعتبار است یعنی کاریکه
 شمشیر مهدوح کند آسمان کردن نمی تواند معنی دوم آنکه
 کشنیز دخیل مهیات را گویند پس درین صورت شمشیر بادشاه
 که اصل پادشاهیست دخیل مهیات آسمان است و آسمان بدون
 استصواب آن کار کردن و کار آراستن مقدور ندارد و سیوم آنکه
 تیغ بادشاه در سبز رنگی مانند کشت زار گندناگست و جواهر
 او مانند دانه کشنیز است و این طرفه است که در کشت گندنا
 کشنیز پیدا شده فافهم.

طوبی سفری که روضه سیما است	تیغش سفر روان اعدا است
بر ماهی بحر گوهر آمیغ	بحریست کفش که ماهیش تیغ
بر ماهی بحر چیست باری	در بحر بسی است ماهی آری
کاس سر دشمنان چو کفگیر	صد چشمه کند بچوبه تیر
هر یک دو دهانه از دم و سر	تیرش همه ازدهای با پر
پیکان دو شاخه بر خندگش	ماند به نهنگ وقت هنگش (۱)
برنده قبای اطلس از خون	زان مقرضه بقدر هر دو
دورنده ازان قبا کفنها	و ز نوک سنان بران بدنها
نخچیر به مرغزار مینا	شصتش کند از سر تماشای
بر پرچم دم شیر آسمانی	دارد فرسش بدان نشانی

شیر آسمانی مراد از برج اسد است و در معنی تعلق به
 بیت بالا دارد یعنی شصت مهدوح در مرغزار فلک شکار میکنند
 و ازین است پرچم فرس او از دم شیر است و این دلیل است
 بشکار کردن او بر فلک.

رایش که اساس دین کند راست چون نخل مهندس است و بنا است
 بنا بنا کننده و اندازه کننده را گویند و نخل ز نبور شهد
 و مهندس برای آن گفته که شان غسل را بنا میکنند و تربیت
 میدهد و خانه خاذه میسازد - حاصل بیت آنکه رای مهدوح بنیاد دین
 را راست کند ای محکم سازد مانند ز نبور غسل که مهندسی
 کرده خانه غسل را درست کند و پر شهد گرداند.

کرد از تف تیغ آب سانش   آهک ز دل مخالفاش
 آری چو بگف شد آتش و آب   سازند ز سنگ آهک ناب
 می سازد بخت کینه ورشان   زان آهک سرمه بصرشان
 دشمن ز نحوس مادر آورد   آواز مخالفت بر آورد
 آری بدهد چراغ ناساز   وقت سكرات يك دو آواز
 بینی چو چراغ جان سپارد   اندر خفقاں فواق دآرد

خفقاں نام علت است دل را در اضطراب اندازد و فواق
 بالضم دمیکه در سینه قید شود و آنرا در هندوی هچکی گویند.

چون بیخوق طمع پست بالا است   هر بیخوق کاس ز خیل اعدا است
 کرده است به تیغ هندوی زاد   اقلیم عجم هدایت آباد
 ز آن هندوی شد عهدنگون سر   چون هشت بحرف هندسی در
 تا هندوی او ز جمع اشرار   گشته است چو زندگی آدمی خوار
 از بسکه ز شخص کشتگان خورد   شد کرکس چرخ جیغه پرورد
 زان روز هنوز هیضه دارد   کاس خوردنیش نمی گوارد

کرکس چرخ عبارت از سر طایرو نسر واقع باشد که آن هر
 دو ستاره اند بر شکل کرکس که در آسمان هفتم می باشند
 حاصل آنکه شمشیر مجروح چندان دشمنان را کشته که کرکسان
 فلک از خوردن آن هیضه بهم رسانیده اند.

تا چهره ملک شد بقمر گون   خمخانه خیل گشت گردون
 زان نیل نوشت دست رضوان   بر بازوی حور نام سلطان
 بقمر گون سرخ رنگ را گویند و بقمر نام چوبه است
 سرخ رنگ که آنرا بهندی چوب پتنگ خوانند و گویند که
 اصل او از خون سیاوش است.

از راییت و رویتش جهان شاد   بر طایر و طالعش بقا آباد
 تا طالع او فلک نشین گشت   دهمین (۱) فلک عدم گزین گشت
 تا طایر (۲) او همای سان شد   سجدین (۳) به صورت استخوان شد

صحرائی ابد معسکروش باد   جبریل ذقیب لشکروش باد
تا غمزه چشم اختران است   تا طره بام آسمان است
پیکانش بدشمنان بد روز   چون غمزه دوست بادکبیس تو روز

غمزه بهمنه برهم زدن مژگان باشد و اشارت بچشم نمودن
آمده و تو روز بهمنه اندوختن و جمع کردن چیزی باشد و رنگ بی
کمان را نیز گویند کمان از آن رنگ مربوط و محکم میشود .

باد از سر خنجرش کشیده   اعداش چو طره سر بریده
خاقانی را بهمدح خوانی   پیدا است چو خوشه صد زبانی
جان کرده سبیل مدح سلطان   رانده خط لایبام بر جان

خطاب با افتاب و در انتقال از عراق بهمدان گوید

چون یافتی اتصال درگاه   هجرت کنی از معسکر شاه
راه همدان بدیده پوئی   هذا البلد الامینش گوئی
خضرش مثال کعبه خوانی   الوندش بوقمپیس دانی
کوهی جبرش جواهر پاک   میخ زمی وستون افلاک
تیغش بفراز برده خرگاه   زان سوی سهاک سالها راه
پیشش به نشیب کرده آهنگ   زان سوی سهاک هزار فرسنگ
سپهرم بدامنش فرودید   سی مرغ دگر چو خود درو دید

ای کوه الوند که در شهر همدان واقع است انقدر ارتفاع و
وسعت دارد که سپهرم بدامن آن همچو خود سپهرم دیگر دیده
سهاک بالکسر منزلی از منازل قهر و آن دو ستاره اند بصورت
رمح یکی سهاک اعزل دویم سهاک رامح و آن هر دو بمنزله دو
پای برج اسد است گویند بر فلک هفتم است .

الوند مکان گرفته هر یک   قافی بدهان گرفته هر یک
کار همدان چه دست بالا است   کالوند قرازگاه عنقا است
پشت همدان که روی دینی است   الا بوجود اوقوی نیست
شهری بینی بهشت مرزش   دهقان فلک بکشت ورزش
نعمت کش اوز جنت افزون   گاو گردون چو گاو گردون
آبش ز لطافت انگبیس وار   بادش ز نشاط زعفران زار

پس ساخته خضر در حریمش   حلوائ مزعفر از نسیمش
 هر بازارش برای ریزی   چرخ است کینه خاک بیزی
 اجرام نگر شعاع ریزان   چون مشعلهای خاک بیزان
 یاقوت و زر است خاک و خارش   زان است هوا مفرح آساش
 گر بخرگرش درمنه کرد   خاکش همه زعفران بر آورد
 زان است که مرز دور داور \   دولت کده ایست شادی آور
 هر روز ز چرخ ره روانش   آیند هزار کاروانش
 خود کل عراق مهد جانهاست   اما همدان عروس آنهاست
 کناف عراق باغ دینی است   اما همدان بهار معنی است
 چون در همدان مقر گرفتی   حظ همدان زبر گرفتی
 هم طالع و دیس سعید بینی   هم شام و سمر دو عهد بینی

در مواقف سادات همدان گوید

آئی بمواقف سعادات جنات نجات بخش سادات

یعنی آن مواقف محله سادات است و نجات بخش عالم داور دارد.
 آن شام شرم و جاده جود آن صدر نما و سدره مضفود

سدره مضفود یکسرسین مهله عبارت از درخت کنار است
 در هندوی بهر نام دارد مضفود درخت به خار المضفود الذی
 لاشوک له حاصل آذکة مهدوح مانند کنار به خار است یعنی سراپا
 فیض دارد و مباحثت ندارد.

آن اوج جلال و مرکز جاه مضمار سپهر و مرتبط ماه
 نفاس گه بنات گردون زرادگه سهاک میمون

نفاس بازار برده فروشان و بنات گردون عبارت از
 بنات النعش است که آن چند ستاره اند باهم متصل در
 آسمان هفتم و فارسیان آنها دختران فلک میخوانند زرادگاه
 ای سلاح خانه و جای ساختن بگتران و دیگر آلات حرب
 سهاک منزلیست از منازل قهر ذکر آن بالا مذکور شد. حاصل
 بیت آذکة درگاه پادشاه مانند نفاس است که دران دختران فلک
 را فروشند و این اشاره بهرجه علویست و هم درگاه او سلاح خانه

سهاک است یعنی سهاک رامح نیزه هلی خود برای حفظ و امانت در درگاه بادشاه می سپارد چه سهاک صورت رمح دارد و بعضی از سهاک مراد زره گوارند پس معنی چنان میشود که محل سکونت و آرام سهاک رامح درگاه بادشاه است یا آنکه آسمان هفتم که محل خناس گاه بنات النعش و زرادگاه سهاک رامح است درگاه بادشاه هم مثل آن در رفعت و وسعت حکم فلک هفتم دارد که سهاک رامح و بنات گردون در آنجا سکونت دارند مضاف بکسریم ترتیبیت کننده آسمان که او را چابکسوار گویند و بفتح میم جای دو انیشتن آسمان و در لغت قدیم اسپ باریک میان را نیز گویند و مرتبط جای بستن ستوران اگرچه ماه که پیک فلک است و در هیچ جاتوقف ندارد چون بدرگاه مهدوح رسد از برای حصول فیض و تماشای آن درگاه توقف کند و از سیر بسته گردد برائے این مرتبط ماه گفته -

آن مقصد نیت اولیاء را آن مصعد همت اصفیا را درگاه رئیس شاه پرور سلطان همم خلیفه گوهر دارای هدی علای دولت دریا صلت و دهنک صولت

یعنی مهدوح بادشاه صاحب هدایت است نامش علاء الدوله که در زمان حضرت مصنف سلطان عراق بود و صلت بالکسر و التشدید پیوستن و هدیه دادن آمده و صولت بالفتح حمله بردن و تکبیر کردن و کشتی کردن .

آن افسر گوهر نبوت	و آن گوهر افسر فتوت (۱)
آن پاک سلاله جلالت	آن صدر شجاعت و رسالت
ذاتش ز جهان مهین لطیفه	بهتر خلف از پیس خلیفه
قطبی ز سه آفتاب غرا (۲)	بو القاسم و بقراب و زهرا
دوران گر آسمان داد است	این قطب کز آفتاب زاد است

یعنی مهدوح بمنزله قطب و در آسمان جداد و انصاف گردش دارد و بیت ثانی موضح این معنی است و قطب گردش ندارد اما این قطب که عبارت از ذات مهدوح است برائے جهانگیری

سیر دارد و از سه آفتاب غراجناب رسالت و حضرت علی مرتضی و حضرت فاطمة الزهرا است مهدوح از بطن این هر سه متولد شد یعنی سید است و فاطمی نسب است .

گر معجزه نیست مادر آورد قطبی که شنید آسمان گرد
این قطب کلید دین و داد است برما در آسمان کشاد است
بند در آسمان شد از هر شد چون شب قدر روز عالم
زان هر دفسه درین مهالک نقد است تنزل الهالیک

در مدح مجدالدین خلیل گوید

مجدالدین کآسمان کشای است عکس کفش آفتاب رای است
آسمان کشا سیر کننده آسمان را گویند و بعضی مستجاب
الدعوات را نیز گویند .

دارد کفش از سخای جاوید صد بچه شیر خور چو خورشید
هر معجز آن کف دل افروز شیر آلود است جامه روز (۱)
زان شیر مکیده بد مسیحا یک روزه از آن بیود گویا
در اکنون دردو چشمش آید شیر از کف اوت جست باید
چون نیست عجب ز صنع تقدیر ز انگشت خلیل ازدن شیر
مجدالدین کو خلیل مهنی است گر شیر دهد کفش عجب نیست
شد خاندقه صفا ضمیرش ز آن گنبد پیر خواند پیرش
زین پیش فرشتگی نهان بود این خضر لباس دیوسان بود
تا مجدالدین برعظ خواندش از شیطانی اثر نهاندش

مراد از فرشتگی اعمال حسنه و خیرات میرا و آئین احکام
اسلام و رواج امور شرع باشد و خضر لباس لباس سبز مراد از
آسمان که رنگ سبز دارد و دیوسان بودن کنایت از مانند دیو بودن
است حاصل بیت آنکه مجدالدین در جهان تولد نشده بود اعتقاد
پیش آن اعمال حسنات که اشارت فرشتگی بر آن است از عالم

۱ - شیر آلود جامه که عبارت از سفیدی روز است دلیل است بر شیر خوردن
و فیض بردن او از کف معجزه او -

مخفی بود و آسمان مانند شیاطین عالم را از فتنه و فساد خراب
میگرد چون مجدالدین پیدا شد آسمان و زمین بوعظ موثر او
خاصیت نیکان گرفت و احکام دین و آئین شرم از برکت
انفاس و وعظ او در عالم پدیدار شد.

سید کوهیست کوه امکان	حضرت بحر یست بحر احسان
کوهی وچه کوه ملجاء نوح	بحری وچه بحر مشرب روح
بحری ملکوت بر کرانش	عالم چو جزیره در میانش
هر هشت جنان چو خاشه پروی	هر هفت بحر غرقه دروی
گاو (۱) و صدف (۲) فلک بدودر	این زاده ز عنبر آن ز گوهر
در بحر کشاده روی و سر زیر	ماهی قلم و نهنگ شمشیر
مردان مهان درو شناور	ماهی بکف و نهنگ در بر
ماهی دو زبان چو مار افعی	در شست بنان زبان معنی

این بیت نیز بدستور ابیات سابق در مدح مجدالدین واقع
شده یعنی قلم او دو زبان چون مار افعی دارد اما در شست انگشتان
چون زبان است در دهان بمعنی که تمامی اسرار الهی و حقایق
نامتناهی بیان میکند.

وای پشت نهنگ ازدها غوار	همچون شکم صدف گهردار
آورده ز موج بحر والا	گوهر بکف و حباب بالا
غواصان نا شده نگون سر	ز آن کف بکف آوریده گوهر (۳)
کشتی طلب خطا ذکرده	بر جودی جود باز خورده (۴)
هر کشتی حامل یک اقلیم	از رخنه چو آفتاب به بیم

۱ - گاو فلک یعنی برج ثور - ۲ - صدف فلک چند ستاره که بصورت صدف

دهایان ادد - ۳ - غواصان ناگون سر نشده گوهر بدست چهار و از غواصان مراد
از احیان و غواصان ادد - یعنی غواصان آن درگاه ناگون سر نا شده گوهر
بدست آورده - و مراد از کف اول شمشیر است - ۴ - یعنی کشتی مطلب مرده خطا فتنه
و بان درگاه که جودی جود است رجوع می کند

مشتی فلک درو بیگ بار چون قوس قزح شده نگون سار
 ایس بحر شکار گاه دیس باد تا محشر مشرب یقین باد
 خاقانی را سحاب خاطر زان بحر کشیده فیض ظاهر

دریس بیت تعقید واقع شده یعنی سحاب خاطر خاقانی ازان
 بحر که عبارت از ذات مهدوح باشد فیض گرفته.

ابرار چه مجاهد توانا است مایه اش همه از زکوة دریا است

در مدح فرزندان مجدالدین که فخرالدین و و عبادالدین نام دارند گوید خطاب بافتاب

چون طلعت مشتری بدیدی در خدمت شعریان رسیدی
 از مشتری مجدالدین مراد است و از شعریان عبارت ازان
 دو فرزندان اوست و شعریان دو ستاره اند یکی را شعری شامی و
 دیگر را شعری یمانی گویند که در روشنی و سعادت نسبت
 بهشتی دارند حاصل بیت آنکه هر دو فرزندان مجدالدین که
 فخرالدین و عبادالدین نام دارند در فیض بخشی و هدایت
 دهی بر خلق حکم پدر خود دارند.

بر ترز فلک نهی مکانش و ان فخر و عباد شعریادش
 از هر عباد یافتی بر وز فرقه فخر یافتی فر

در مدح ایمة همدان و ستایش اذان

آئی بطواف کعبه عین	یعنی در زمرة فریقین
بسته کمر آسمان بخدمت	در حلقه حافظان اامت
جمعی همه جامعان معنی	دل شان همه جامعان معنی
قومی همه سالکان عصمت	دل شان همه سال کان عصمت
آن صف که مدرسان دین اند	ظل حق و سائیس زمین اند
به سایه سایبان روا نیست	این خاندان سائیس که دینی است
از دانش علم قوت هر یک	لا علم لنا قنوت هر یک
چون آدم خوانده علم اسما	نا کرده فراموشی آدم آسا

هل من دام ز حق شنیده ملا عین رات بدیده
تا آب حیات شرم خورده بر حرص نماز مرده کرده
افتاد ز طبع شان طام طبع همچون بام عندلیب در جم

یعنی طام طبع از طبیعت ایشان چنان افتاده که بای
عندلیب در حالت جم جم چون عندلیب را جم کنی عنادل
میشود و آن بدون افتادن بای عندلیب که آن حرف بای تحتانی
و بای اجدد است حاصل نیست و تخصیص طبع بر آفتاب آندست
که طبع و طبع هر دو طام خطی دارند و افتادن بمعنی دور شدن
آندست و مراد از نماز مرده نماز جنازه باشد.

حرفی ز علوم حق دها شان چون جذراصر عقیده ها شان
چون تیغ زبان کشیده پیوست از خامه زبان مار در دست
ز آن تیغ و قلم عروس اسرار چون تیغ و قلم شده هلی دار
پیش و پس دین بکلک بران کرده چو حروف کلک یکسان

یعنی علماء همدان مانند لفظ کلک از پیش و پس یکسانند
چه لفظ کلک را چون منقلب کنی باز کلک میشود که مقلوب
مستویست و آن علماء نیز از هر طرف و از هر راهی که
امتحان کنی در شبایل و خصایل یک رنگ و یکسانند بخل ریا و
عیب ندارند یا آنکه مانند آفتابند که پس و پیش ایشان در
روشنائی یکسانست و معنی ثانی از کلام خواصه معلوم نمیشود
مگر بتکلیف چنانچه بیان کرده میشود ظاهراً درین معنی دلیلش
اینکه اعداد کلک هفتاد میشود و از آن عین مراد داشته و
عین آفتاب را گویند فافهم مولوی نظامی علیه الرحمة فرموده .
پس و پیش چون آفتابم یکیست .

ایس طایفه کاذب زمین اند در سایه آفتاب دین اند
بینی همه را بزمینت و زمین از منصب مفتی عراقین

در مدح کافی الدین احمد مفتی عراق گوید که اورا امام الدین نیز میگفتند

دارنده دین احمد احمد	مخدوم جهان جهان مفرد
آن ناصح و ناصر سلاطین	سلطان ائمه کافی دین
بر کافه خلق امام کافی است	فاروق فرق مدام کافی است
تا بر سر خلق سروری یافت	فرق فرق افسر سری یافت
این حاکم حق بر اهل عالم	بل حاکم اهل آسمان هم
خود ختم برو است جاودانی	منشور قضا آسمانی
کردند ملائک آفرینش	کای قاضی شهر آفرینش
او نائب حق سزد بدان سر	فردا بقضا آن جهان در
نقشش چو عمل مروض مرضیست	فتویش چو حکم حتم مقضی است

مروض ریاضت کرده شده و مرضی پسندیده حتم بالفتح
محکم و واجب کردن و حکم کردن باشد یعنی ذات او مرتاض
و صاحب ریاضت است چنانچه عمل او پسندیده است و حکم
او چون حکم محترم واجب است که کسی از آن عدول کردن
نمیتواند و مروض حامل شدن رحمت نیز آمده.

الصق حق اوست در همه باب	تاج فرق و رئیس اصحاب
تا قاضی دین چو رئیس است	ادریس کمینه چک نویس است

چک نویس قبایله نویس را گویند.

تا کنگش امین آسمان است	امروز بر آسمان چنان است
کانجر خط حرزها شافی	نیکیبرد به سجل کافی
خود خط بقا آن جهانی	زو یافت سجل جاودانی
نقطهای ثواب اولیا هم	به نقش سجل او است مبهم
ز و باد خطوط دین سجل دار	قاطی شود آسمان سجل وار
تا زنده بدوست صورت داد	اندر نزم است جان بیداد
معمار اساس انجیا اوست	حال امانت خدا اوست
شرم است اساس انجیافی	عدل است امانت خداقی

کافی که در عدل به نظیر است   با این همه خود دقیقه گیر است
 از صورت عدل ذات او باد   عدلش محد حیات او باد
 کز هر چه بکارگاه دینی است   از عدل دراز عمر تر نیست
 از عدلش امام فرقدان است   کز وی فرقد در فرقدان است
 فرقدان نام دو ستاره ایست نزدیک قطب شمالی و درینجا
 نام محله ایست که در شهر قزوین واقع است .

در مدح ملک المشایخ مجدالدین ابوالقاسم بن جعفر قزوینی گوید

مجدالدین ناصر شریعت   قدسی نفس و ملک طبیعت
 ابوالقاسم بحر پر جواهر   بر بوالحکمان کوه قاهر
 برکنده بقمه دوشاخ   بیخ سفاهی سنگ لافی

سفا جمع سفیه یعنی کهنه که مراد از ملاحده است -
 سنگ لاف زمیں سنگستان عبارت از کوهستان است یعنی ملحدان
 که از ترس مسلمانان گریخته در کوهستان سکونت دارند مجدالدین
 بن جعفر بیخ و بنیاد آنها را بر کنده بقوت قلم دوشاخ خود
 براهیں باهره و حجت های قاهره قایم کرده مذهب باطله آن
 طایفه ضاله را مردود و باطل ساخت یا مراد از سفا دزدان و
 رهنزان باشد که در نواحی آن شهر در کوهستان سکونت داشتند
 محمود صفت پیک و فرمان   ویران کن سومنات و خذلان
 قزوین زین پیش قدر زان داشت   کاندل خود یک در از جنان داشت
 تامولد این امام گشت است   آن در که بکیش بود هشت است

حاصل هر دو بیت آنکه حصار شهر قزوین یک در دارد که
 آنرا باب الجنة میگویند - مصنف میفرماید از تولد شدن مهدوح
 آن شهر که یک در داشت چون جنت بهشت در شد یعنی سراپا
 بهشت گشت یا آنکه قزوین در اصل هشت در دارد - از آن جمله
 یک در باب الجنان نام دارد و از تولد شدن مهدوح هر هشت
 در را باب الجنان نام افتاد و در حکم بهشت باشد چرا که بهشت
 هشت در دارد .

خاک درش آسمان لقب یافت و زهر لقبش جهان لقب یافت
 لقب نوعی از علم است یعنی علم مشتمل است بر سه قسم
 و تفصیلش اینک اگر نام مشتمل بر حرف اب و ام باشد آنرا
 کنیت گویند چون ابوالقاسم و ام کلثوم اگر چنان نباشد
 در آن باید دید که متصف است بوصف یا نه - اگر متصف بوصف
 باشد آنرا لقب خوانند چون حیدر که درندگی ازدها ست
 و این صفت است والا اسم است چون زید و عمر و ضمیرشین
 بمصرم ثانی اگر راجع بخاک در سازند معنی چینی میشود که
 از هم لقبی خاک در او جهان لقب یافت ای بزرگی حاصل کرد
 و اگر راجع بمهدوح کنند معنی اینست که خاک در مهدوح که آسمان از
 هم لقبی او لقب یافته شرف و رفعت و بزرگی یافته و جهان
 از هم لقبی آسمان شرف حاصل ساخته خلاصه تقریر اینکه خاک
 در مهدوح آسمان را شرف دارد و آسمان زمین را از بزرگی
 مشرف نمود.

در مدح مجدالدین ابو جعفر گوید

مجدالدین قدوة المشایخ آن بحر طهور و طود شامخ
 طود شامخ کوه بلند را گویند.

بو جعفر تخته هدایت سلطان ولایت ولایت
 چون جعفر صادق الکلام است صد جعفر برمی غلام است
 از جعفر اول مراد از جعفر صادق رضی الله عنه هست که
 انجناب مقدس در تبار عمر بکذب متهم نشده و در صداقت کلام
 مشهور اتفاق است و جعفر ثانی پسر یحیی بومی است که
 وزیر هارون رشید بود و عباسه خواهر هارون باو منسوب است
 که در سخاوت و بخشش عدیل نداشت.

و عظامش که حقایق است مطلق آتش سوز آتشی ست الحق
 و آن آتش تا گرفت آفاق حراقة چرخ گشت حراق

هر اوقه سوخته چاق که بر آتش گرفته است
که آنرا در هندی جامی می‌گویند درینجا مراد از آفتاب است .

بو جعفر چه که جعفر علم جعفر چه که بحر اخضر علم
بو جعفر نام مهدوح است و جعفر ثانی نام جوقسیت
و میگویند که جمیع معنی جوی آب و فر بمعنی عبور کننده لکن از
معنی اصلی خود تجاوز کرده مرکب نام جوی شد مثل بعلبک
و جعفر ثالث مراد از همان جعفر بر مکی است یا مراد از جوی
آب باشد - حاصل آنکه آن مهدوح که کنیت او ابو جعفر است
چون جوی علم است از آن ترقی کرده باز میگوید چه جای جوی
آب بلکه در پای خضر است پایه جعفر ثالث در سقاوت تشبیه
واقع شده و بحر اخضر دریای مغرب است که آفتاب در آنجا خود
را غروب میکند چنانچه در کلام الله واقع است حتی اذا بلغ
مغرب الشمس وجدها تغرب فی عین حمیقة و در بعضی نسخ
جای علم بحر اخضر علم در ملاحظه آمد و الله عالم .

در مدح قدوة المفسرین امام الدین حافظ گوید

پیرایه شرم امام حافظ تلقین ده اصبعی و جاحظ
در مدرسه از پی بیانی بو عمر کمینه عشر خوانی
جبریل امین بلوح ایمان بر حافظ حفظ کرده قرآن
پیش ز برای درس تنزیل طفله متعلم است جبریل

ام زینت دهنده شرم شریف که آن امام الدین حافظ است
اصبعی و جاحظ که هر دو فاضل و لغت دان بودند تلقین ده آنها
است اصبع بالفتح بمعنی مرد کوچک گوش و تیز فهم و هشیار
دل و شمشیر نیز آمده و لقب جد ابوسعید است باصبعی شهرت
دارد - و جاحظ از یکی علماء معتزله است و بو عمر نام قاریست که
از قراء سبعه و عشره و ده آیت که بر لوح نوشته اطفالان
میخوانند و عشر خوان مرکب مراد از طفل مکتب است و مراد
از تنزیل قرآن مجید است .

ایس قصه بخل باز گفتند حوران ز سر دیار گفتند
کیس حافظ کیست گفت رضوان پیرم است خزینه دار قرآن
بالای جناں قرار جاهش شهر همدان قرارگاهش
باهر زاد ازپی موعظ لوح محفوظ و جان حافظ

یعنی لوح محفوظ و جان حافظ هر دو توانان اندیشه اندیشه
در لوح محفوظ مسطور گردیده در جان این حافظ بهمان طریق قرآن
مجید جلوه نموده و آنچه در باب موعظ بزبان الهام بیان میکنند
او بهمان وتیره در لوح محفوظ مثبت و مرتسم است گویند که
حافظ استاد زمخشری است و الله اعلم .

با وحی بجان گرفت پیوند باشد سخنانش وحی مانده
دیس پایگاه از پناه او یافت ز و جاء علام دیس علویافت

در مدح علاءالدین رازی گوید

علامه دیس علاء رازی کارش همه کار دیس طرازی
هر جاکه نه اوست حارس دیس مدرس شهر مدارس دیس
طغرل فلک فضایل آمد گو مدرسه دار طغرل آمد
از برکت او بعالم دل طغرل نجات یافت طغرل

طغرل نام پادشاهی که از پادشاهان آل سلجوق که برادر زاده
سلطان سنجر بود و او در شهری مدرسه ساخته و مدرس آن
علاءالدین رازی بود . گویند که طغرل نام پدر علاءالدین نیز هست
و الله اعلم طراز چند معنی دارد اول شهرست در دریائے چین
که خوبان آنجا مشهور اند دویم کارگاه نقاشان و نام بهابانی
است در نواح یمن سیوم کارخانه شکر که در خوزستان است
چهارم پیراستن چیزها و ساختن و آراستن باشد و ایس جاهمین
معنی مناسب است .

آن قوت که اصل جان نوازی است نان ریزه خوان راز رازی است
ختم فضلی فاخر است او زان وقت ثنا باخر است او
هر چند باخر است ذکرش فهرست مفاخر است ذکرش

او خواهد بود تا قیامت عنوان جرّاد کرامت
تا ایس طبقات داوران اند اسلام و بقا برادران اند
منشور بقا بنام شان باد توقیع خرد کلام شان باد
فهرست و عنوان هر دو بمعنی اول کتاب است لکن فرق این
است که عنوان سر نامه را گویند که جزو کتاب است خلاف
فهرست که آن جزو کتاب نیست و خارج کتاب است و جامع فصول
کتاب و توقیع فرمان بادشاه را گویند.

خطاب بافتاب انتقال از همدان به بغداد

ای چتر تو زیر سایه چرخ زردی ده نیم خایه چرخ
هر روز بمنظره نهی تخت هرامه بمهره کشی رخت
خطاب بافتاب بر سبیل ترغیب سبعت دارالسلام بغداد
شریف - خایه بیضه را گویند و نیم خایه در اصطلاح فارسیان
گنبد رami نامند و فلک را نیم خایه برائے آن گفت که نیمه
او زیر زمین است و نیمه او که نمایان است بالاست و آفتاب
زردی ده اوست یعنی روشنی بخش او منظر بالهتّم جای دیدن و
نگریستن و اینجا مراد از منظر مطلع آفتاب است - برائے آنکه
هر روز از مطلع دیگر طلوع میکند.

چون یافتی از عراق مطلب سازی ز چهار باد مرکب
زیس افگنی از هلال بر باد در زیس شوی و شوی ببغداد
آفتاب را میفرمایند که تو چون از سیر بلاد عراق مطلب
خود حاصل کردی اکنون طرف بغداد روان شو و فیض از خاک بغداد
حاصل کن مراد از چهار بادیکی باد شمال دیگر جنوب سیومر صبا
چهارم دبور است غرض آنکه از سرحد عراق بسرعت سریع
باستعجال تمام بان سمت روان شو بغداد نام شهر است آباد
کردن منصور بن علی بن عبدالله بن عباس است و بغداد را
پیش از آبادانی بام داد گفتندی از برائے آنکه نوشیروان عادل
در هر هفته دران بام بار عام داده مظلومان را باذصاف رسانده
چون شهر بنا کردند الف را ساقط کردند بغداد گفتند یا بکثرت
استعمال حذف شد.

ز بهر مبارکی منزل این ورد تو بسکه رب ازل
 ای بر سر صفر برده لشکر بغداد طلب ز صفر بگذر
 بغداد ترا ست گنج پرویز بر گنج نشینی ز صفر بر خیز
 بیت الشرف تو هست بغداد از صفر فلک چه آوری یاد
 از صفر چه حاصل است باره جز چهره کشادن بهاره
 بغداد بهار باغ داد است پیشانی بخت ازو کشاد است

صفر مراد از برج حمل است زیرا که مهندسان علامت
 حمل را صفر می نویسند - حاصل آنکه آفتاب را مصنف میگوید:
 تا که مائل برج حمل که محل شرف تست ، باشی - بطرف بغداد
 عبور کن که بغداد بهشت گنج پرویز است - و محل شرف و تمکین
 تست - و صفر خالی را گویند و از خالی ترا چه حاصل است ،
 که تهی آخر خود تهی است مگر آن وقت که تو در برج حمل
 که عبارت از صفر است ، می آئی غیر از چهره کشادن بهار دیگر
 چه حاصل است - و گنج پرویز مراد از آن گنج است که اردشیر
 بابکان جمع کرده بود ، و آنرا گنج شایگان نیز نامند - و پرویز
 بالفتح و بای فارسی نام پسر هرمز بن نوشیروان که اورا خسرو
 نیز گفتند - و در حبیب السیر خسرو پرویز هر دو مراد
 آمده - وجه تسمیه این است که پرویز در زبان پهلوی شیرین
 گفتار را گویند - و خسرو نیز شیرین گفتار بود - برای آن اورا
 پرویز میگفتند .

تازی بر شیروگاؤ باشی باهر دو بگاؤ گاؤ باشی
 مراد از شیر برج اسد است و گاؤ مراد ثور - و گاؤ گاؤ رنچ
 در رنچ را گویند - حاصل بیت آنکه تازی در برج اسد و برج ثور
 در رنچ و وبال باشی - و از آنجا بر گذر و بسوی بغداد در آید -
 و قاعده است که چون آفتاب در حمل و ثور می آید - این هر
 دو ماه بهار آید - و اسد خاند اصلی اوست یعنی از حمل بگذر ،
 و از ثور و اسد نیز دور شو زیرا که حمل صفر است ، سراپا
 خالی ، و از اسد سیر خاطر خواه حاصل نیست و ازین گاؤ عنبر
 نیز بوجود نمی آید پس خود را در رنچ انداختن چه حاصل
 است چنانچه خود می فرمایند .

له شیر بصید رهبر آید نر گاؤ امید عنبر آید
 بردار ز شیر و گاؤ پایت بغداد طلب که اوست جایست
 تریاک ده اوست مشک ده او چون چشم گوزن و ذاف آهو
 گوزن بفتحتین گاو دشتی، که چند شاخ دارد و از آب چشم
 او تریاک زهر است، گویند و قتی که گوزن در کوهستان مار را
 بخورد، آب سرخ از چشمان او جاری شده اندرون گو که مستقل
 آن چشم است، جمع شده، منجمد میشود، مردم او را بفریب
 و حکمت میگیرند و آن منجمد شده را بر آورده در شیشه نگاه
 دارند و پازهر از آن است. و الله اعلم. و تریاک بجاف تازی
 وقیل بجاف قرشت نیز آمده.

در صفت بغداد

شهره بینی چو فکر دانا دروی همه کائنات پیدا
 چون عارض دوست از نکوئی دروی همه آرزو که جوئی
 یا همچو شب وصال از ذات ماوی که انس و جای لذات
 چون فرضه (۱) که فضاش بینند آذها که کرام کاتبین اند
 بر لوح کرامت از چه یاد بغداد کنند مشق بغداد
 ارواح که بردرش گذشتند فردوس مهیج برو نبشتند
 پس چون به بهشت باز خوردند بغداد کهین اش نام کردند
 بستادش حدائق است و اعناب سکانش کواعب اند و اقربا
 آدم بدل جنان شمرده چون شد بفرشتگان سپرده
 آن دجله درو برای آن است کو غسل که فرشتگان است

حدائق جمع حدیقه، بمعنی ریاض و مرغزار و اعناب جمع
 عنب ام انگور، و سگان ساکنان و کواعب جمع کاعبه ام
 زنان نارپستان و اقربا دختران باعمره و بالفتح همسالان
 و جمع قرب این الفاظ در تعریف بهشت واقع شده
 چنانچه حق تعالی فرمود حدائق اعنابا و کواعب اقربا

(۱) فرضه که کنایه از رود عاده است که از اذها آب برکشند - یعنی چمن

کرام کاتبین فرضه که رسم بغداد بیند از همه دست کشده مشق لفظ بغداد کنند تا از

لوح دل آن معنی نی گردد.

و بغداد راجه بهشت تشبیه کرده ، برای آذکة در بهشت
کسے پیر نمی شود و همواره بجوانی مسرور باشد - آب و هوا بغداد
نیز کسے را پیر نمیکنند و همیشه جوان دارد - و این بر سبیل
مبالغه است نه واقعی -

در صفت دجله و کرخ بغداد گوید

دولاب کهین دجله چرخ است   محراب مهین چرخ کرخ است
قطریست ز کرخ چرخ هفتم   قطریست ز دجله بحر قلزم

قطر بضم کاف کناره ، نام موضعیست میان واسط و بصره - و درین
جا مراد از معنی اول است - یعنی - کناره - و کرخ نام محله ایست
در بغداد که حضرت محروق کرخی از آنجا مشهور است و قطر
بفتح کاف چکیده آب را گویند ، و قلزم نام دریائیست ذخار -
حاصل بیت آذکة چرخ هفتم باوجود کمال وسعت بمنزله یک
کناره است از محله کرخ ، یعنی بغایت قلیل است و بحر قلزم
در پیش دجله آن حکم قطره دارد در غایت قلت و گویند قلزم
نام شهر یست که دریای شور متصل آن میرود ، برای این آنرا
بحر قلزم گویند ، چنانچه بحر عمان می نامند که آن همان شهر یست ،
و دریای شور با او اتصال دارد ازین جهت بحر عمان نام نهادند
و این بیت بر سبیل مبالغه در وسعت و فراخی شهر بغداد واقع شده .

اجرام ز دجله روی شویند   زیس روی همه سفید رویند
که سیم گری نماید آبش   که شیشه گری کند حبابش

سیم گر تارکش را می گویند که سیم را گذاخته تار میکشد -

و درین جا مراد از خطوط باریک تحریک آب است که از وزیدن باد پیدا
می شود - شیشه گری کردن : بمعنی شیشه ساختن است ، و حباب
صورت شیشه دارد - پس حاصل بیت آذکة باد که بر روی آب دجله
می وزد گاه از حرکت آن خطوط امواج مثل تار سیم که
آن بچشم می در آید ، و گاهی حباب چون شیشه شکل بسته بصورت
می گراهد ،

آبش بدل گلاب دانند   زو درد سر سران نشانند
 گر شیشه کند حباب شاید   شیشه ز پیه گلاب باید
 گر روح ندیده مصور   اینک حرکات دجله بنگر
 تابا کف و باد هم قرین است   خاتم خاتم نگین نگین است
 آزاد رونده چون مسیحا   در سلسله رفت راهب آسا
 باد است برو مروق آثار   گد برگ نها گیه گره سار

یعنی باد بر آن دجله گاهه مروقی می کند یعنی نقاشی که
 آن برگ نهادیست و گره سازی یعنی نقاشان بر دیوار عمارت گاهه
 صورت برگ و درخت و گل می طرازند و گاهه گره یعنی خانه
 خانه میکنند، چنانچه بر دیوار عمارت دیده باشی.

آن باد دگر بسطع او بر   بر جدول سپر شکل مسطر
 باد از نه مهندسی نباید   زو شکل قلیدس از چه زاید
 دجله شه آبها است یگانه   اما ز عروس نرم روتر
 از دست مشاطه رونده   بر چهره نگارها فگنده
 آن تفتنه دلا که گرم تازند   تسکین همه ز آب دجله سازند

در صفت زورق که بر روی دجله روان است

زورق ز برش روان و ساکن   چون صورت رهروان باطن
 چون کنگره سحاب آجان (۱)   بر کوهه آسمان شتابان
 چون قوس قزح خمیده کردار   اما نه بشکل او نگوین سار
 قوس قزحی که از بخاری   بر راس و ذنب کند سواری (۲)
 چون نایقه صالح از بین و سر   شعبان کلیم زیرش اندر

این بیت در صفت کشتی های دجله واقع شده - یعنی
 کشتی های آن دجله چون نایقه حضرت صالح علیه السلام است
 که آن هر چند زراعت کفار را میخورد، و آب چشمه های
 آنها را تبار می آشامید و شکر خود را از آن اسباب گران میگرد،

۱ خام ماه هشتم از سال شمسی است - ۲ یعنی آن کشتی پر خشوب و ذرا از امواج
 دریا چنان می رود که گویا قوس قزحی است که بر راس و ذنب سواری می

و با این اورا سیری حاصل نمیشد ، و این کشتی هم بدستور اسباب عالم را در شکر خود میکشید ، گرانبار شده میرفت . این تشبیه بنابر حمل اثقال واقع شده . باقی خبر ثعبان کلیم مراد از آن چوب کفچه دار است که ملاهان کشتی را بان میرانند . و سبب روانگی کشتی از آن چوب است .

استاده رونده آسمان وار بر طلق رونده کیمیا وار یعنی چنانچه آسمان بصورت ایستاده محسوس است و فی ذاتیه سیر دارد ، و کشتی نیز بر آب دجله در دیدن مردم همچو ایستاده می نماید و در حقیقت بر آب روان است و می رود مانند طلق در کیمیا ، که عبارت از اکسیر باشد ، سیر دارد و طلق سنگیست مطبق درخشنده که کیمیاگران خلاصه او بدیانت می کشند . و آن را در کیمیا گری بکار می برند . و آن بشکل سیماب رخشان بود . و درین جا از طلق رونده مراد آب دجله است ، و کشتی بر آن آب مانند طلق در اجزای اکسیر سیر دارد و صورت روندگی او بنظر نمی آید .

پشت و سر آن بلند آهنگ	چون پشت کهانچه (۱) و سر جنگ
هر بار که حامله در آید	صد بچه بیک شکر بزاید
زین سیر بخورد هر که جانور	پس قی کند آن همه بدان سر
زورق عجب است و دجله با هم	مهد عیسی و اشک مریم
روده است که کوثرش عدیل است	آتش سلسال سلسبیل است
لا ینک ز رشک او همه سال	شیدای مسلسل است سلسال
بغداد بدو ارم نهاد است	کو گنج روان و ایستاد است
بغداد خلیفه مکانها ست	جام خلا که هست از انجا ست

خلیفه بمعنی نائب است و ولی عهد ، و مکانها عبارت از اماکن شریفه ، مثل مکه و مدینه و مسجد اقصی و بیت المعمور . حاصل مصرعه آنکه بغداد ولی عهد و نائب آن مکانها شریف است . دلیلش اینکه جام خلفاء است . و مراد از خلفا آل عباس است ، مثل هارون الرشید و غیره .

در صفت حریم خلفا که در بغداد است گوید

بینی حریم خلیفانیش لاف حریمین از آستانش
آن دارسلام اهل اسلام آن دار سرور و سور ایام
سد هدی و سواد اشرف ربع کرم و ربع اذفاف
مهدی شده مهدیان دین را یعنی خلفاء راشدین را

در مدح خلفاء آل عباس گوید

بینی امراء آل عباس با پیکر لطف و برقع باس
چشمه طلبان و خضر عادت موران سلیمان و جمر سعادت

این بیت در مدح خلفاء آل عباس واقع شده - یعنی هر یک
خلیفه در ذات خود چشمه حیات را طالب است مانند خضر علیه
السلام - یعنی از روم سخاوت و سعادت و کرامت حیات ابدی یافته
اند ، نام ایشان تا قیامت بر صفحه روزگار باقیست - چون نام
خضر علیه السلام سلب لباس را گویند ، موران سلیمان باعتبار سیاه
لباس ، زیرا که خلفاء بغداد لباس سیاه دارند - و جمر درین جا
مراد از حضرت سلیمان علیه السلام است بقریقه موران .

در پرده دین قدم فشرده رخت از بر هفت پرده برده
شعری نظران و آسمان ظل کیهان روشن مشتری دل

شعری نام دو ستاره است که بالا مذکور شد ، و نظراینها
سعادت بخش است ، و آسمان ظل ، باعتبار آن که سایه ایشان چون
سایه آسمان محیط است بر تمام خلق جهان - کیهان روشن - باعتبار
لباس سیاه و علو مرتبت - زیرا که کیهان زحل را گویند ، و مکان
او آسمان هفتم است - و تشبیه او باعتبار سیاه لباس و علو منزلت
است ، نه در خاصیت - و مشتری دل باعتبار آنکه دل آنها باعتبار
فخیره سعادت دارد و نظر ایشان بر خلق سراپا رحمت .

چون افریدون مکارم آموز چون اسکندر مکانت اندوز
در صدر شرف ملک شده آثار در راه سخا نظام رفتار
هر یک کسری بر اهل کسری هر یک معنی بگناه معنی
بر دعوی ملک هفت کشور هر یک دو گوا فکنده در بر

ملک شاه نام پادشاه است از سلجوقیان و نظام مراد از نظام الملک است که وزیر ملک شاه بود در غایت جود و سخا شهرت دارد، و مدرسه نظامیه بنا کرده اوست.

گیسو شده جفت و داده تزئین زان جفت بجفته سلاطین
چفته بجیم فارسی بازی طاوس را گویند و بمعنی لکدزنی
اسپ نیز آمده - و قیل اصلاب و خاندان و درین جا مراد از معنه
آخر است.

هم عرض چو دودمان مطهر هم خلق چو گیسوان معطر
پیوند گرفت بهر نیرو بیخ شجره بشاخ گیسو
وین یافته بیخ و شاخ تمکین زان بیخ شریف و شاخ مشکین
چون بگری از جناب آن صف آئی بدگر جناب اشرف

در صفت خلیفه بغداد گوید

بینی حرم خلیفه الحق داراه امر، امام مطلق
از صف حواریان بر آئی در صدر مسیح دین در آئی
خلیفه الحق اشارت به خلیفه عصر خود که المقتدی بالله (۱) نام
دارد و بعداو یوسف که پسر او بود، بر مسند خلافت نشست
و گائران مراد از حواریان عیسی علیه السلام است که آن دوازده کس
هستند. مصنف میگوید که مقتدی بالله بهشابه عیسی علیه السلام
است و دیگر خلفاء بمنزله حواری اند. یعنی در نیابت و اوامر و
خواهی مطیع و منقاد اویند. و در هر کار و هر امر از ذات او
اسناد دارند. و بعضی برآند که در عصر خاقانی خلیفه بغداد
المستضی بالله بود و یوسف پسر اوست و حواری بالفتح گائر، و
یاری دهنده و سفید پوست.

و قصه آن اینست که روزه عیسی علیه السلام بر سرآبه دوازده
نفر گائر را دیدند که برخاستن مشغول بودند. حضرت
علیه السلام برایشان دعوت کرد و اوشان قبول نموده ایمان
آوردند. و در جواب "من انصاری الیه الله؟" در "نحن انصار الله"

(۱) بصورت رسیده نام خلیفه معاصر خاقانی علیه اربعه ابهتلی بالله هست و شارح

همین قول را معتبر داشته (عاشه)

زدند - و بشرف ولایت و سعادت مشرف شدند و دست از کار خود
باز داشته در سفر و حضر رفیق و خادم بودند - و خوان از آسمان
برایشان نازل می شد - و در زبان عربی و بعضی می گویند در سریانی
گافر را حواری گویند که حور سفید کردن باشد - و هر کرا که جامه
سفید است او را حواری گفتند.

آنها صورند معنی اینک	آنها همه بیخق اند و فرزین
اینک شه صدر و داور دین	بینی پس برقم جلالش
ارواح نظاره جمالش	ترسم که چو یافتی حضورش
حراقه (۱) صفت شوی ز نورش	در ساحت قربش ارنهی گام
آن بینی ازو که از تو اجرام	همشید ثواب گوش بینی
خورشید سواد پوش بینی	یک خاتم او هزار همشید
یک انگشتش هزار خورشید	اهل ملکوتش آستین بوس
پیش درش آسمان زمیں بوس	گیسو و عمامه تاج بر تاج
از چرخ و زمانش باج بر باج	بر دوش ردای کبریایش
در گوش ندای انبیایش	هر جهت بخت و هر لبانش
فرسوده نعل مرکبانش	از بوسه لبانش خاک فرسود
و ز خاک دهانش کوثر آلود	از بسکه سران سلطنت جوی
مانند برآستان او روی	پیدا است ز پیکر سلاطین
برخاک نگارخانه چین	شاهان خاک اند در ره او
بوسنده خاک درگاه او	رضوان که مراتب علویافت
تشویف ز دست بوس او یافت	تابوسه که آن خجسته دست است
قدر لب حوریان شکست است	اوراست ز غایت جلالش
در هشت بهشت چار بالش	خود پر کبوتران مینو است
کا گین (۲) چهاربالش اوست	

مینو بمعنی بهشت و کبوتران مینو مرکب عبارت از ملائکه
باشد و چهاربالش مسند را گویند.

جزویست ز دفتر نبوت	رکنی است ز کعبه فتوت
آن جزو که کل عدل از و خاست	آن رکن کاساس دینی کند راست

گردان معالمر یقین اوست   سردار عباد مخلصین اوست
 خود واسطه اوست درره دین   از آل عباس و آل یاسین
 زی خاک درش دفنوس بالا   دادند پیام کانظرونا
 گردون ز سعادت که هستش   طشتیست برای آبدستش
 وین دهر کزو است رستگاری   استاد برای طشت داری
 وین جرر زمین ساکن ارکان   چون خامه میان طشت گردان
 قارام خلیفه زین دومایه   بشناسد علم طشت و خایه

مراد از دو مایه زمین و آسمان است علم طشت و خایه
 علم باشد و مسخره ها و لعبت بازان کنند که تخم مرغی را
 پر از سیماپ کرده در طشت گذارند، و آن طشت را در آفتاب نهند
 چون آن طشت در آفتاب گرم شود، آن تخم پر از سیماپ بهوارود،
 این را مردم عوام از طبیعت آن مسخره دانسته تعجب نمایند،
 و این نمی دانند که سیماپ را خاصیت هست که چون گرم گردد،
 بسور هوامیل کند و آفتاب او را بقوت جاذبه بخود می کشد، چه
 هردو مائل یک دیگر هستند - و سیماپ از آب منجمد می شود
 و این ظاهر است و لهذا آفتاب آن را جاذب است، چنانچه جامه
 را تر کرده در آفتاب گذارند - آفتاب آن آب را بسور خود میکشد
 و جامه را خشک می کند پس زمین و آسمان مانند طشت و خایه
 اند و هیچ اصل ندارند - و مردم عوام را فریب می دهند
 و مهذوح میدانند و از بازی مردم فریب آسمان و زمین واقف
 است و چون عوام غافل نیست بلکه از اصل خبردار است و حق
 تعالی را فاعل حقیقی میداند و اعتقاد او بر ستارگان نیست.

چون کعبه مقیم در حجابست   چون قرآن عنبرین نقاب است
 خلفاء عباسیه لباس سیاه دارند ازین سبب مهذوح نیز سیاه
 پوش است، حاصل آنکه قرآن مجید بظاهر عنبرین پوش است،
 اے سیاه پوش، در معنی مهلواز انوار الهی و مشون از اسرار
 نامتناهی است بدستور ذات مهذوح در لباس سیاه پراز انوار
 و مهلواز اسرار است.

وانگاه چو کعبه و چو قرآن   مخدوم و امام اهل ایمان
 زاده ز جهان و از جهان بیخ   عمر زاده مصطفی چنان چه

با همتش آفتاب نا چیز   هم دولت مصطفی است این نیز
 بخت ازلش ابد بقا دان   ویس هم برکات مصطفی دان
 ورده بشر این هم ندارد   لا بلک فرشته هم ندارد
 رد کرده دار ضرب دینی است   هر سکه که آن بنام او نیست
 خود پررخی زر شدن نیارد   آن سکه که نام او ندارد
 زان سکه که نام او بر و تافت   پیشانی مشتری رقم یافت
 وان سکه کزین سپس طرازد   از سکه روم ماه سازد

سکه از روم ماه ساختن عبارت از آنکه سکه را از روم زمین
 گم کردن است چه هرچیزی که بر آسمان رفت از زمین مفقود
 و نابود باشد، حاصل بیت آنکه سکه که بعد انقضای عهد مهدوح
 اگر نقش سازند آن سکه سکه روم ماه خواهد شد، یعنی از
 زمین مفقود خواهد گردید، چراکه مثل مهدوح پادشاه دیگر
 مستجمع الحسنات پیدا نخواهد شد، هرگاه که چنین پادشاه در
 جهان پیدا نشود، گویا که سکه سلطنت از دنیا بر خاست.

وان سکه کزو گرفت مضر   روحی است نه نقش حاصل زر
 بازر دل انبیا است همراز   از حرمت مهراو نه از آز
 پیدا است بهر او شب تار   بر گردون صد هزار دینار
 اینک بنگر نه از پس شام   زرهای خلیفه است اجرام
 بر هر جرعه بضرب فرمان   المقتفی آفریده یزدان

جرم در لغت همیشه ستاره - درین جا مراد از درم و دینار است که
 برو نام خلیفه ثبت شده - و بسبب نام او آن درم و دینار در عالم
 رواج یافته.

مغنی نماند که نام مهدوح المقتفی بالله است یا المستضی
 بالله درین باب اختلاف است اکثر برانند که خلیفه بغداد در
 عصر خاقانی علیه الرحمة المقتفی بالله بود، بهر تقدیر یوسف
 پسر اوست، چنانچه از بیت آینده ظاهر می شود.

زان ظل خدام دین به نیر و است   خورشید نژاد یوسف او است
 خورشید کناد   بادشاهی   در سایه سایه الهی

بر کوه عرش مهد او باد   اقبال ولی عهد او باد
 ایس تاج ستان و تاج ده باد   آن ملک فروز روز به باد
 خاقانی را روان شد انفاس   در مدحیت خاندان عباس
 مرغیست ثنا سرای ایشان   در مانده بدامگاه شروان
 روز یکده فلک دهد خلاصش   بغداد بود مقام خاصش

در ستایش بغداد گوید

اوج عمری که رفت بر باد   در صحبت آب و باد بغداد
 آن آب جز آب خضر مشرب   کو زندگی آید دهد بر
 و آن باد چو باد عیسی انگار   کو عمر دوباره آورد بار
 پیران خرد درو مجاور   قریبه یکف اند و تخته در بر
 یک قریبه و صد هزار مشرب   یک تخته و صد هزار مکتب

اوج بمعنی افسوس و آه آمده و آب خضر مراد از آب حیات است، و خضر بالکسر به خام معجمه سبز و سبزی و نام پیغمبر علییه السلام و بفتح نیز آمده و اخضر جمع آن - قریبه بالکسر مشک آب و قریبه در کف داشتن اشارت بخدمت نمودن است و تخته در بر کردن مراد از تعلم و دانش بهره اندوختن و شاگردی علم از کسی کردن باشد - اما ایس اطلاق بر مبتدیان و اطفال است که آنها برای خواندن تخته در بر دارند، و مشرب کنایه از چشمه آب است

هر مکتب ازو چو هشت باغ است   هر یک چو سه غرفه دماغ است

ای شهر بغداد آن چنان وسعت دارد که مدرسه او مانند هشت باغ بهشت است و هر یک دروازه او مانند سه غرفه دماغ است گویند که ایس بیت در صفت مدرسه منصور بن دوانق است که در بغداد تعمیر نموده - مراد ازو سه غرفه دماغ یکم حافظه، دویم متخیله سیور متوجه است که اول را مقدم الدماغ و ثانی را متوسط الدماغ و ثالث را موخر الدماغ می نامند - چنانچه از بیت آینده مفهوم می شود.

هم حفظ و خیال و فکر از آن جا است   کپی هر سه از آن سه غرفه بر خاست

درست‌آیدش علماء بغداد گوید

دنیا است کمینۀ چاکرانش در دارالحکم داورانش
دولت ز محافل فحولش نوکرده قبالة قبولش

مراد از داوران علماء بغداد است - محافل جمع محفل - فحول
جمع فحل است، بمعنی ذر و درین جا مراد نیز از علماء بغداد است.

بازان سفید دست اسرار اما چو تذرو طیلان دار

مراد از بازان سفید علماء بغداد است و باز سفید برای آن
گفته که ایس چنینی قسم در بازان کمیاب است، و قیمت
بسیار دارد و شکار بیشتر کند و در قوم خود اشراف است - و
تذرو بفتح تین کبک - و آن پرندۀ ایست آتش خوار، خوش رفتار
که دیکسار بود و بعضی گویند که آن دراج است - و بعضی گویند
جاذوریست سرخ و رفتار خوش دارد و بعضی بذارل معجمه خوانند -
و در مویده الفلا به تحقیق رسیده که بذارل معجمه است.

هریک رصدی ره یقیس را هر یک مددی سپاه دیس را
طیان سرای دیس قلم شان غضبان حصار کفر دم شان

طیان بمعنی پیچیده - درین جامراد از گالکاری است، و بمعنی
سیر کننده نیز آمده غضبان منجنیق را گویند یعنی از تاثیر
دفس ایشان که حکم منجنیق دارد، حصار کفر را منهدم می سازد
چنانچه گفته اند.

یکه منجنیق از دفس بر کشاد که بر قلعه آسمان در کشاد

حاصل آنکه قلم ایشان برای تعبیر خانه دین قویم
معمار است و دفس ایشان خراب کننده حصار کفر و ظلمت است

آلوده زهر عضو ظاهر پالوده دوش سر خاطر

یعنی عضو ظاهر ایشان از غایت ریاضت آلوده زهر است،
یعنی در راه دین محنت و مشقت چنان کرده اند گویا که کس
زهر خورده خود را لاغر و ناتوان کرده - و نیز در اصطلاح شعر
آلوده زهر آن را گویند که مذاق از حلاوت و لخت دنیوی اصلا
ندارد - و همیشه از لذت نفسانی تلخ کام میباشد - یا آنکه

خود سرایا حکم زهر دارند که هیچ زهر خارج برایشان اثر نمی کند - و ایس صفت در ذات اولیاء الله اکثر دیده شد ، و پالوده نوش بایس معنی که باطن ایشان حکم نوش دارد ، و هر مریضه که پیش ایشان در آید ، از انقباس متبرکه ایشان شفا می یابد ، زیرا که نوش دارو موجب ازالة امراض است .

رگ سوخته دیو را بفتوی خون ریخته نفوس را به تقوی پس خون ز رگ نیاز رانده خود را ز قیپ هوا رها نده ترتیب ز چار میر دیده تنزیل ز هفت پیر دیده در بعضی نسخ ترتیل نیز دیده شد ، مراد از چار میر مجتهد اربعه است که حضرت امام اعظم کوفی و حضرت امام حنبل و حضرت امام مالک و حضرت امام شافعی باشد - رحمهم الله - یا عبارت از خلفاء اربعه است که آن حضرت صدیق اکبر و حضرت عمر و حضرت عثمان و حضرت مرتضی علی ، رضی الله عنهم اند - و هفت پیر ، کنایت از هفت قاریان قرآن مجید است .

صد چارده عقد شان گهر بخش هفتاد و دو شاخ شان ثمر بخش یعنی آن علماء بغداد فائده از یک و صد و چارده عقد گرفته اند که آن سوره قرآن مجید باشند که یک صد و چارده هستند - یا مراد آنکه ایس مصرعه از قبیل قلب است ، یعنی چهارده صد و مشهور است که در وجود آدمی یک هزار و چهار صد بند است که هر بند ایشان خالی از ذکر خدا تعالی نیست و گهر بخش بایس معنی که نتیجه بخش عالم است و در مصرعه ثانی هفتاد و دو شاخ که بیان شده ، مراد از آن هفتاد و دو ملت اند ، و ثمر بخشیدن بمعنی اینکه هر یک را از باطل دور کرده بحق رسانیده اند - و ثمر دیس داری بآنها بخشیده اند و بحقیقت هر ملت که حق کدام است و باطل کدام و ارسیده تفرقه کرده اند .

اندر کف شان زبس کرما زر گشته تراشه قلمها پس کرده بدان زر نو آئیس زر کار بر صحیفه دیس وقف است مرا زبان و هر سمع در ذکر ثناء ایس چنیس جمع بر سینه و بر دل پریشای قفله زدم از هواه ایشان

غیرت بردم چو بنگرد غیر قفل در کعبه بر در دیر
خود حال که دید طرفه تر زین نی بست خراب و قفل زریں
زین قفل شرف ز غیرت و خشم ژرفیں دار است خصم یک چشم
ژرفیں بالفتح زنجیر باریک آهنی که در درها زنند ، و حلقه دران
افکنند .

هر کس ز نخست گنج را ساخت آنکه بر گنج قفل پرداخت
من قفل زدم نخست بر در پس گنج نهاده ام بدو در

در مدح یوسف الدمشقی که شهاب الدین لقب

دارد گوید :

من یذکر صیوتی و عشقی فی حضرة یوسف الدمشقی
صیوت بالفتح میل کردن دل بچیزه و عشق و محبت و در
بعضه دسغ صرتی واقع شده - و صرت بالفتح آواز سخت و سختی
واندوه و غیر آن - این بیت در مدح شهاب الدین ابونصر شریف دمشقی
و برادر او فخرالدین واقع شده ،

آن صدر که مصدر جلاست مستقبل و حال او کمالست
دیس رسته شد از نواذب عصر در کوکبه شهاب بونصر
بحری که ز گوهر نظام است بل گوهر بحر احتشام است
فخر دو جهان ز گوهر اوست تا فخرالدین برادر او است
یعنی مهدوح پسر نظام الدین دمشقی است و احتشام که در
مصرعه ثانی واقع شده بدو معنی است یا آنکه بمعنی بزرگی
است یا نام جد مهدوح است که آن احتشام است و فخرالدین
برادر اوست -

در مدح ابن الخل گوید

ابن العنب آب صرف شد راست کابن الخل امام شرع بالا ست
صد جوی می است خلش از بر ابن الخلش از چه خواندم آخر
دامش بصحیفه فرشته ابن العسل است برنشته

یعنی از آن وقتیکه ابن الخل امام شرم مهدی شد - ابن العنب که بمعنی شراب است ، حکم آب خالص پیدا کرد و تبدیل ماهیت خود نمود ، و جوهر او که سکر است باطل شد ، از برای آنکه شراب در شرم شریف حرام است و مهدوح که امام شرم است خاصیت او را که موجب حرمت است ، از ذات او برداشته بماهیت متصف ساخت و ابن الحسل شهد را گویند که خوردن آن در شرم جایز است و مورث شفا است .

راهب عسلی و بت بجا ماند کابن الحسل از هدیه سخن راند راهب عسلی مرکب نام بت فروش است که در مذهب زرتشت بود ، و او را راهب الحسل نیز می گویند - و لفظ بجا ماند بمعنی گذاشت آمده - و ابن الحسل نام مهدوح است حاصل بیت آنکه راهب عسلی و بت او بجاء اندام معطل شد - از برای آنکه مهدوح از تصرف خود شراب را بمنزله شهد نمود - و تبدیل ماهیت او ساخت ، گویند که عسلی نام پارچه زرد است که جهودان بر کتف می دوزند برای امتیاز اهل کفر از اهل اسلام - و این علامت در زمان معتصم باطله مقرر شد - و راهب عسلی در آن زبان سردار جهودان بود و بتان را می تراشید و می فروخت ، آخر الامر خلیفه او را قتل کرد .

در مدح فخرالدین ذوالنقاب امام ابونجیب ضیاءالدین گوید

بر اوچ هم نهاده مسند فخرالدین ذوالنقاب احمد
آن شربت عشق کرد مستش جلاب ملائک آبدستش
جلاب بالضم و التشدید شکر آب و بالفتح و التشدید بسیار
کشنده و نام قهش و جزآن

دین دربنه (۱) جهان غریب است نسبش بامام ابو نجیب است
انجم که چراغ آسمان اند از ظل ضیا ضیاستان اند
و آنها که مناظر و معیدند در شرم مفید و مستفیدند

(۱) بضم اول و فتح ثانی دکان و خانه را گویند -

فردوس که از نظر نهان است در منظر این مناظران است
نظاره جان به پرده فکر داماد خرد به نکته دیگر
شب شان همه قال قال و عن عن چون چشم ستاره خواب دشمن

این بیت و ابیات ما قبل در وصف مباحثان و مناظران
که در علوم دینی و مطالب یقینی بایک دیگر بحث دارند ، واقع شد -
و حاصل این پنج بیت آن است که آنها در علوم بایک دیگر مباحث
هستند و در مسائل شرعی روایات از مجتهدان و محدثان و
مفسران می نمایند - و طریقه بحث آذست که میگویند قال
فلان هکذا و قال فلان هکذا - و عن فلان هکذا و عن فلان
هکذا که این نقل است که از هر کس بهعرض بیان می در آید -
از دود چراغ سرمه در چشم بسته چو چراغ خواب بر چشم

در مدح قدوة الائمة عزالدین ابوالفضل محمد سعد

اشعری گوید

زان جمله مراست نکر گوئی	عزالدین نام نام جوقی
جان بخشم عزآن سره را	عزالدین صدر اشعری را
آن سابق و سالک معارج	ابوالفضل محمدی مدارج
کرده دل پاکش از نهام	دعوی برادری بجام

بعضه میگویند اشعری نام طائفه ایست ، و بعضه گویند که
مراد از ابوالحسن اشعری است و عزالدین از فرزندان اوست
و بعضه میگویند که اشعری نام قبیله ایست که در یمن باشد
و نسبت اشعری بدو هست ، بهر تقدیر نام مهدوح عزالدین
است و پدر سعدالدین اشعری است و ابوالفضل کنیت مهدوح است -
باجان من شکسته بسته بر خوان وداد نان شکسته

نان شکستن عبارت از عقد دوستی و برادری بستن است این
قاعدۀ است در ملک ایران ، که خواهد که با کسی عقد دوستی
و پیمان برادری به بندد ، یک نان را دو نیمه کرده یک نیمه بیک
و نیمه دیگر بدیگر می خوراند . و این مثل در برادر خواندگی و
دوستی و یکتادلی مشهور است که فلان با فلان نان شکسته است

یا مراد از آن باشد که هر دو بر یک سفره نان میخوردند، و این هم علامت دوستی و مساوات است حاصل بیت آنکه مصنف با مهدوح عقد برادری بسته، هر دو با هم از دوستی یک جاسودت ورزیدند چنانکه خود میگوید.

جان من و او بیک قضیت زاده ز مشیبه مشیت
الحق دو برادر اند ساده هر دو ز یک مشیبه زاده
بعضی میگویند که هر دو خواجه تاش اند، یعنی شاگرد
بو الکرام هستند.

از هر سخنم که رو به بنمود مقصود بجان او که او بود
بام بجان قسبیه است، یعنی قسم جان مهدوح است که
مقصود از تصنیف این کتاب آنست که در نظر عزالدین
ابوالفضل اشعری بگذرد.

المقالة الرابعة فی اوصاف الكوفة و الهکة و تسهی

بهوارد الاوراد و خزاین الاوتاد در صفت

کوفه گوید، خطاب بافتاب

اه غور نماه خلعت گستر احاد نشان و جمع پرور
غور برهنه را گویند و خلعت مخلف خلعت است - احاد از یک
تاده که هر یک در عدد واحد است - حاصل آنکه اه آفتاب اگرچه
تو باعتبار ظاهر در چشم مردم برهنه می نهائی، اما خلعت
نور به مردم میدهی - و هر یک را از تاب نورانی خود لباس میبخشی
و نیز نشان احاد داری، یعنی در تجرید و تفرید یکتا هستی و منحصر
در فرد واحد شدی - لکن جمع پرور هستی یعنی جماعت عالم را
پرورش میکنی و وجود موالید ثلاثه از ذات تو موجود شد -

با تو سه اساس روح محکم از تو دو لباس دهر معلم

مراد از سه اساس روح این است:

اول: روح نفسانی که محل آن دماغ است - و کارش خیال و فکر و
نگر و حفظ باشد.

دویم: روح حیوانی که محل آن دل است، و کارش غم و شادی و غضب و حب و کینه باشد.

سیوم: روح طبعی که محل آن جگر است، و کارش شهوت و لذت و اکل و شرب باشد.

یا مراد از موالید ثلاثه است: اول: حیوانات دوم نباتات سیوم جهادات یا مراد از هیولی، و صورت، و جسم باشد، یا مراد از روح نباتی و حیوانی و انسانی است که این همه از آفتاب پرورش می یابند. و قوت میگیرند. و این بر مذهب حکما است و نه بر مذهب علماء و مراد از دو لباس دهر روز و شب باشد. معلم نقش دار و آراسته، یعنی وجود روز و شب از سبب آفتاب وجود گرفت، چه چون آفتاب در مغرب غروب میکند، شب پیدا می شود، و چون از مشرق طلوع می نماید، روز جلوه گر میگردد.

چون بگری از فضا به بغداد کوفه شهری سعادت آباد
اول که بکوفه تازی اشهب یابی ز چهار جوی مشرب
بر معتکفانش از پی یاد طرطوس کنی فتوح بغداد
شهری بینی چو خلق اشراق مجوم درو کمال الطاف

مراد از چهار جوی، جوی شراب و عسل و شیر و آب باشد، و این هر چهار جوی در بهشت روان است. و طرطوس بمعنی هدیه و تحفه و بالضم موضعی است، در ملک ایران. و نیز نام پهلوان است، از خویشان کشواز که مبارز لشکر طوس بود.

هم صاحب حوت خفته در وه هم موعود نوح رفته در وه

گویند قبر مبارک صاحب حوت، یعنی یونس علیه السلام در کوفه است و مراد از موعود نوح طوفان نوح است که از تنور هرزن در کوفه بر آمد. و این قصه مشهور است احتیاج به نگارش نیست.

عاجز شده زان فراخ ساحت اقدام مسیم در مساحت
جبریل درو زمالک الملک آورده خطاب واضح الملک
خاکش بکمیته فتم باجه دریا رانده بهر سراجه
بومش ز میان آتش تاب داده همه شرق و غرب را آب

در صفت مرقد منور و مشهد محط امیرالمؤمنین حضرت مرتضیٰ علی ابن ابی طالب کرم الله وجهه

سرها بینی کلاه درپایه در مشهد مرتضیٰ زمینی سام
مرتضیٰ بضم میم و فتح تاء فوقانیة بمعنی چیده و
برگزیده و جناب حضرت امیر المؤمنین موسوم باین اسم شده اند
که ذائق مبارک ایشان برگزیده عالم است الحق اسم بامسمی
است - حاصل بیت آنکه ، جمیع سرداران عالم که مراد اولیا
و صلحا باشد ، کلاه درپا کشیده در مشهد مبارک آن حضرت
بسجده در زمین بوسی مشغول اند ، وقاعده نیز آنست کسیکه
در حضور پادشاهان میرود ، کلاه از سر کشیده سربپا می اندازد -
و این کمال ادب و تعظیم ذراوان است .

جانها چو سپاه نخل در جوش بر خاک امیر نخل مدهوش
جانها مراد از عالم ارواح است - و نخل در لغت عرب زنبور
عسل را گویند ، و پادشاه آن یعسوب نام دارد - و جناب حضرت را
یعسوب المسلمین میگویند مصنف برای آن امیر نخل گفته
که قصه آن اینست که سلطان نخل که یعسوب نام دارد ،
بدست حضرت امیر المؤمنین بشرف اسلام مشرف گشته -
ازین جهت آن حضرت را یعسوب المسلمین میخوانند و یعسوب
بمعنی مهتر مردمان نیز آمده .

در خدمت شیر مرد عالم چون شاخ گوزن قد کنی خمر
از حوض جنان بهفت دولا ب آن خاک طهور را زنی آب
و زئافه صبح مشک اذفر ساقی بصلایه فلک بر
صلایه سنگ ساقیدن صندل و دارو و غیره .

ژان غالبه کنی ساقی بر تربت بو تراب ساقی
غالبه نوعی از خوشبو است که آن مرکب است از صندل
و مشک و گلاب و غیره که واضح آن سلیمان بن عبدالطلب بود -
و در ساقی یاه نسبت است ، منسوب بآسمان و این بر سمبل
مبالغه است - یعنی هر چیز که بهتر و خوب باشد ، آنرا ساقی

میگویند که از آسمان آمده، حاصل آنکه هر غالیه که خوب
و تحفه باشد، گویا که از آسمان آمده است - آثرا بر تربت
مبارک جناب مرتضوی غلاف کن - و بو تراب و ابوالحسن
هر دو کنیت آن حضرت است .

خود بر سر خاکش از کرامات قاتار همی رود بتارات
تارات بمعنی تاراج آمده چراکه فارسیان جیم را بتار فوقانیه
تبدل کرده تارات گویند .

رضوان بدو عیداضعی و فطر از خاک مقدسش برد عطر
ارواح که عنبرین شعارند زان خاک گیاه عطر آرند
خاکش چو بقیض حق شود تر مهره نهد آسمان بر و بر
مهرش چو برد قرار گیرد رضوان الله نگار گیرد
هردی که ظلمت آب او ریخت زان خاک شیاف شافی اندکیخت
جنت رقی ز رتبت اوست تبیت اثری ز تربت اوست

گیاه عطر - لفظ مرکب دواقیست که از گیاه سعادخت تیار
می شود و خوش بودار است و برای روشنی چشم بکار می آید .
و ارواح را عنبرین شعار برای آن میگویند که آنها مانند
جانوران سبز رنگ در زیر عرش طیارند - و در بعضی نسخ
عیسوی شعار نیز بنظر آمده که ارواح را نسبت بهیسی
هلیه السلام مناسب است - که روح الله است - شیاف دارو قیست
دافع درد چشم - و در بعضی کتب لغت بنظر آمده که آن پنبه
ایست که بدو اثر کرده بر چشم می دهند برای ازاله رمد -
و تبیت دانه ملکه است متصل بکشمیر که مشک آن جا خوب
میشود ، و آن سمت مشرق است -

در خاک هزار تبیتش دان بر خاک هزار تبیتش خوان
در مصرعه اول تبیت بکسر نام شهر یست مشک خیز -
و تبیت در مصرع ثانی بفتح سوره تبیت است - حاصل آنکه
خاک پیرامون آن مشهد مقدس حکم هزار تبیت مشک خیز
دارد ، که سراپا محضر است ، و خاک مرقد مبارک حکم هزار

سورۃ ثبت دارد - چه سورۃ ثبت را که در ذکر بولهب است ، از برای چشم زخم میخوانند - و خاک مبارک مرقد مبارک نیز برای چشم زخم بکار آید .

چند آنکه تراب بو تراب است	آبستن نافه های ناب است
زین روی برای مشک زادن	گشت آهوی تبتی ستردن
دیر است که پیش چشم احرار	تبت عزب است کوفه تاتار
عطاردی که در جهان اند	مشک سره مشک کوفه دانند
زان نافه که آهو آورد بر	خاک اسد الله است بهتر
خاک این خاک خزد گردون	به باشد به ز خون آن خون
آن خون کثیف تیره ذاک است	وین خاک لطیف نور پاک است
رضوانش سلاح دار در بر	غلاناش جنبه دار بر در
افلاک فرود رطبت اوست	و ایام غلام شیعیت اوست
چون کافه کوفیان بدیدی	در روضه مرتضی رسیدی
آقی به هزار حالت و وجد	بانجده شوق در ره نجد
داش که نباشی آدمی زاد	نجدیات عرب کنی یاد
گوئی بسام یا صبا نجد	خوانی به نیاز حبذا نجد
به زحمت گنبد مقرنس	آقی سوی وادی مقدس

تراب بمعنی خاک است ، و درین جا عبارت از مرقد آن حضرت است ، حاصل بیت آنکه تا که آنجناب مقدس در آن خاک آسوده اند ، خاک آنجا آبستن نافه های مشک ناب است ، یعنی معطر و ستردن بمعنی عقیقه شدن و عزب مرد به زن و زن به شوهر - جنبه : اسب کوتل و شیعه : بالکسر گروه و طائفه و نجد بالفتح زمین بلند ، خلاف غور و زمین تهامة قاعراق نجد بالکسر و نجد : بالضم و جمع آن و نجده : که جمع آن نجدیات است ، آن شعر شوق آمیز است که عرب میخوانند - و وجد : بمعنی حال صوفیه و شیفته شدن از عشق و اعجبی آنکه قادر بر سخن نباشد ، یا آنکه واقف از زبان تازی نگردد ، و آن مقابل عربیست و حبذا : کلمه ایست در مدح مقابل بتس ، مثل مرحبا که وقت مقدم دوست بر زبان میهرانند ، و آن بمعنی خوش آمدن باشد .

در صفت بادیه گوید

در عرصه بادیه نهی روی نه بادیه بل ریاض خود روی
از سندس خضر خضر بومش از لخلفه صبا سبومش
چون وادی ایمن از کرامت هبشیره وادی قیامت

سندس بالضر دیبای سبز رنگ ، بسیار باریک و نازک باشد -
و جاف آب ریشمی دارد - و بعضی آنرا حریر نیز گفته اند - بوم :
زمین به کشت ، مقابل مزرعه و آن زمین کشت زار است
لخلفه نام خوشبوی است که از عود و مشک و عنبر و کافور مرعب
میسازند - و سبوم : باد گرم که در نصف النهار می وزد ، و گلها
را پژمرده میسازد ، و کاروان را چون صاعقه میسوزد و ظهور
آن موقوف بر وقت باشد ، و خضر ، یکسر خایه معجمه ، سبز ، و
نام پیغمبر است ، و بفتح خا نیز آمده جمع اخضر است ، ذکر آن
جلا نوشته شد - حاصل بیت آنکه بوم آن بادیه مانند سندس سبز
و طراوت بخش دلها است ، و باد گرم آن مانند نسیم صبا لخلفه
آور است - وادی ایمن : نام وادی است که موسی علیه السلام
در آن جابه نبوت مشرف شده اند ، قصه آن مشهور است ، درین
جا نگارش نمودن ضرور نیست .

از اندیشه مرد هیئت اندیش	از نور هزار حله برود
زان سبزه و آب گشته موجود	چون غمزه دوست گاه دستان
از سبزه چو عارض خط آور	گویی خط یار سبزه اوست
روح الله ساخته بذاتش	از بوی گیاه خادم پیر
گشته ز پی نداده عشاق	هر خارم ازو بفصل گرما
تاثیر سبومش از غریزه	با بیخ دماغ طبعش از دور
اندازه عرض و طول او پیش	
وز نور هزار جلوه برود	
درامه خضر و درم داؤد	
باسهم و لیک درگستان	
خاکش بلباس فستقی در	
دو فستق رفته در یکی پوست	
دارو کده زهر نباتش	
خط سبز کند زهی عذاقیر	
شاخ خشکش درخت وقواق	
صد مروه از درخت خرما	
پردل چو حرارت غریزه	
پهوند کند درخت کافور	

آن آئینه برق زن سرابش چون شانه انگبین خوش آبش
 آن آئینه جان صفا گرفته زان شانه ملک شفا گرفته
 نور و مهل اندرو گیا چر هوت و سرطان بهصنعش در
 حله: بالضم ازار وردا و بالکسر، و قیل بالفتح نام قبیله
 و مقام و منزل و نیز نام شهر است، و در عرف جامه بهشت
 را گویند، و بمعنی مطلق لباس و آرایش نیز آمده، و صاحب
 منتخب اللغات میگوید که ازار استر دار را حله میگویند، اگر
 به استر باشد حله نتوان گفت. دراعه پوشاک و دراعه خضر
 بمعنی سبزی بادیه است، و درم بالکسر زره و پیراهن - و فستق:
 نام میوه است. بعضی میگویند که آن پسته باشد، معروف.
 و عقاقیر: داروئیست مرکب از چند اشیاء که آثرا برای خضاب
 موه بکار برند، و خادم پیر مراد از خضر علیه السلام است.
 وقواق بالفتح درخته باشد در حوالی زیر باد، و میوه او بشکل
 سر آدمی است و چون شب شود، بقدرت الهی مانند آواز بچگان
 آدمی نالان میباشد. چنانچه مردمان آواز او را سماعت میکنند،
 و در روز خاموش می ماند و خار دار است. و جانوران هر چیز که
 برگ او نهاده میخورند، و آنچه باقی میگذارند، ثمر آن درخت
 پالام برگ بر آمده، آن فلفل را خود میخورد و در بعضی دست
 لغات نوشته اند، و وقواق درختیست بصورت آدمی سخن میکند،
 و اگر کسی او را بشکند، هم در آن دم آن شکند خود میرد.
 و درخت بعد از شکسته شدن سخن نمی گوید، و آن درخت
 در وادی ایمن است - مروحه: بالکسر باد زن - و خسگ: بفتحین خار
 مغیلا و قیل خار است که سه پهلوی دارد. و قیل گیاه است
 خار دارد، و غریزی: نام گرمی روح که در بدن است، و آن را حرارت
 طبیعی گویند، که موجب حیات است که چون آدمی بمیرد، آن
 حرارت از بدن مرتفع گردد، و بعضی حکما حرارت غریزی را
 روح حیوانی نامیده اند - شانه انگبین بمعنی خانه انگبین است که
 زنبوران در آن شهد میکنند، و در هندوی پولی نام است، و درین
 جا فکر محل و اراده حال است. ثور و مهل: هر دو نام بروج اند،
 اول صورت گاو دارد، و ثانی صورت بزغاله - ازان جا که آن هردو
 جانوران گیاه میچرند، و چراگاه ایشان در خشکسبت، لهذا نسبت

به بادیه نموده که خشکی دارد - و حوت و سرطان هر دو نیز نام
برج اند ، اول صورت ماهی و ثانی صورت خرچنگ دارد ، ازان
جا که این هر دو جانور آبی اند ، بنا بران نسبت بهصنع نموده
که بمعنی حوض است .

در صفت مصنع بادیه گوید :

آن مشرب سرد گرم قازان تر آخر جان خشک بازان
مشرب : جامه آشامیدن آب ، و دریس جا مراد از همان مصنع
است که مذکور شد و لفظ سرد صفت آن مصنع واقع شد ، و گرم
قازان : بمعنی مسافران بادیه نورد است که از قوت گرم دلی
سیر دارند - تر آخر : عبارت از جامه معبور و آباد است که دران
ماکول و مشروب مهیا باشد - خشک بازان : کنایه از ریاضت کشان
و سالکان آن بادیه که از غایت تفریح و تجرید میل به علائق
دنیهی ندارند - حاصل بیت آنکه چشمه آن بادیه خنکی بخش دل
مسافران و گرم روان است - و ریاضت کشان را بمنزله جامه معبور
است که هر چه ایشان را از ماکول و مشروب مطلوب باشد ، دران
بادیه بهم میرسد - این معنی باعتبار ثمرات ، و فواید صحرائپست
که از خوردن آن مسافران را سیری حاصل میشود .

آن جمع که تشنگان جان اند	جز برکه برکتش نخوانند
نوشین چو دم صنوح خواران	مشکی چو دهان روزه داران
چون دل صفت صفای او کرد	جان مطهره (۱) داری آرزو گرد
ادریس و مسیم چرخ و مینو	بگذاشته بر زیارت او
ایں دست نماز شسته بروم	وان روزه کشاده نیز دروم
از شربت او کنند حاصل	مستقی را شفا عجل
هر گز که شنید و دید در خواب	کاستقام را دوا بود آب
یک چند خضر بجست و جویش	استقام داشت ز آرزویش
آخر قرصه که از گلش زاد	آن سده (۲) که خضر داشت بگشاد
گوئی که ز بس کشایش بند	قرص گل اوست قرص ریوند

۱ - بالفتح و بانکسر و الفتحة الیه الی الله سبحانه و تعالی - ۲ - بالضم بهجاری که بدان

منتهی بهی بند میشود -

قرص ریوند : دارو قیست دافع سده .

در صفت بطحا و مکه و هودج و دراه ناقه گوید

آن بطحا بیس برنگ دریا و آن ناقه رونده زورق آسا
افسوده که دید بحر مطلق بر خشک روان که دید زورق
بر ناقه نگر کجاوه راه بر پشت بنات نعش بیس ماه
زیس روئے دراه گاه و بیگاه ماه بر کوهان زدد همه راه

ناقه را تشبیه به بنات النعش داده ، و کجاوه را بجای ، و ماه بر
کوهان : مرکب نام سرود است . حاصل آنکه کجاوه که بر پشت ناقه
است ، گویا ماه بر پشت بنات النعش است ، و آواز دراه ناقه ها مانند
آواز ماه بر کوهان است . یا مراد آنکه کجاوه که بر پشت آن ناقه
است گویا که ماه بر کوه نظر می آید . چه ناقه در قامت بلند
مانند کوه است و کجاوه که دور است ، مانند ماه . ایس تشبیه
ظاهر است ، و تکلف ندارد .

ناقه چو براق جسم گه سیر و آن باندگ دراه منطق الطیر
در وجد شده نفوس در حال ز آواز داری و باندگ خلخال
فریاد داری خوش صغیر است تاج سر تخت اردشیر است

نفوس : مراد ارواح است ، و در جرس خورد که آنرا زنگوله
می گویند ، و خلخال حلقه زرین است از اقسام زهور که عروسان
در پا می دارند ، و در حالت رفتار از آن آواز بر می آید - اردشیر
نام پادشاه است ، در طبقه اشکانیان ، بعد از وفات او تاج را بجای
او بر تخت نهاده تعظیم می کردند - و نیز اردشیر : نام سرود پیست
خوش آواز که از مخترعات پاربد است که او مطرب خسرو
پرویز بود و بعضی می گویند که احترام کرده نکیس است که او مطرب
شیرین است ، و بعضی آنرا نسبت به فلاطون کرده اند .

در صفت آواز در ا گوید

بر خوان ملک صلا شنیدن   از رضوان مرحبا شنیدن
 الحان زبور در مزامیر   یاحی مؤذنان چه شبگیر
 آواز مغنیان چه نغمات   اوراد مصلیان باوقات
 آغاز عتاب یار در لب   آواز حله دوست در شب
 که طال بقاء از حریفان   که صبحک الله او ظریفان
 که سرفقه عاشق از پی بار   که عطسه دوست وقت دیدار
 آن راه که طشت گر خوا کرد   آن قول که کاسه گرادا کرد
 آواز خروس در شب هجر   داستان تبیره زن که فجر
 ایی جمله خوش است لیک در سر   آواز درام ناچه خوشتر
 با ناچه شنو که هاتف راه   می گوید انت ناچه الله
 ماهست کهینه ساربانش   تیر است کهینه شعر خوانش
 ز اجریشم چنگ و موی پرده   ناهید مهار ناچه کرده
 کرده ز پی خمیب سر مست   پا رنجن پاژپاره دست
 هم ناخن خویش سر گرفته   هم زنگ ز دست بر گرفته
 ساقی بده با قرابه نوش   پس گشته سقای قریه بردوش
 و ز هجر رانده صوت دلخواه   کای وادی که صانک الله

باید دانست که مصنف رحمه الله آوازهای خوش را که در دنیا است، درین ابیات یک جاعم نموده، از آن جمله یکه صلا یعنی آواز طعام که سگان را راحت میبخشد.

و دیگر آواز مرحبا که وقت داخل شدن مؤمنان از دهن رضوان بر می آید، و آن اینست که "ایها المسلمون ادخلوا الجنة"، دیگر آواز الحان حضرت داؤد علیه السلام در مزامیر، ام ساز مطربان که آنحضرت زبور را در الحان مزامیر میخواندند.

و دیگر آواز مؤذنان در وقت صبح که میگویند "هی علی الصلاة"، و "هی علی الفلاح"

و دیگر آواز مغنیان که بر مقام نغمات است،

و دیگر آواز اوراد مصلیان که باوقات پنج وقت بر مصلح نشسته صف صف بلند میخوانند.

و دیگر آواز عتاب محبوب که در حالت انتظار عاشق در وقت شب از آمد آمد او بر می آید .

و دیگر آواز " طال بقاک " که از دوستان بدوستان میرسد

و دیگر آواز " صبحک الله " که از زبان ظریفان چه در ایام جاهلیت در عرب رسم بود ، که چون احباب با هم ملاقی میشدند وقت صبح ، بجای سلام " صبحک الله " و در وقت شام " خیر الهام " میگفتند و در زمان پیغمبر ما صلی الله علیه و سلم بجای آن " السلام علیک " مقرر شد ، و معنی " صبحک الله " این است که روشن گرداند صبح ترا خدای تعالی .

و دیگر آواز سرفه عاشق از برای محبوب و اشاره آن بر آنست که " من ایسی جاهلتم ، تو نزدیک من قدم رنجه بکن " و دیگر آواز عطسه محبوب وقت دیدن عاشق که خوشی آرد ، و بسیار شگون دارد .

و دیگر آواز راجه که آن نام پرده سرود است که طشت نوازان می نوازند ،

و دیگر آواز قوال که آهرا کاسه گرمیگویند ، اما ایسی سرود کاسه گر در زمان سابق بود ، درین عصر رواج ندارد .

و دیگر آواز خروس در شب هجر که خوش مینماید . برای آنکه شب مصیبت هجر بآخر رسیده .

و دیگر آواز نقارچی در وقت فجر که از درگاه بادشاه بر می آید و تپیره با بای فارسی ، و یاه مجهول بمعنی نقاره آمده ایس همه آوازه‌ها که مذکور شد ، خوش آواز هستند اما آواز دراه خاقه ، که معظه از همه خوشتر است ، " سبحان الله " چه آواز بوده باشد که حق تعالی نصیب کند که بگوش خود اصفا نهائیم . و تیر عطار را گویند ، و مراد از شعر آواز حدی باشد که ساربانان می نوازند .

و نصیب در لغت عرب شتر مست آمده .

و پا رنجن : زیورست مثل خلخال پائی و پاره : زیور دست که در هندوی کنگن گویند برام ایس پارا نسبت بهپارنجن و دست را اضافت بهپاره نموده .

وپرده : نام سازیمت و ناهید : زهره را گویند که مقام او از آسمان سیوم است .

قراچه : مشک خورد را گویند ، یا آوند شراب است ، که در مرید الفضلا دیده شده و قریبه بمشله و حنجره آواز را گویند . صادق الله : نگاهدارد ترا خدای تعالی .

در صفت احرام گاه گوید

آئی بحواله گاه احرام میقاتکه خواص اسلام میقاتکه : مقامیست معین که دران جا احرام میبندند . و آن مقامات احرام پنج است میقات اهل مدینه ذو الحلیفه و آن از مدینه هفت میل است و میقات اهل عراق ذات عرق ، و آن نام موضعیست ازوتا مکه مسافت سه روز است و میقات اهل شام جحفه ، بضم الجیم و سکون الحاء . نام موضع است و میقات اهل نجد قرن ، بفتح قاف و سکون را ، نام کوهیست طرف مشرق سمت عرفات و میقات اهل یمن و اهل هند یلملم و آن کوهیست اشدرن دریا .

چون مقدمت از عراق دانند میقات تو ذات عرق خوانند مصنف خود را خطاب کرده میگوید . یا خطاب بآفتاب است ، یعنی تواز سمت عراق چون بطرف مکه می آئی ، میقاتگاه اهل عراق ذات عرق است ، پس تو هم در ذات عرق رسیده نیت احرام بجا بند و مستعد حج بشو .

اعمال مناسک ارشدانی از مجتهدانش بازخوانی مناسک بمعنی احکام و ارکان حج آمده و مجتهدان عبارت از علماء مکه شریف است که آنها اهل عجم را مناسک حج می آموزانند .

بینی نقبای عرش صف صف استاد میان قام صفصف (۱)

قام در لغت زمین هموار است و قیعان جمع آن - و نقباء : جمع نقیب و آنها سی صدتن اند که ایشان را ابرار گویند و درین بیت قرینة عرش ملائک است ' بهر تقدیر ملائک آسمانی و اولیاء الله ' و غیر آن از کافله مسلمین برای حج گذاردن در آن مکان عالی صف صف کشیده استاد میشوند .

کرده سیه ملائک از پر پر عالم سایبان اخضر
برپسته مظله از کرامات از انجمنه طیور جنات
افکنده مہاں حمایل از پر بنهادہ سران عمامہ از سر

انجمنہ بازو و بال و طیور جنات ، عبارت از ملائکہ است
مظله : بالکسر سائبان .

لبیک عبارت از بروں شان سبحانک اشارۃ دروں شان

مصرم اولی دلالت بر تلبیہ میکند ، و آن لفظ " لبیک " است ' چنانچہ گویند : " اللهم لبیک لا شریک لک لبیک ان الحمد و النعمۃ لک ، و الہاک لا شریک لک " و بریں ہم زیادہ باید کرد کم نباید نمود . چنانچہ در کنز (۲) گفتہ " وزد فیہا ولا تنقص " و مصرم ثانی دلالت بآن دعا میکند " سبحانک اللهم و بحمدک و تبارک اسمک و تعالیٰ جدک ولا الہ غیرک "

چون پنج انگشت صف صف اشراف	چون ناخن تن برهنہ تا ناف
بر خاستہ یکسر از سرجان	چون خاستگان صور عریان
از شاخ گوزن ہم تہی تر	اما ز بہار نو بھی پر
عریانی هست زیب مردان	عریان بہ تیغ روز میدان
بر چہرہ تیغ آسمان وار	جوہر ز برہنگی است دیدار
از خلد برہنہ آمد آمد	ایمان نہ برہنہ خواندہ ہم
دریا ز مجردی صفا یافت	گوہر ز برہنگی بہا یافت

ایمان را برهنه گفته از برای اینکه در حدیث آمده است
 "الا یمان عریان و لباسه التقوی"

قرآن که بخلد سرفراز است مصحف ز غلاف به نیاز است
 مردان که ضعیف دیس نمایند در زیر لباس تر بنایند
 کان آئینه را که خوطرازد از پیرم قری غلاف سازند

در صفت دشت عرفات گوید:

زانجا چون عنان دل به پیچی راه عرفات را پیچی
 آتی به پناه گاه بشری دشت عرفات رکن اعلی
 آن مقصد عزم ره نوردان آن غایت کار نیک مردان
 دهلیز سراچه (۱) الهی دهلیز چه صدر بادشاهی
 ماتم که راندگان برونش دولت که خواندگان درونش (۲)

حاصل بیت آنکه کس که در آن جابار یافت و بسعادت نواز
 و شنیدن خطبه سعادت اندوز شد، در حق او دولت است و
 کسیکه در آن جا داخل شدن نتوانست، و بسبب نارسائی برون ماند،
 در حق او ماتم است، پس آن مکان ماتم که راندگان است و
 هم دولت که خواندگان.

بیرون و درونش هست ما خاک دامان اثر و جیب افلاک
 زین سوهبه حیرت آورد بر زان سو بجوار حق کشد سر
 این دار خلاف و دیر خذلان آن شط امان و خط ایمان

خذلان بمعنی خواری و پیشیمانی و شط در لغت کناره دریا،
 و دجله هم آمده.

خلق دو سرای حاضر آدجا میعاد و معاد ظاهر آن جا

۱ - سراچه الهی مکه معظمه است و عرفات دهلیز اوست ۲ - حاصل این بیت

و ایضا ما بعد آن است که هر که بیرون آن مانده ماتم زده و رانده است و هر که
 سعادت دخول اندرون یافته دولت یافت پس بیرون او پیمانه دامن اثر است
 که خام زخم شیاطین و سرختن ناپاکان است و درون او بسان جیب افلاک محل
 خروج سالکان حققی و ملائکه است و بیرون او محل حیرت و خذلان و درون او
 موجب جرار الهی و سبب امان و حفظ ایمان است

حاصل بهیت آندکه در دشت عرفات روز حج عالم علوی و سفلی
هر دو حاضر آیند، از سبب اژدهام خلق آن دشت ماخذ میدان
قیامت می نماید و این معنی دلالت بر اژدهام خلق میکنند نه
بر معنی دیگر.

در صفت صوفیان و فقرای مکه گوید

صف صف فقرای نیستی جوی از یغنیهم الله (۱) آب (۲) درجوه
دریوزه کنان ز خوان قرآن رستی خواران ز دست ایمان
دوختن مرقع از سر سوز فارغ ز ملمع شب و روز
یعنی ساکنان آن مکان متبرکه با دنیا حب ندارند، و از
قرآن مجید دریوزه گری کرده فائده بر میگیرند. یعنی تابع
احکام قرآن مجید اند. و در خرقة پشمینه خود از خیال عشق
حقیقی از طریب شب و روز فارغ اند و رستی خوار راتب خوار
را گویند. و در بعضی کتب لغات دیده شد که دام خورش است
مثل حلوا شیرینی میشود، و خشن: لباس موئینه. مثل گلیم که
از پشم می بافند. و قرا آن را بیشتر می پوشند. و مرقع
بمعنی دلق است ملمع: چیز را گویند که رنگ اندرودش دیگر
و رنگبرویش دیگر داشته باشد. و شب و روز را ملمع از برای آن
گفته که دو رنگ دارد.

در خلق فگنده پیش قرآن طوق ادب از ره گریبان
با ژنده خام شان همه خام حلقه فلک و شگال ایام

ژنده بازای فارسی دلق چرمینه و قیل دلق پخته زده و خام
مراد از چرم نا پخته و نادباغت کرده که اکثر لباس صحرائیان
و درویشان است و شگال: بالکسر و کاف فارسی، رسته که پالان
شتر بآن بندند. و قیل پای بند شتر. و در کشف اللغات از کاف
عربی نوشته است.

۱ - اشاره است باین آیه کریمه ان یکرهوا فداء یغنیهم الله من فضلہ اگر این

ها فداور اند عدامه تعالی از فضل خود ایشان را به نیاز گرداند ۲ - آب در جرم

پردن کنایه از صاحب دولت و اقبال پردن است

چون موسی دید تسع آیات از تیه شده بطور غایات

تیه به معنی دشت و بیابان - طور نام کوهیست معروف و غایات ای از غایات کمالات - و تسع آیات اشاره بر آنست که حق تعالی که معجزه که حضرت موسی علیه السلام را عطا فرموده ؛ قال الله تعالی : " ولقد اتینا موسی تسع آیات " یکم : عصا - دوم : بیضا - سیوم : قحط بود که تا سه سال هیچ نبات از زمین بر نیامد - چهارم : طوفان که تا هفت روز کثرت باریدگی داشت - پنجم : آیت ملخ که عالم تا هفت روز ببلای ملخ گرفتار بودند ششم : آیت قمل بود که سپش باشد - بقول مشهور تا هفتاد روز عالم در تعذیب افتاده بودند - هفتم : معجزه چغیر بود که آن غوک است ، و در عربی ضفدم به مشقت هجوم آوری آن مردم بسیار گرفتار شدند - هشتم : آب نیل که از یک طرف اسرائیلیان آب خالص می آشامیدند و قبطیان خون ناب می چشیدند - نهم : آن بود که هادمان فرعونیان و درم و دینار ایشان سنگ گردید - و آنها ازین معنی عاجز شدند .

بنموده بخلق رایگانی ثعبان ز عصای سبزگانی
و ز راه کرامت بهر میل رانده ز بریق رامزی (۱) نیل

ثعبان : اژدها چار پارا گویند ، نقل است چون ثعبان هزار ساله می شود ، یک پا مثل پای حبابر می آرد ، و چهار هزار سال را چهار پا نمودار می شود و عصای حضرت موسی علیه السلام وقتی که خود را در صورت اژدها می نمود ، بصورت ثعبان چهار پا مجسم می شد .

پیش دل شان سپهر و انجم این توده میخ و آن تصجر
هم قیصر روم سفره نه شان هم میر حبش خیال ده شان
فارغ دل شان ز روم نا خواست زین روم و حبش که آسمان راست

ای پیش صوفیای و فقرای مکه که همت عالی و قطع علائق دنیوی چنان دارند انجم مانند توده میخ و سپهر مانند تصجر است، آن شترکوز پشت و در بعضی نسخ بجای تصجر، تخیم آمده، و آن بمعنی خیمه زدن است، و لفظ میخ با خیمه بسیار مناسب است، دریس بیت لف و نشر غیر مرتب واقع است، از روم مراد از روز است و حبش عبارت از شب.

با دنیا مادری گرفته با حوران خواهری گرفته حاصل بیت آنکه آن بزرگان دنیا را در نکاح خود نیارزدند و محبت با این ندارند - " و با حوران بدست مادری و خواهری گرفتن، بمعنی طلاق دادن و بر خود حرام کردن است یعنی ایشان نه محبت با دنیا و نه الفت با جنت دارند بلکه مستغرق بحر انوار رویت الهی اند، نه از دنیا خبر دارند، نه از جنت آگاهی و محبوب ایشان حجر الاسود و مصحف مجید است که وراء آن هر دو بر دیگر بوسه نزدند - و قمت از هیچ چیز دنیای دگر گرفته اند -

و آنکه بکشید دست تاخیر بامادر خوانده خواهری گیر بوس شکرین داده الایک برسنگ سیاه مصحف پاک

در مدح ائمه دین و علمای راشدین گوید

صف صف علمای شرم پیراه در بوته (۱) شرم نفس پالای (۲)
رب ارحم با نفس شهردند ثبتنا برنگین نوشند

یعنی علماء مکه معظمه که در ایشان شب و روز مصروف "رب ارحمنی" باشد، و "اللهم ثبتنا علی الایمان" برنگین دل خود نوشته اند -

بر جاده شرم یک سره پای چون رایت شرم پای بر جام
نقاد هم بهشم افهام نقاب فلک بدست اوهار

۱ - بوته قلم را گویند که از گل حکمت ساخته باشند و طلا و نقره و امثال

ان در آن بگذارد ۲ - مراد از پانزدن پاک ساختن و صاف گردانیدن از کدورتها است -

بالله سپهر یافته راه نقبه زده در خزانه ماه
 همم : جمع همت ، بالكسر و التشدید - و قصد و آهنگ و در
 بعضه كتب لغات اندیشه ، و سخاوت هم آمده است و نقاب ام
 سوراخ کننده و شگافنده نقاد : سره کننده و خالص سازنده و خزانه
 ماه : کنایه از فلک اول است .

صد درج جواهر آوریده در سلک معاملات کشیده
 در زیر زمین بظنرت تیز تا حوض بهشت کنده کاریز (۱)
 زان آبجیات نا فسرده صد نیل بجوی شرم برده

در صفت غزاة اسلام که مراد از اصحاب است گوید

صف صف زغزاة نصرت آثار حزب الله گاه حزب کفار
 حق خوانده مجاهدین دین شان دیس گفته جیوش مسلمین شان
 سر داده و تاج بر فشانده ما عندالله باق خوانده
 با نفس مهاجر از دل انصار بوذر دم و بودجانه کردار

بوذر و بودجانه هر دو صحابی رسول علیه السلام اند که
 از انصار بودند .

از زنگ ضلال دل زدوده بر تخت ظلال دیس غنوده
 سیماهم فی وجوهم بود نور از اثر سجود مشهود
 در صلح و قتال موسی آسا گاهه زحما گهه اشدا

مصرعة ثادی این بیت مشتمل است بر توصیف رسول علیه
 السلام و اشاره بر این آیت " و الذین معه اشداء علی الکفار ، رحما
 بینهم " الخ - یعنی اصحاب رسول علیه السلام با یکدیگر در
 ذات خودها مهر و شفقت دارند و رحمت ایشان از یکدیگر
 عام است و شیعه مذهبیکه بنیاد آن بر عناد است ، دارند ، خارج
 مبحث است ، واصل ندارد ، غافل از حقیقت اند .

شهبهر معاملات زدوده پس بر سگ آز آزوده

رایتها شان سیاه پرزور منصوب چو کعبه بلك منصور
بهی دو هزار جیش ازین جنس گرد . عرفات جنی وانس

در صفت جبل الرحمة گوید

پس برسر کوه رحمت آئی آن قبه عهد آشنائی
میراد از کوه رحمت جبل الرحمة است ، و آن کوهیست در مکه
معظمه حضرت آدم علیه السلام را بالای آن کوه باحو آشنائی افتاد
و معرفت با یکدیگر روداد - گویند که حضرت آدم علیه السلام
که از بهشت بیرون آمده بعد سی سال بران کوه ملاقات باحو
دست داد ، از سبب ظاهر شدن معرفت یک دیگر آنرا جبل العرفه
نیز میگویند - قبه : بالضر و تشدید الهاء ، بنام گرد بر آورده ، و
هجره مدور و گنبد است .

آدم بر سرش فراز رفته طاق آمد و جفت باز رفته
حاصل بیت آنکه حضرت آدم علیه السلام از کوه سر اندیپ
بعد از قبول شدن توبه در جستن حضرت حوا برآمدند . آخر
الامر بران کوه هر دو باهم ملاقی شدند ، و باعتبار کوه سر
اندیپ طاق بودای مجرد و باعتبار ملاقات باحو جفت شد .

جودی همه سال در طوافش العبد نهشته کوه قافش
نه از روی بلندی از پی نور دنداده تیغ او سرطور
بر هر کمریش طور طرف است سنگش زر صرف و سنگ صرف است

جودی نام کوه است که کشتی نوح علیه السلام بعد آخر
شدن طوفان بکناره او رسیده امن یافت و تیغ : در لغت فارسی
سرکوه را گویند . و طرف : بمعنی گوشه و کناره و سنگ زر یعنی
سنگ محک

در صفت مزدلفه گوید

زان سوچو تمام شد عبارت بر مزدلفه است مزد کارت
آن جام اجابت دعاها است ملباه انابت از خطاها است
صاحب نظران هفت پرده از سنگش سنگ سرمه کرده

رضوان اثرش بدیدیده جسته خاکش بهزار آب شسته
زان جا چو شروط شد تهامت راه است بهشعر حرامت

در صفت مشعر الحرام گوید

انبیه (۱) بینی چو روز مشعر از مشعر جن و انس مشعر
در گوش تو آید از مسالک آواز روارو از ملائک
بکران فلک میان مردان مجمر دارو سپند گردان

بکران فلک: عبارت از بنات النعش باشد

در صفت جهره گوید

زان جاسوی جهره در کشی راه از شعله عشق برکشی آه
مردم همه سنگبار بینی دیوان همه سنگسار بینی
روح از پی قهر دشمنانش عراده نهاده درمیانش
سنگی که ز دستها جسته پیشانی اهرمن شکسته
هر سنگ دران مبارک اوطان چون نجم شهاب و رجم شیطان

جهره: جانیست در مکه معظمه و حاجیان آنجا سنگ اندازند
و شیطان را رجم می کنند، و این سنت اسمعیل علیه السلام است
و عراده: آله جنگ است، مانند منجنیق و روح: دمار فرشته
ایست عظیم الجثه و بعضی جبرئیل علیه السلام را نیز گویند
و اهرمن: دمار دیویست مقابل یزدان - و اعتقاد کفار آنست که
اهرمین خالق شر است، و یزدان خالق خیر - و بعضی گویند که
ادگشتری حضرت سلیمان علیه السلام را اهرمن برده بود - و
بعضی بعفریت قائل است، و شهاب: گرز آتشین است. برام
رجم شیطان از آسمان میزنند - و "رجوماً للشیاطین" اشارت
بران است -

در صفت منا گوید

بینی زمی منا زهل سان مریخ سلب ز خون قربان

زمی: 'مضفف زمین است' و ایس تخفیف بنا پروزن شعر
 اقم شده، منا: بالکسر نام مقامیست، در ایام حج بازار
 م و شرادران جا می شود، زحل: رنگ سیاه دارد و مریخ سرخ و
 لربان بمعنی ذبح کردن حیوانات - حاصل آنکه زمین منا که مانند
 زحل سیاهی دارد، از خون قربانی مانند مریخ سرخ می شود،
 هنادچه از بیت آینده مفصل میشود.

خاکش همه شام رنگ شبگون سرفی شفق گرفته از خون
 خوابی؟ خلیل دیده شبگیر جزیر در او زکوده تعبیر
 هر پیش کشی که او نهاده حق کرده مزید و باز داده
 مراد از پیش کش از اسمعیل علیه السلام است و او
 اشاره بر خلیل علیه السلام، و مزید کردن بمعنی گوسپند از بهشت
 فرستادن است، و باز دادن مراد ذبح اسمعیل علیه السلام را معاف
 کردن باشد حاصل بیت آنکه حضرت ابراهیم علیه السلام بعد از دیدن
 خواب اسمعیل علیه السلام را در راه خدا پیش کش داده بود،
 و حق تعالی او را معاف کرده در عوض او گوسپند را فرستاد
 و آن گوسپند بران پیش کش مزید شد - و قصه حضرت ابراهیم
 و حضرت اسمعیل در تفاسیر و تواریح به بسط مسطور است،
 و در ایس مختصر گنجایش ندارد.

جا تست دلم کبوتر آسا قربانش کنی بساعت آنجا
 و تو نبوی بدبیم راجع بدهیش بدست سعد ذابج
 سعد ذابج: نام ستاره ایست که بصورت ستار بر آسمان
 هفتم واقع است.

در صفت مکه معظمه گوید

زان جا ره مکه پیش گیری تشریف ز مکه بیش گیری
 از دنگ مسوف جان ستادت بدهد بلد الامیس امانت
 هرز دویمیس بهشم عالم مکه است ز بعد اسم اعظم
 در سایه مکه چون نشستی از سایه (۱) خاک باز رستی
 چون نام مهین حق شمارش او خورد و بزرگ کاروبارش

۱ - سایه خاک همان ظل زمین که بشکل مخروط پیدا شد و افتاب را تاریک گرداند

پا کای که طریق نطق پیوند بسم الله و بسم مکه گویند
ابدال ز حرمت نهادن با عطف بیان کنند نامش

و عطف بیان موضح معطوف الیه می شود - مثل ابوحفص عمر،
یعنی ابوحفص و عمر هر دو یکسبت و گاه برای تعظیم نیز آید -
چنانچه "جعل الله الکعبة البیت الحرام" در محاوره عرب زبان
زد آنها است "جالله و رب الکعبة" غرض اینکه اسم اول موضح
و مبین اسم ثانی است - حاصل آنکه ابدال از پس بزرگی ذات
مکه معظمه را با اسم حق تعالی عطف بیان گردانیده اند، یعنی
اسم جاری را و اسم او را واحد میدانند و فرق نمی پندارند.

رضوان نکشاد ز احترامش	درهای بهشت جز بنامش
زان عرش بلند نام گشته است	کس نام مهین بر و نبشته است
گرفی البثل این بنقش طارم	چون گنبد گل بدرد از هم
در سنبله فلک رسد داس	بل قطب فلک شود چو دستاس
همچون سر ناخن ارشود دور	گیرد بن ناخن جهان غور
تازه شود از چهار اضداد	این هفت هزار ساله میعاد
دائم که بفر کعبه پاک	مکه ز حوادث است بیباک

این هفت ابیات با هم دست و گریبان آمده اند، و
بیت آخر که هفتم است، خبر آنها واقع شده و سنبله: نام برج
فلک است و داس: معروف که در هندوی دراختی گویند و قطب:
نیز ستاره ایست که مدار حرکت فلک است و دستاس: بمعنی
دسته آس آمده - و آسیاسنگ را نیز میگویند که متحرک باشد و
ناخن جهان مراد آفتاب است و غور: بمعنی نهایت قصر و
عمق هر چیز و چهار اضداد: عبارت از عناصر اربع است و هفت
هزار ساله: برای آن گفته که از ایجاد آدم علیه السلام تا زمان مصنف
هفت هزار سال می شود.

حاصل ابیات آنکه: سنبله فلک بریده گردد و از فلک فرو
بریزد و قطب فلک که از جانشین ندارد، چون دستاس بحرکت
آید، و زمانه مانند سر ناخن از هستی خود بریده گردد، این
ناپدید گردد، و قیامت که بعد از هفت هزار سال موعود است،

قائم شود، و اربع عناصر که با یک دیگر تضاد دارند، ضائق شود و آسمان و زمین از اختلاط خود بیفتند و این همه ممکن است، امام که معظمه از دولت کعبه مکرمه از آسیب حوادث مأمون و از صدمه قیامت مصئون است، چنانچه خود میفرماید.

تا کعبه درون اوست ساکن شد ساعت او ز ساعت این ساعت مراد از روز قیامت است.

ایضاً در حقیقت کعبه گوید

مکه ز مکات آسمان است کعبه بجل قطب ازان است
حاصل بیت آذک: مکه بمنزله آسمان است، و کعبه که در آن واقع شده، بمثابة قطب است، چه استقامت آسمان بسبب قطب است، که درو گردش دارد. و مکه را نیز بزرگی و شرف بسبب کعبه است که در آن واقع شده.

کعبه وطن اندرو گزید است	بهری بجزیره در خزید است
گوئی که بکنج تنگ پهنا	گنجی است نهاده آشکارا
عرشیه (۱) ملک بساق دارد	سر بر سر کعب کعبه آرد
آن دارالاحس جان پاکان	و آن بیت الامن دردناکان
از فضل نثار بر زمینش	جبریل شده دثار چینش
گردن نگری بطمح گوهر	چون غواصان شده نگون سر
پرداخته حوضها جنان را	سقا شده حور تشنگان را
بسته کمر نیاز جانها	در باز کشاده آسپاها
از یارب رهروان یکایک	ایوان فلک شده مشبک

“یارب” اشارت بر دعا باشد و مشبک: سوراخ سوراخ شده را میگویند حاصل آذک: مردمان در آن مکان متبرکه حاضر شده دعای کنند و دعای “یارب” بر می آرد، آسمان برای صعود انفاس ایشان دریچه هاه خود را برای اجابت وا کرده است یعنی

۱ - یعنی عرش که فرشتگان را بساق خود دارد سر بر خود را جهت کسب عز و بلند بر

شتانگ کعبه می گذارد و او را مسجود خود می پندارد

هر کسی که در اینجا رفته دعا میکند، البته مستجاب می شود، فلک دروازه های خود را برای مردم مفتوح ساخته و باعتبار او شدن دریچه های فلک را مشبک گفته.

رخنه شده ز آه عاشقانه بام نهم آبگینه خاذه
کرده دعوات صبح گاهی از گنبد ماه دام ماهی
از خلاقان صفر گشته آفاق در کعبه الوف الوف عشاق

بام نهم مراد از عرش مجید است و گنبد ماه: عبارت از فلک اول و دام ماهی شدن: کنایت از مشبک شدن است چه دام ماهی سوراخها دارد و صفر: یکسر صاد مهمله بمعنی تهی و خالی آمده الوف: جمع الف است، بمعنی هزار و آن درجه چهارمین اعداد است، حاصل آنکه خلق جانها را خود را خالی گذاشته برای حج هزار هزار در مکه معظمه می آیند.

یک نسخه ز راه کعبه خوانده بردنیا خط نسخ رانده

فاعل خوانده عشاق اند که بالا مذکور شد و خط نسخ بر دنیا راندن؛ مراد دنیا را ترک کردن است و نسخه اشارت بر مناسک حج است و نسخ: بالفتح نام دور کردن چیزه از چیزه و نیز نام قلم است از شش قلم، و آن اختراع خواجه جلال الدین یاقوت است که غلام مستعصر پانته بود.

مرد از پی راه کعبه تازد آن طفل بود که کعب بازو
از جان سازی نثار گردش بر گردی هفت بار گردش
کعب: نام بازیست.

بینی چهار رکن گردان در هفت طواف هفت مردان

چهار رکن: رکن یمنی، و رکن عراقی، و رکن شامی و رکن حجر الاسود خطاب بآفتاب و هفت طواف مراد از هفت بار گردیدن پیرامون کعبه است و اما این دولت گردیدن بلا حائل کسی را میسر نمی شود، مگر حق تعالی توفیق کند، و هفت مردان: مراد از هفت ابدال است که قوام عالم از برکات ایشان و تفصیل اسامی این است؛ دقها، و نجها و اخیار و ابدال و اوتاد و قطب و غوث.

در صفت حجر الاسود گوید

بینی حجرش بلال کردار   بیرون سیه و درون پر انوار
آن سنگ زر خلاصه دین   بر چهره کعبه خال مشکین
نور است دران سواد پنهان   چون در ظلمات آب حیوان
یا در خم طره جبهه حور   یا در حدقه حدیقه نور

جبهه بمعنی پیشانی، و طره جبهه: مور پیشانی که آن را
طره الناس گویند. درین جا مراد از زلف است و حدقه بفتح تین،
سیاهی چشم حدقه و حداق جمع آن و حدیقه: باغ را گویند.

حاصل بیت آنکه آن حجر الاسود اگرچه رنگ سیاه دارد، اما
درون او پر از انوار الهی است. و روشنی او از سیاهی او چنان
درخشان است گویا که چهره حور در خم طره زلف می درخشد.
یا مانند مردمک سیاهی چشم تابان است و حدقه درین جا مراد از
مردمک چشم است که سراپا در سیاهی روشنی دارد.

یا سر قرآن میانه حرف   یا در شب تیره صورت برف
آن هندوغم بگر سال خورده   بر خلق خداش مهر کرده
خلقان همه در برش گرفته   بوسیده ولی کشش ده سفته
اورا سه برادر اتفاقی   شامی و یمانی و عراقی

برادران اتفاقی؛ مراد از همان سه رکن است که پیش ازین
دوخته شد که آن رکن یمانی و رکن عراقی و رکن شامی است.

زانکه که ز مادران بزادند   هر چار بخدمت ایستادند
تا روز قیام هم بدین سان   قائم بینی بامر یزدان
از سنگ سیه چو باز گردی   زی زمزم راه در نوردی

در صفت چاه زمزم گوید

زان جاگرفت بزمزم افتد   چشمت بسواد اعظم افتد
بینی ثقلین عالم خاک   استاد فراز چشمه پاک
همچون سگ کهف زیر زنده   لب خشک زبان برون فگنده
با صفوت زمزم مطهر   محتاج طهارت است کوثر

از بس کشش رسن بهر گاه دندانه شده دهانه چاه
میر است بشکل سین نوشته یا منشاریست حلقه گشته

این هر دو بیت در صفت دور زمزم واقع شده - یعنی دوره
آن چاه اگرچه مانند حلقه میر است ، لیکن از کثرت کشیدن
آب نشان رسن که درو افتاده است ، مانند شکل سین دندانه دار
شده است ، یا مانند اریه حلقه شده ، دندانه دار گشته ، یا آنکه
آن دهانه چاه در اصل مانند حلقه میر بود و دندانه نداشت ، بعد
ازین بهرور ایام از کشیدن آب نشان رسن پیدا کرده بشکل
سین دانه وار ظاهر شده ، و مثل اریه حلقه گشته دندانه بر آورده
و منشار : در عربی اریه را گویند .

یاری دهی از حیات عالم با دلو کشان چاه زمزم
گر دلووی همی دریده گردد یا گورسنش بریده گردد
دلو فلک آوری بچاهش سازی رسن از ذقاق ماهش

از ذقاق ماه : مراد منطقه ماه است ، یعنی جزو آن صورت
کمرچند دارد و رسن را باو مشابیه تام است و دلو : نام برج فلک
است که آبی است - درین جا مراد از دلو معروف که از آن آب
از چاه میکشند .

در صفت ناودان گوید

باتشنه لبان برام تسکین آبی سور ناودان زریں
خطاب بآفتاب است ناودان زریں : مراد از آن زهر است که
زبیده زوجة هارون الرشید از دجله بغداد درمکه معظمه آورده
گذاشت و هنوز جاری ست .

بینی همه بچوها کم و کاست باریزش دم که ناودان راست
رفته خطرات بحر اخضر پیش قطرات ناوه زر

ناوه : مخفف ناودان و لفظ زربنا بر تعظیم واقع شده ،
و آن زهر را فارسیان " ناودان زریں " میگویند - و خطرات که در
مصرم اولی واقع است ، بمعنی بزرگیها آورده ، و رفته : بمعنی
دور شده و بحر اخضر : نام دریائیکست عظیم و آنرا بچهره نامند -

شرقی ببحر چین متصل و غربی به بلادیمین و جنوبی آن غیر موسم است، و شمالی آن به بلاد سند - و گویند درین بهرهفت صد هزار جزیره است معمور - و ازین جا معلوم شد که همین بحر شور است - و اخضر باعتبار آب سیاه رنگ او گفته - و بعضه گویند که بحر اخضر، بحر محیط است که پیرامون دنیا است -

حاصل بیت آنکه بزرگیهای بحر اخضر پیش قطرات آن داودان رد شده، یعنی بحر اخضر را پیش او عزت و وقار نیست و ناوه در فرهنگ جهانگیری با واو مفتوح نوشته که معنی آن چوب میانه تھی باشد اما درین جاربیط ندارد -

بامر فلک است بهر تهکین محتاج بناؤدان زریں

در صفت صفا و مروء گوید

پس هم بزمان زسر کنی پام آری سوی مروء و صفا رام
از سنگ صفا صفا پذیری مروء ز جمال مروء گیری

مروء بآلفتح فال نیک و بضم اول و سکون ثانی، فال و دعاء خیر باشد. چون مروء موضع اجابت دعا است، برای آن او را مروء نام نهاده اند و صفا محل تصفیه قلب است، یعنی هر کسیکه در آن جارود، دل او صاف و منور گردد برای این آن را صفا میگویند -

بینی دو برادران هم توم یک رنگ همیشه روم در روم
چون جوزاء فرق سرکشاده از یک مادر دوگانه زاده

هم توم: هبتارا گویند - یعنی مثل دیگر و در بعضه نسخ "همبوم" بابام عربی نیز آمده بمعنی همدگ و یکرنگ یار موافق را گویند - و روم در روم: عبارت از مقابل شدن است خطاب به آفتاب حاصل آنکه صفا و مروء که آن هر دو سنگ اند قریب کعبه که میان آن سعی میکنند - آن یکمانند دیگرست باهم مقابل استاده اند گویا که یک فرزند از یک رهم توانان پیدا شدند -

در صفت عهـره گوید

زان جا بمقام عهـره تازی از عهـره طراز عهـر سازی
آخر عمل از مناسک این است آن دیوان را فذالک این است

خطاب بآفتاب و عهـره نام مقامیست که در مکه واقع است؛
و آن آخر عمل از اعمال مناسک حج است که به آن حج نهیتوان
نمی‌شود. و لفظ فذالک: بروزن کذالک در دفتر محاسبان اشارت است
بر جمله کردن حساب بعد تفصیل و تفریق. و محاسبان چون در
کاغذ و خرچ فذالک می‌نویسند، معلوم شد که حساب آن کاغذ
تمام شد. و بعد ازیں حساب نیست پس دلیل فذالک بر تمام
شدن حساب کاغذ است، و هر چنان حج عهـره مانند فذالک است
بر دفتر اعمال مناسک حج.

آنها بپینی مقام محمود آنها یابی کمال مقصود

مقام محمود: نام مقام است که حضرت رسالت پناه صلی الله
علیه و سلم در آن جا رفته دعای شفاعت برای عاصیان امت از حق
تعالی در خواسته اند.

پس باز بکعبه باز گردی	گرد نقط نیاز گردی
چون مرغ که دانه چیند از گل	سنگ سیاه اش ببوسی از دل
چون ابر که ریخت قطره باران	خاک حرمش ببوسی از جان
بر کعبه چه منت از زمین بوس	یا بر مصحف ز پر طاووس
چون سنگ سیاه را کنی لبس	که اندیشی ز آفت اذا الشمس

مراد از اذا الشمس روز قیامت است، یعنی چون عهـره بجا
آوری باز به کعبه رسیده حجر الاسود را بوسه زنی تا از آفت
و بلاء "اذا الشمس کورت" نجات یابی.

سود نکنی زمینش از پای	پیشانی را کنی زمین ساه
پیشانی کان زمین نورد	نعم العبدش عصابه (۱) گردد
زان چند زبان چنانکه خواهی	گویا کنی آن زمان که خواهی

همچون لب یار باشی آن جا یعنی لبش آتشی است گویا
تمجید گذاردن بدانی ایس فصل بگوش کعبه خوانی

مخاطبه کردن کعبه را و مدح گفتن انرا بر سبیل طرح دیگر

ام قطب مراد نیک مردان گردت چو بنات نعش گردان
ام پاک سلاله مکرر در ناف زمین ز صلب عالم
ام اختر ثابت از تعظم سطح زمین از تو چرخ هشتم
بهیت المعمور مادر تست بیت المقدس برادر تست

بیت المعمور را مادر مکه برین جهت گفته که در اول بر زمین
مکه بیت المعمور بود، و در زمان طوفان نوح اورا بفلک چهارم
برداشتند و بوقبیس را از همدان آورده بدان زمین گذاشتند که تا آن
زمین از آب طوفان آلوده نشود، چون حضرت ابراهیم علیه السلام
برای بستن عبادت خانه عرض زمین غیر ذی زرم نمودند، حق تعالی
بقبیس را ازان جا بر آورده آن زمین پاکیزه که در زیر او
محفوظ بود، به پیغمبر خود داد، پس ازان روآن زمین را که زمین
بیت المعمور بود، مادر کعبه گفته که کعبه بران زمین احوادث
شده، بیت المقدس را برادر کعبه گفته - از برای آنکه او قبله پیغمبران
پیشین است، و کعبه قبله پیغمبر ماست چونکه آن هر دو قبله
اند قبله با قبله نسبت مواخات دارد باعتبار جنسیت.

هفت اعضاء (۱) زمین به نیروست تا ذات تو هفت هیكل اوست

هفت هیكل: نام تحوید است که دران هفت آیه قرآن مجید
با هفت دعای دیگر هفت دائره نوشته برای محافظت در گلو بندند.

رگهای زمین بسی است هر کس اما رگ جان او توتی بس
ذاتت که خشک سالی دین چرب آخر چار سوی سنگین (۲)

۱ - مراد از هفت اقلیم است - ۲ - چرب آخر مقام راحت و تنعم و چارسری

سنگین عبارت از دنیا است که محل معنت و مشقت است یعنی رقتیده خشک سالی

دین باشد و اهل دین کمیاپ کرده اند ذات تو مقام راحت و تنعم می است و مرجع

و مآرام دین تویم ذات تست

بر آخرت از پی امان را بستند طویله گردنای را
آن رخس که روح پر شسته است بر آخر (۱) تو طویله بسته است

رخس: در لغت فارسی، اسپ رستم را گویند، و اسپ مطلق نیز آمده.

وان ذاقه عقل ذاقه پرورد هم ز آخر تو هوی خورد خورد
دهرار چه چنین عقیده کاری است بر آخر تو عقیده خواری است

عقیده: زن مسطوره، وزانوبند شتر، و سید قوم و بهترین
هر چیز را نیز گویند عقیده کیسه چرمینه خوراک ستور را
گویند که بهندی توپره نامند.

بر آخرت آخرت سبیل است آخر سالار جبرئیل است
ماهی بهروس حجله بسته در حجله چار سو نشسته
هوری بهمال عبقری پوش شاهی بهمال دواج (۲) بر دوش

چار سو نشسته برای آن گفته که کعبه چار سو است یعنی مربع
و عبقری؛ ذار قماش است سیاه، منسوب بشهر عبقر - و کعبه
را عبقری پوش برای آن گفته که سیاه پوش است - و در قاموس
نوشته "العبقری الکامل من کل شیء و لیس طوقه شتی و قسم
من البساط و الخرش"

هم معتکفی چو بخت یاران هم موضع اعتکاف داران
چرخ ارده بفرت ایستاده بر ناف زمین شکر نهاده
تامصاف و تو زمین نشین اند بحرین جواهر یقین اند
شش سوی (۳) جهات عبر فرسای جا این دو چهار (۴) سو است برپای (۵)

شش سوی جهات مراد از شش جهت جهان است و چهار سو مربع
بل عرش که چار سو نهای است هم زیس دو چهار سو بیای است

۱ - بضم ذای محجه مخلف امور که بمعنی علف اسبان است - ۲ - بر وزن

زمان لواف پوشیدنی - ۳ - مراد از دنیا - ۴ - در چهار سو مراد از مصف مجده

و کعبه مکرمه - ۵ - برپای است ام قائم است -

هنگام عرب از توشد زرخشک ناف زمین از تو نافه مشک

زرخشک بمعنی زر خالص آمده

ام جان فلک ز تو بشادی بر جسم زمین چه ایستادی
افسوس که جای شرمساری است مرکوب نه در خور عماری است
مردانه هاشمی شعاری پس جامه رومیان چه داری

خطاب به کعبه معظمه و هاشمی شعار: لباس سیاه را گویند
که اصل لباس بنی هاشم سیاه است حاصل آنکه ام کعبه تو
در اصل لباس از بنی هاشم میگرفتی، یعنی آنها پرستار تومی
گردند و غلاف برای تومی آوردند و اکنون جامه رومیان چرا
پسند کردی که آنها غلاف ترا می‌فریستند.

مضفی نهاند که در زمان سابق غلاف کعبه از خلفاء عباسیه
هر سال میرسید، و بعد زوال دولت معتصر بالله که عمل
اتراک شد، از رومیان غلاف هر سال می‌آمد، چنانچه این ارسال
تا حال جاریست.

بادیکه بدامن تو پیوست از دامن تو بر آسبان جست
از گرد تو پست خوش نهک ساخت پس سفره خادم (۱) فلک ساخت

پست بگسر بام فارسی، ارد گندم شکر آمیخته که اهل هند
از آن را ساتو می‌نامند. و فاعل ساخت که در بیت واقع شده
قضا و قدر است.

گردون چو ترازو ایستاده تو سنگ زری درو نهاده
گر بگسلد این ترازو از هم یک جو نشود ز سنگ زرگر
سنگ زر: عبارت از سنگ محک است. و سنگ مراد از قدر
وزن است.

گردون گل بامت از پی خورد همچون گل سر به گل به پرورد
ز ان گل خورش ستارگان است این زردی روی شان ازان است

گل سر : کنایت از گل سرشود است که حمامیان آنرا بگل پرورده خوشبو میکنند و برای سرشوئی بکار می‌برند، و آن را گل حمام نیز میگویند و زنان حامله اکثر آن را نمی‌خورند - و بعضی آنرا گل خورش نیز گفته اند.

مهرتپ شان بهردم از تست   گلگونه روی شان هم از تست
کرده است حق از صواب دیدت   خاقانی را درم خریدت

مهره تب : عبارت از آن مهره ایست که برائے دفع تب در بازو تب زده می‌پندند.

در صفت کعبه مشتمل بر اشتیاق گوید

خاقانی ازین کشیف منزل   دارد بتو روی خیمه دل
خواهد که رسد ببارگاهت   تا خاک زمینی و خاک راهت
از بوسه کند ترنج کردار   و ز اشک کند چو دانه خار

قوله کشیف منزل : عبارت از دنیا ست، یا شروان که مولد مصنف است و ترنج کردار شدن : بمعنی منقش شدن است.

در خدمت تست پنج هنگام   گاه دال و گاه الف، گاه لام

مصنف بر سبیل اشتیاق در خدمت کعبه معظمه التماس میکند که من در خدمت تو پنج وقت گاه دال می‌شوم، یعنی سجده میکنم و گاه الف یعنی قیام، و گاه لام، یعنی رکوع می‌نمایم. و مراد ازین کلام این است که برای اداء نماز پنج گانه رو بقبله نمودن فرض است. و نماز عبارت ازین ارکان ثلاثه است.

حاصل آنکه من نماز بسو تو متوجه شده می‌خواهم و اداء این ارکان گویا برای تست چه هر کس در خدمت پادشاهان می‌رود { سر بر زمین میگذارد، و گاه بشب را خم میکند، و گاه دست بسته استاده میشود.

هر صبح که مرغ دم بر آرد   مرغ دل او سر تو دارد
پردش همه ایی بود سحرگاه   کام بیت الله عبرت الله

تا بر هر حکم تست کامش شد هندوی هندوی تو نامش
آن هندوی هندوش چه نام است یعنی حجر ترا غلام است

هندو بمعنی غلام و خادم ، و هندوی هندو شدن ، مراد غلام
حجر الاسود شدن است و در اصل هندو باشندۀ هند است ، و او
رنگ سیاه دارد - برای آذکۀ بادشاه هندوستان زحل است ، برای
ایں اهل هند سیاه میشود - و حجر الاسود نیز رنگ سیاه دارد ،
ازین جهت او را به هندو نسبت کرد -

زان حلقه بگوش در کشیدش زین داغ بروی بر کشیدش
چون لاله و چون بنفشه زین کوه شد حلقه بگوش و داغ بر روم
حلقه بگوش : فرمان بردار را گویند .

تا چشم جهانپای سوی تست آواز سر و چشم هندوی سست
هندوے تو اعجمی زبان بود هم دولت تو زبانش بکشد
یعنی من که غلام توام ، اعجمی زبان بودم ، و بفصاحت
آشنائی نداشتم ، از برکت نعمت تو زبان من از آفت گزلی
و لکننت نجات یافت چه اعجمی بمعنی گنگ و لکننت آمده ، و نادان
را هم میگویند - و حمل بر زبان فارسی هم هست که آن باعتبار
زبان عرب غیر فصیح است ، بهر تقدیر از برکت نعمت تو
فسادیکه در زبان داشتم از من دور شد - و در فصاحت و بلاغت
چنان شهره آفاق شدم که " حسان العجم " نام من شد .

برداشت که از تو داشت مکتب هندوی تو قفل رومی از لب
قفل رومی : نام قفله است که بسیار محکم میشود - و قفل
نام لهنه است از سی لحن بارید - و درین جا مراد از معنی
اول است .

بپذیر ثناء دو رسیده زین هندوی داغ بر کشیده
دیدار تو در نیافت چشمش زان بر بصر خود است خشمش
داده است ازین تاسف خویش در حبس ظلم دو یوسف خویش
مراد از دو یوسف ، از هر دو مردمک چشم است -
ظلم : بالفتح ، تاریک و هر شی که تاریک باشد ،

رخ درخوی حسرت است ازین دل (۱) چون کوزه آب و کوره (۲) گل
گل گل خوی خون نشسته در رخ خط خط شکن او فتاده بر رخ
پیچیده زغر چنانکه از قاب لب بر لب جوی شاخ لبلاب

گلگل: بمعنی جابجا و بسیار آمده خط خط، مثله: لبلاب:
نام گیاهیست که بر درختان می پیچد و گل سرخ دارد. و آن را
عشقه نیز می نامند. و در هندی عشق پیچان میگویند و عوام
امربیل نام نهاده اند.

امسال عزیمت تو می داشت / ایک انده والدین اش نگذاشت
چون بردل والدین گره دید / بار املش کشاده به دید
افکنده رضای این و آنش (۳) / بر پای دو کنده (۴) گرانش
شد دست قبضاش بیخ دامن / شد بند قدر طناب گردن
نه هیچ دل و دام بودش / نه برگ من استظام بودش
مانند زمیسی زمین فروماند / در جیفه گاه عفن فروماند
در گریه بخنده می سراید / کز مرد زمین سفر نیاید

زمین - بفتح زاء معجمه و قیل بکسر، مرد زمین بسته و هرجا
مانده که اصلا حرکت ندارد. و جیفه گوشت مردار و عفن که
مصدر او عفونعت است بفتح یکم و کسر دوم بوسیده و بد بودار شده
را گویند.

در صفت سواد کعبه گوید

سوداش (۵) بکعبتین فرو داشت / کو نیز چو تو چهار سو داشت
ز اشکال مربعی گزیده است / کان شکل بصورت تو دیده است
بر خاتم آهنین که می داشت / نام تو چهار حرف بنگاشت
و آن خاتم را که از سرون ساخت / شبه تو نگین چار سو ساخت

حاصل این هرسه بیت اینکه خطاب به کعبه کرده
میگوید که ای کعبه شکل تو که مربع است، لهذا من مربع را

۱ - بضم ذال و تشدید لام خوار و خوار شدن ۲ - آتش گاه انگری و زمینی

که آن را سیلاب کنده باشد ۳ - مراد پدر و مادر ۴ - کنده بر وزن دجه چربی

که بر پای گناهکاران و مومنان گذارند ۵ - بمعنی محبت

در تمامی اشکال پسند کرده‌اند اگرچه شکل مستطیر بر همه اشکال
راجح است. اما شکل مربع که آن شکل تست من آنرا محبوب
میدارم، و هرچیزی که بصورت تو مربع است، خاطر من با و میلان
می نماید. و ایما نیز درین که شکل تو مربع و حروف نام تو نیز
اربع ازین جهت شکل تربیع بسیار دل پذیر است سرون باول
مفتوح، و او معروف، شاخ حیوان.

نام تو بر آن دگین عیان کرد	الکعبه قبلتی نشان کرد
نام تو بخاتم سرون بر	زان زد که نداشت خاتم زر
خاتم چه که یک جهانش دقد است	زرچه که هزار کادش دقد است
ز اقبال تو خاتمی که اوساخت	از یارقه آفتاب پرداخت
با فر تو چشمها کشادش	ز انگشتی که خضر دادش
می بوسه زند ز آرزویت	بر دیدۀ هر که دیدرویت
و ز دیدۀ کند برای جاهت	نعل سم مرکبان راحت

ایضا در ستایش کعبه گوید

تو قایم رقبه زمینی او قایم معنی آفرینی
بختش (۱) همه قایم سخن خواند بر نطم پرستش تو بنشانند
قائم: پاینده، و دستۀ شمشیر که آنرا قائم السیف گویند.
و در اصطلاح شطرنج بازان، قائم آنرا گویند که هر دو حریف در
بازی برابر باشند و رقبه بمعنی بساط شطرنج آمده و آنرا نطم
نیز گویند.

هر چند که بر عری نشست است	از رقبه خاک دل گسسته است
با مدح تو بیخفی فروگرد	فرزین بندی عجب دگرگرد
اول که بمنصب سخن تاخت	منصوبت تو بنام تو باخت
روژ و شب اگرچه پر فسوس اند	پیشش دو سیاه آهوس اند

عری بالکسر مهره که میان رخ و شاه حائل باشد. و برخاستن
او مشکل است. از برابر آنکه و سواس مات پیدا می شود.
و درین جا مراد از غم دنیا و حجاب است که از طرف والدین

۱ - یعنی بخت خاقانی را قایم سخن خوانده و در رقبه سخن منتهی انهراده

گهجه بسعادتی درش بندی تو که مکان فخر مهابات جهان است مستعد گردانده

پیدا شده، مبرور از کعبه معظمه نمود و بیخق نام پیاده شطرنج و فرزیس بندی کردن: عبارت از کار درست کردن و پیش دستی درکار بر دیگران است فسوس - باوا و مجهول - مگرو گمراهی و ظلم و ستم است.

می بازد هر دو دست صد گنج شطرنج سفن درین شطرنج در حلقه هشت منزل او نشست کسی مقابل او نو بازان را بیبازی حق رخ طرح نهاد و هشت بیخق افکنده بشه رخ مقالات شطرنجی چرخ را بشه مات

شط بمعنی دجله و دریا آمده و از شطرنج مراد از شروان است که بالفاظ شطرنج تجنیس واقع شده و حلقه هشت منزل که عبارت از بساط شطرنج است که هشت خانه میدارد - یا مراد از دنیا که از چهار طرف و چهار کنج بهم رسیده، و نو بازان: نو آموختگان را گویند، و درین جا مراد از شعرا عصر است که مصنف آنها را در سفن گوئی و شاعری برابر خود نمیداند.

مجهود نشست غم ببری را کو پیل فگنده عنصری را لیلاج سفن برین کهن نطع خاقانی را شناس بالقطع

مجهود کنایت از مجهود غزنویست و عنصری: نام شاعر است که مداح او بود - و پیل افگندن: بمعنی بر خصم غالب آمدن است - لیلاج نام حکیم است، در زمان نوشیروان که شطرنج را وضع نمود - و سکونت در قنوج داشت - و بزرجمهر در مقابل شطرنج تخته نرد را وضع نمود - و بعضی لیلاج را لجلج نام کرده اند، غرض آنکه لیلاج و لجلج هر دو نام شخص و اسم است که واضح شطرنج است.

دیوان ثنات می نگارد بر دست صبا همی سپارد این تحفه صبا بتورساند تو مانی اگرچه او نماند تو دست بکار او برآری تیمار یتیمگان بداری دانی تزلزله اند زدهار از آتش و آب شان نگهدار

مگذار که دل شکسته مانند زیرا که حلال زادگان اند
بر نو خلفان ظاهر او هرز تو ز بهر خاطر او
نو حلفان و یتیمگان: از هر دو مراد سخنان خاقانی باشد،
و در اصطلاح شعرا سخن را فرزند ضمیر میگویند.

در مذمت حسادان گوید

جوقی خرف از سر خرافات کسر فضلا و نصب آفات
جوق بالضم گروه مردم: و این جاکنایت از منجمین است که
خبر داده بودند که خسف و طوفان خواهد شد، و کعبه را و ساکنان
آنها مضرت خواهد رسید، و خرف: بفتح یکم و کسر دوم، پیر
فرقت، و آنکه شعورش برجا نباشد و احمق و نادان. و بعضی
میگویند که چون آدمی از شست سال بگذرد، او را خرف می نامند.
و خرافات بالضم: سخنان پریشان و لاف آلوده و به معنی کسر
بمعنی کاسراة شکننده و نصب برپا کننده - اگرچه مصدر است،
این جا بمعنی فاعل آمده.

جان در تب ربح و ربح پرداز بد ساز چو کره و کره ساز
بدر کره گشته سر چو دولا ب تو بر تو فتنه چو سطرلاب
ربح بکسر رای مهمله نام تب است، و آنرا تب ربح میگویند
که یک روز در میان می آید. و بعضی میگویند که بعد چهار روز
می آید. و این قول باعتبار قول اول اصح است و ربح بالضم
نوعی از رصد است، بطریق اطرلاب و آن تخته ایست که برای
مقوله هاء هندسه از علم اطرلاب ثبت است. و کره اسپی:
یکساله و بد ساز و نا فرمان پرداز و کره ساز مرکب بغیل را گویند. و
نیز مراد آنکس است که در کار مردم تعطیل و تعویق افگندن
برهم زند. حاصل بیت آنکه آن گروه منجمین که بنا بر تخریب
کعبه معظمه خبر داده اند، بذات خود بد نهاد و کذاب اند، و
جان ایشان شب و روز در شمار ستارگان چنان گرفتار است گویا که
جان صاحب ربح در تب ربح گرفتار است. چه صاحب ربح را
همیشه در مزاج تپش و بیقراری میباشد. همچنان جان منجمان نیز
در حساب ستارگان با اطرلاب شب و روز بیقرار است.

اقلیم گران آسمان کن
خود به سروپن بشکل غربال
چون باد که هیچ سایه شان نه
چون طرף و زلف یار بد ساز
چون غمزۀ یار سحر کاره
هم عادت عادیان سراسر
شمع دل شان نشانده پیوست
آن شمع چه نور صیقل آلوده
ایشان همه عطسه هاه شیطان
گر عطسه آدمندی از خاک
سرداده بهوش تیز هوشان

غربال زمانه را سروپن
چون گندم اسیر چاه آمال
چون سایه که هیچ مایه شان نه
چون زیور و بوی دوست غماز
همه لب دوست رشوه خواره
در سر همه پادشاه صرصر
آن باد که در دماغ شان هست
و آن باد کدام عطسه چاه
این عطسه شگفت نیست از ایشان
عیسی صفتندی از دم پاک
سر کرده بگوش زرد گوشان

عادیان قوم شداد که باد صرصر آنها را کشت و عطسه هاه
شیطان: بمعنی زاده شیطان است. عطسه بمعنی فرزند و نتیجه هم
آمده و زرد گوش منافق و غماز را گویند.

بوذر لقبان بولهب خوی رعنا صفتان راعناگوی

بوذر غفاری یکم از صحابه است حاصل بیت آن طائفه
منجهان که لقب بوذر دارد، یعنی خود را مسلمان و نیکو کار می
پندارد؛ همچو گل رعنا در زینت و آرایش حال ظاهر دارد، اما
راعنا گوهستند. مراد از رعنا این است که عرب در جناب حضرت رسالت
پناه صلی الله علیه و سلم آمده، را رعنا یا رسول الله میگفتند. یعنی
مراعات کن سخنان ما را و بشنو. در اصل این کلمه در محاوره اهل حجاز
در مدح مستعمل میشود، و یهودان چون این را شنیدند، خود
هم در جناب آنحضرت رسیدند راعنا میگفتند. زیرا که این کلمه
در زبان عبرانی و یا سریانی در محل دشنام مستعمل میشود. و
یهودان بمعنی دشنام تصور نمودند در لباس محاوره عرب ادامی
ساختند و می دانستند که ما دشنام میدهیم در زبان خود اگرچه
در زبان عرب کلمه مدح است و حق سجاده تعالی عرب را از گفتن
این کلمه منع فرمود. که قال الله تعالی: یا ایها الذین امنوا لا

تولوا راعنا و قولوا انظرنا - خلاصه بیت آنکه این منجمین
برای تخریب کعبه معظمه خبر داده اند، مانند آن یهودانند
دشنام را در لباس مدح آورده راعنا میگفتند.

رماده چو قفل و پره پیکر خاقانی را نهاده بر در

در ذکر احکام دروغ آن طائفه که کرده بودند و گفته که خسف و طوفان آب و باد خواهد بود

این خر مغزان آدمی پوست	دشمن رویان اهرمن دوست
در گوش مقلدان احوال	دادند خبر که بعد سی سال
سریست بسیر اختران در	خسف ایست به بیت و یک قرآن در
فاشفته شود جهان ز اسباب	یک نیمه ز باد و نیمه از آب
صاحب سفران خط افلاک	نابرده بسه مثلث خاک
آیند ز جنبش سبائی	در حد مثلث هواقی
زان هفت بخاضه ترازو	کژ حال شود جهان شش سو
وین خسف چو وقت حال باشد	میلش بحد شمال باشد

حاصل این هفت بیت این است که مقلدان یعنی منجمان
که قدم در راه تحقیق نگذاشته، اسیر ربهقه تقلید اند - چنان خبر
دادند که بعد سی سال به بیست و یک قران خسف پیدا خواهد
شد، یعنی زمین فرو خواهد رفت، و تمام جهان نصف آن غرق
آب و نصف آن تحویل باد خواهد گردید و صاحب سفران عبارت از
کواکب است، در برج مثلث خاکی داخل نشده و پیش از دخول رجعت
کرده، در برج مثلث هواقی خواهند آمد و سیارگان سبعة بخاضه میزان
جمع خواهند شد. و وقت وقوع این حالت که دلالت آن بر طوفان
عظیم است، از حد شمال باشد، یعنی ظهور این فساد از سمت شمال
بعمل خواهد آمد.

مخفی نماند که حکماء دوازده برج را بچهار قسم منقسم نموده

چهار مثلث قرار داده اند،

مثالث اول : خاکی است و آن شور و سنبله و جدی باشد و
 مثالث ثانی : بادی است ، و آن جوزا و میزان و دلو است و مثالث
 ثالث : آبی است ، و آن سرطان و عقرب و جوت است - و مثالث
 رابع : آتشی است ، و آن حمل و اسد و قوس و قران که بیست و
 یک گفته بایس حساب است ، مثلاً : قران ماه باشش کوکب
 که شش قران شد - و قران عطارد ، با پنجم کوکب و آن شش و این
 پنجم جمله یازده شد قران زهره با چهار ستاره و قران شمس چاسه ستاره ،
 و قران مریخ با دو ستاره و قران مشتری با زحل - جمله بیست و یک
 قران شد بطلمیوس حکیم این قرانها را در رساله ثمره که بصد قلمه
 مشهور است ، بکلمه چهاردهم به بسط ذکر کرده - و نصیرالدین طوسی
 آنرا ترجمه نموده و آن حساب طولانی دارد - درین مختصر آنچه مربوط
 به مقصود است ، بر آن اکتفا کرد .

مداح تو زین هوس ختر رسد   آن کان تو شد ز کس ختر رسد
 این طعنه نه در پسر عم اوست   کادریس مدرس از دم اوست
 او رغم کسی که این سخن راند   حالی کذب المنجمون خواند

در مدح کعبه بطریق خطاب

در جمله قرار عالم از دست   اجزای زمین فراهم از دست
 گر نقل کنی ز منزل خاک   از هم بشود مفاصل خاک
 سنگ تو اساس هشت ماوست   چاه تو پناه هفت دریاست

سنگ عبارت از ذات باشد ، بمعنی وزن و قدر نیز آمده
 اما درین جا ذات مناسب است ، یا مراد از سنگ حجر الاسود
 باشد یا سنگ عصار حرم - و چاه عبارت از زمزم است و پناه
 هفت دریا شدن ، بمعنی هفت دریا را در جنب خود داشتن است .

سنگ تو ز صد هزار کان به   جسم تو ز صد هزار جان به
 چو از تو حیات خلق دانم   حاشا که ترا جهاد خوانم

ارواح که آبدست جویند روی از خر داود داشت (۱) شویند (۲)
مرغان ز پرت گذر ندارد مرغان چه که روشنی دپارند

دپارند بمعنی نتوانند - روشنی مراد از ستارگان است حاصل
بیت آنکه مرغان که در هوا پرواز میکنند، بالای کعبه رسیدن
نمی‌توانند - و چون نزدیک رسند، دو طوف شده یکی از طرف
و دیگری از طرف عبور کرده بگذرند و بعد گذشتن از بالای آن
باز بهم جمع شده در اطراف پرواز میکنند - و ماه و آفتاب نیز از
بالای آن عبور کردن نمی‌توانند، چون نزدیک او می‌رسند که
شده می‌روند - پس این دلیل بر غایت عظمت و رفعت و منزلت
کعبه معظمه ظاهر و باهر است -

و درین جا نکته ایست دقیق که کعبه معظمه بر روی زمین
است، و بیت المعمور محاذی بر آسمان چهارم واقع شده، پس
از آن زمین قابیبت المعمور گویا که یک عبارت است بالا فاصله
و آن طیور و کواکب را سد راه شده است از آن جهت بالای کعبه
عبور کردن نمی‌توانند -

مکان تو ز اختراش فزون باد ارکان تو ز آسمان مصون باد
با سنگ تو هر که داشت غضبان مرغانش کنند سنگ باران

غضبان منجنیق را گویند که از آن قلام و حصار را بشکنند،
و این بیت موقوف بر قصه اصحاب فیل است و معامله اصحاب
فیل و مرغان ابابیل این است که در کتب سیر بنقلهاست معتبر
مذکور است: که ابرهه صباح که از قبل نجاشی والی یمن بود،
در موسم حج دید که مردمان از اطراف و جوانب متوجه کعبه
می‌شدند، و معلوم کرد که مقصد ایشان زیارت خانه کعبه است،
عرق نخوتش در حرکت آمده، داعیه کرد که در مقابل آن خانه
خانه بسازد، و وجوه حجاج را بدان طرف متصرف گرداند، پس
در صنعان از رخام ملون کلیسائی ساخت، "قلبس"، نام و در و دیوار

۱ - میزاب - ۲ - یعنی ارواح طیبه یا ملائکه مقدسه که آب و زمزمی بخراهند از دم

میزاب در روی قبریند و طهارت حاصل می‌نمایند -

آنها بزر و جواهر مرصع و مزین گردانید. و طوائف خلق را در ولایت یمن بطواف آن تکلیف نمود این صورت اگرچه بر قریش شاق بود، اما جز شکیبائی چاره نداشتند. یکی از بنی کنانه بخدمت آن خادع مشغول شده زینت مجاورت یافته بود. شب آن محدث را بحدوث آلوده ساخت و فرار نمود. این خبر در آفاق و اقطار منتشر گشت و طوائف مردم از طواف آن متغیر شد. ابرهه از این حال متغیر گشته لشکر جمع کرد، با فیلان قوی پیکر، هیبت منظر، بقصد تخریب حریم متوجه مکه گشت و پیل محمودی را که بعظمت جثه بهشابه کوه پاره بود.

بهیکل قوی راست چون کوه قاف پوشیر غریب چابک اندر مصاف

با خود برد بحوالی کعبه معظمه آمد، و مواشی قریش را غارت کرد، و انبار مکه بکوهها متحصن شدند. و ابرهه از اول روزه لشکر برنشانده و فیلان را بر آذگرفته روزه بکعبه نهاد پیل محمودی روزه از دیوار شهر بگردانید. متوجه اشگر گاه شد، و هرچند پیلانان کوشیدند که روزه او بجانب شهر کنند میسر نشد، و فیلان دیگر بجهت اعتراض از آن جابه پیشتر نمیرفتند. ابرهه درین حال فرومادده و جماعت قریش از بالای جبال نظر بر گهاشته که آیا حال برچه منوال گذرد که ناگاه از کنار دریا چون مرغان سیاه باگردنهای سپرزیدید آمدند. و حمله آوردند و بران لشکر سنگ باران کردند و بیگ نفس قور ابرهه مستاصل شدند.

در زلزله دو نطفه صور آفت ز چهار رکن تو دور
نیرو ده کشت زار حیوان چار ارکادت چو چار ارکان

المقالة الخامسة في وصف مدينة الرسول و نعت

سيد المرسلين خاتم النبيين محمد مصطفى

صلى الله عليه وسلم و تسهي بهداية

المهدي الى المهدي

ام صيقل مصر آفرینش آینه یوسفان بینش
آن دیده ز تو در یوسف خوب کز یوسف دید چشم به قریب

خطاب بآفتاب است صیقل بالفتح زداینده آگینه و جزآن و نیز کننده شمشیر و صیقل و صیقله، اول جمع و ثانی بالکسر آله (دودن) - و یوسفان بینش: مراد از مردمک چشم است و مصر بمعنی شمشیر آمده، چنانچه در شرفنامه آمده.

زمان مصر باید که زر خواستن.

و مصر آفرینش کنایت از دنیا باشد. و چشم را تشبیه بیوسف نمود و دنیا را مصر باستعاره گفته. حاصل بیت آمده است آفتاب مصر عالم را یعنی دنیا را روشنی و نور از تو حاصل میشود و رنگ شب ظلمت از آئینه آفرینش از تو زوده گردد. و چشم یعقوب علیه السلام از پیرهن یوسف علیه السلام از انداختن پیراهن یوسف بر روی خود بینائی حاصل کرد. و این قصه مشهور است، درین جا تشبیه بآدمیت، چنانچه چشم یعقوب علیه السلام از پیرهن یوسف علیه السلام بصارت چشم حاصل کردند همچنان یوسفان چشم عالم از نور تو منور شده اند. و بر لفظ مصر که بمعنی شمشیر است، لفظ صیقل قرینه است، زیرا که صیقل شمشیر مناسب است، نه غیر آن.

چون طلعت کعبه دیده باشی در ظل وی آرمیده باشی
زادها ورق مدینه خوانی ده روز بیک زمان پیرانی
تازی چهارگانه تازی زی شهر خدایگان تازی

چهارگانه تازی: عبارت از اسپان تازی و درین جا مراد از چهار باد است یکم باد جنوب و دیگر باد شمال، و سیوم باد دبور و چهارم باد صبا - و این اشارت بر سرعت رفتن است - تازی اول بمعنی دویدن و تاخت کردن، و تازی ثانی بمعنی اسپ عربی، و تازی ثالث مراد از جناب رسالت است، و زی بمعنی طرف و سمت آمده و شهر خدایگان درین جا مرکب عبارت از مدینه منوره است و شرب صحراء مدینه و شهر مدینه را نیز گویند.

برهاندت آب و خاک شرب از آب سیاه و بحر مغرب
آب سیاه بحر مغرب: مراد از آن رود است که در مغرب است، بمعنی بحر است سیاه آب آفریده بحر مغرب که آنرا چون بحر

میگویند. و آفتاب در وقت غروب در آن بحر فرو می‌رود و حق تعالی ازان خبر میدهد: "حتی اذا بلغ مغرب الشمس وجدها تغرب فی عین حیتة"

حاصل بیست آذک آفتاب را میفرماید که اگر تو بطرف مدینه منوره چهار اسپه توجه میکنی، از آب سیاه بحر مغرب که آن محل غرقاب تست، نجات یابی.

ذقل است که اسکندر ذوالقرنین بر کناره آن بحر گذر کرده بود، و دید که آفتاب در طرفه العین طلوع شده باز غروب کرد روز را وجود نبود.

عباسی شب قلم کند دست نکند علم سپید تو پست جلیباب ترا فلک دیارد کش رنگ سگانه‌ی برآرد شب را عباسی بدان جهت گفته که آل عباس لباس سیاه دارند، و شب هم سیاه است. دست قلم کردن: بمعنی دست بریدن است و جلیباب بالکسر چادر. و سگانه رنگ سیاه که از سرکه و آهن سازند و بدان جامه و چرم را دباغت دهند.

در صفت نخلستان مدینه منوره گوید

بنیاد مدینه سد دنیا است حیا الله حیات جاهل است بنویس مدینه پس بخوانش نه صورت دیس بود میانش باید دانست که در لفظ مدینه صورت دیس است، چه میم را که اول حرف است و هارا که آخر حرف است، چون آن هردو را حذف کنی، دال و یا و ونون باقی می ماند و آن حروف ثلاثه لفظ دیس است.

چون ریزش روزی مسلمان دخلش کم و برکتش فراوان نخلش همه دست کشت جبریل کشتی ده نخل او سرافیل

کشتی: بالضم کاف تازی و سکون شین بمعنی جهام آمده. و نیز جهیدن جانور چهار پا بر ماده. و کشتی درختان آذست که شاخ یک درخت درخت دیگر وصل کنند تا بار گیرد. اما صحیح

آنست که گل خرماء درخت نر را بر سر درخت خرماء ماده می افشانند و در میان برگ او میگذارند تا درخت ماده بارور می شود و عرب ازین فن خوب واقف اند .

تخمش بگللاب پروریده آدم ز بهشتش آوریده

یعنی حضرت آدم علیه السلام چون از بهشت به دنیا آمدند تخم و نتاج همه نهال میوه ها همراه خود در دنیا آوردند . بدستور تخم خرما نیز آوردند . حضرت جبرئیل علیه السلام را بکشت برای آن منسوب کردند که حضرت جبرئیل علیه السلام آدم علیه السلام را تعلیم اول که دادند هنر کشت و زارو زراعت آموزانیدند ، و این رسم زراعت که الحال درین عالم جاریست ، از جبرئیل علیه السلام است .

دفلش بعمود صبح مانند چون درم سماپ بند در بند

عمود صبح و آن ستونی است که بر آسمان در وقت ظهور صبح نمودار می شود و بعضی کهکشان را نیز گویند اما غیر صحیح است .

آن شاخ بروز جنبش دور بشگافتد طلح و خوشه دور

طلح خوشه نخستینی که از درخت خرما بر می آید - و درین جا مراد از پرده پوست درخت خرما باشد که اول بشگافتد می شود بعد از آن شگوفه خوشه بر می آید - نور - بفتح نون ، شگوفه درخت .

حاصل بیت آنکه وقتی که آن شاخ درخت خرما چون پوست خود را بشگافتد خوشه را باشگوفه بر می آرد ، گویا که صبح پرده خود را بشگافتد آفتاب بر آورد این تشبیه بر سبیل مبالغه است .

صبح است دریده بادبانش خورشید نموده از میانش
مریم بوسیم پاک زاده خرمایش بجای زقه داده

دقه : بالضم دارو قمیست که بچکان را در شیر مادر آمیخته می نوشانند و آنرا بهندی گوئی گویند - حضرت مریم در وقت

تولد از تهمت قوم از زکریا علیه السلام جدا شده در بیابان بزیار
درخت خشک خرما حضرت عیسی علیه السلام را تولد کرد - و حق
تعالی در همان ساعت بقدرت بالغه خود آن درخت را بارور
گردانید - و خرما را تر از آن درخت فرو افتاد و حضرت مریم آن
خرما را در دهان عیسی علیه السلام گذاشت که بجای ذوقه هبوس
خرما بود که بچه را دادند .

و آن در که مسیم را رسیده بر نخلستان او دمیده
هر نخل از آن سپهر بالا هر خوشه چو خوشه ثریا
خرما که ز نخلهاش زاده می بر طبق فلک نهاده

حاصل بیت آذک که خرما درختان مدینه چنان شرف و عزت
دارد که قبر آنرا بر طبق فلک نهاده است یعنی آن درخت بسبب
ارتقاف حکم فلک دارد ، و آن خوشه خرما گویا میوه آسمان است
که ماه آنرا بر طبق خود نهاده است داخل ماه درین محل
از برای آنست که مری اثرات است و شیر در میوه از اثر
ماه پیدا می شود - از آن جهت ماه را در مصرم ثانی فاعل نهاده ساخته
بر صورت نخلهاش جوزا از مور به بسته نخل خرما

قاعده است ، هر چیزیکه وجودش می سازند اول صورت
آن از مور درست میکنند که آن خاطر خواه خوش نما و مطبوم
میباشد - حاصل بیت آذک نخلستان مدینه منوره آنقدر راست
و بلند و مطبوم اند که جوزا صورت آنرا از مور درست کرده
در بهشت برای زیب و زینت درختان آدجا فرستاده - و دخل جوزا
درین جا از جهت آنست که چون آفتاب در جوزا در آید ، بهار بهار
میگردد و آثار بر درختان وجود میگیرند و سبب پختگی و شیرینی
میوه از آفتاب در برج جوزا است .

در صفت مدینه منوره گوید

فهرست بلاد عالیش دان خضراء سواد اعظمش دان
در قاموس نوشته است " الفهرست بالکسر ، الکتاب الذی یجمع
فیہ الکتاب " و نیز آنچه در صدر کتاب بر طریق اجمال که

در آن ابواب و فصول درج می شود آنرا میگویند - سواد اعظم :
 فلک الافلاک را گویند - و خضرا : بالضم ، رنگ سبز و سبزی - و نیز
 نام بصریست عظیم در ملک شام - و آسمان را نیز گویند .

حاصل بیت آذک مدینه منوره بلاد عالم را بمنزله فهرست
 است یعنی حقیقت آبادی تمام ملک عالم در آن شهر معلوم
 میشود - چنانچه از دیدن فهرست احوال کتاب بلکه سبزی و آبادی
 فلک الافلاک اورا توان گفت - و در اصطلاح عرب هر مین شریفین
 را زادهای الله تعالی شرفاً سواد اعظم نیز گویند - و این خطاب
 آن هر دو مکان است .

هفت اجرامش ز روی تعظیم خوانند خدیو هفت اقلیم
 راقب خور او عراق را دان اجرا کش خدمتش خراسان
 روم است ستاده روبر جاهش چین است نثار چین راهش
 ترکستان گردنش نهاده است قسطنطنیش گزیده داده است
 خدیو بالضم و بالکسر و بایا فارسی ، خداوند خانه و بادشاه
 و وزیر و خدیش بهشاه - و بافتح بهمعنی مکر است کذا فی البوید
 و کشف اللغة راقب خوار و اجرا کش هر دو بمعنی وظیفه خوار
 آمده ، و قسطنطنیه : بضم دیم و فتح سیوم ، نام شهریست
 دارالملک روم .

هند و خزرش دو حلقه در گوش ایس قندز دار وان نمک پوش
 خزر نام ولایت است که مردمان آن جا سرخ و سپید می باشند
 و حلقه در گوش : غلام را گویند و قندز : نام پارچه سیاه و پوستین
 سیاه نمک پروزن نمک پوستین سفید رنگ و چادر قیمتی - و
 درهینه بفتح یعم و کسر دوم - لباس شبینه آمده ، و درین بیت لف
 و نشر مرتب واقع شد - یعنی هندوستان که رنگ سیاه دارد و خزر
 که رنگ سپید دارد ، آن هر دو شهر غلامان مدینه منوره اند .

مصر و یمن از حواشی او با شام و حجاز خویشی او

مصر و یمن را حواشی برای آن گفته که بر اطراف مدینه منوره بتفاوت واقع شده اند، چه حواشی جمع حاشیه است و آن کناره مسند است، از اصل تفاوت دارد. و بمعنی کنار و شتران جوان خورده سال و خدمتگاران، و مرد فرومایه نیز آمده و شام و حجاز را خویشی با مدینه منوره برای آن گفته که با او متصل اند. و در حساب بلاد عرب داخل است.

حاصل بیت آنکه مصر و یمن از خدمت گاران اویند. و شام و حجاز از خویشان او و با او قرابت قریبه دارند. حاصل ابیات آنست که ترجیح مدینه منوره بر همه بلاد عراقین، چه عراق و چه روم و چه چین و چه ترکستان و چه قسطنطنیه و چه هندوستان و چه خزری و چه مصر و یمن و چه شام و حجاز است، می دهد.

آن مقصد هودج رسالت آن مهبط موعب جلالت بیت الشرف اختر سفارا دار الکتب آیت وفارا دهرش بچنان فرو نهاده آن روضه جان درو نهاده جز دیدن شش جهت مضوانش آن جوهر نور در میانش

مهبط: جای فرود آمدن. اختر سفا، و آیت و فا، هر دو مراد از حضرت رسالت پناه صلی الله علیه و سلم باشد. چنان بفتح اول و قیل بالکسر بمعنی بهشت آمده، و بفتح دل را نیز گویند. و جوهر نور مراد از ذات مبارک آن حضرت است.

چون نقطه بام بسم ذاتش سه عالم علم در صفاتش

سه عالم مراد علم الیقین و عین الیقین و حق الیقین. و یا مراد علم الهی، و طبیعی و ریاضی است. اگرچه این معنی مناسب این مقام نیست زیرا که ذات مدینه منوره مجمع جمیع صفات کمال است، چنانچه لفظ بسم الله مجمع جمیع مافی المصطفی است. چه مقرر است که آنچه در مصحف مجید است، اسرار آن از برکات در سوره فاتحه و آنچه در سوره فاتحه است، اسرار آن در بسمله نیز هست، و آنچه در بسمله است، در بایه بسمله و آنچه در بایه بسمله است در نقطه اوست. پس "العلم نقطه" که میگویند عبارت ازین است. و در بعضی نسخ بجام سه عالم صد

عالم دیده شد و این مبالغه تام است ، و از دریافت معانی دور و آنکه اعلم - و بعضی بر آن اند که سه عالم مراد از این که جناب رسالت و حضرت صدیق اکبر و فاروق اعظم ، این هر سه در دینت مشوره در یک جا مدفون شده اند و هر یک یک عالم علم است ، در صفات خود .

در ستایش مرقد معظم و تربت مکرم

محمد مصطفی صلی الله علیه وسلم گوید

بهی حرم محمدی را دیوانگه سر سرمدی را
او شمس و حظیره مغرب پاک نه حجره خاص او نه افلاک

حظیره بمعنی حجره و جای شب بودن مراد درین جا از قبر
مبارک آن حضرت است و نه حجره مراد از نه حرم محترم آن
حضرت است که بمنزل نه افلاک اند در غایت شرف .

پیشش دو خلیفه رخ نهفته جوزا بکنار شمس خفته
هر سه شده یک نهاد و یک راه چون یک الف و دو لام الله

دو خلیفه مراد از حضرت ابوبکر و حضرت عمر است ، رضی الله
عنهما که آن هردو بمنزل جوزا اند - مراد از شمس ذات آن حضرت است
یعنی آن هردو خلیفه مانند جوزا در آغوش شمس خفته اند ، ام دفن
شده - و این طرفه است ، و خلاف قاعده منجمان واقع شد - چه
شمس در جوزا می آید که جوزا در کنار شمس که آن سیار است
و این ساکن و هر سه یعنی آن هردو خلیفه و ذات آن حضرت هر سه
چنان باهم پهلوی پهلوی متصل شده چسبیده اند که گویا در حقیقت
بمنزل یک شده اند ، مانند یک الف و دو لام اسم الله که در
کتابت هر سه یک می نمایند بشدت اتصال و انضمام ندارند
و راه که در بیت واقع شده است ، بمعنی ذات نهاد و راه مترادف اند

خاکش ز چهارم آسمان به دانش ز مسیم جاودان به
آن از سبکی فلک نشین است وین بهر کمال در زمین است
آفاق چو دخمه ایست یکسر سلطان پیغمبرانی بد و در
در چرخ نگر که دخمه سان است همی ز برش چو دخمه جان است

پشناس که فرق این و آن چیست سلطان چه کس است و دهمه بان چیست

دخمه بالفتح جاقیست که در ایام قدیم جسد اموات را درو میگذاشتند چه در آن زمان قبر نبود، مدار بر دخمه بوده و در موید الفضلا آمده است که دخمه سردابه و گنبد و نیز جاکجا هم که مربع کافه باشند بجهت تابوت انداختن گبران و درین جا آفاق را که عبارت از دنیا است بدخمه تشبیه داده اند.

این رفته بنام در شکر خواب و آن حارس بام او بهر باب بر بام چهارمین نشستش دو چوب بشکل لا بدستش در دیده شکسته خار و سواس از سهر "أذنت قلت للناس"

مقصود ازین بیت آنست که شفاعت سید عالم شامل حال جمیع انبیاء علیهم السلام است، خصوصاً بر حال عیسی علیه السلام که همسایه آنحضرت واقع شده اند. باعتبار زمان، و حق قرب جوار از همه زیاده و حضرت عیسی علیه السلام در عتاب آمده بودند باین آیه کریمه "أذنت قلت للناس اتخوننی و امی الهین من دون الله" اله آخره. و عیسی علیه السلام روز قیامت بر ایشان خاطر شده در خدمت آنحضرت خواهند آمد، و آن شفیع یوم الحشر شفاعت بر حال او خواهند نمود.

دو چوب همی زند باوا یا ضامن اجرنا اجرنا احمد بحق است شاه دنیا چوبک زن بام اوست عیسی آوا مظف آواز و دو چوب بشکل لا باشد آنرا صلیب عیسوی گویند. و در دست حضرت عیسی هست برام آن چوبک زن گفته چه چوبک زن نقارچی را گویند که در دست او دو چوب است، و آن آله نواختن نقاره است.

گر صورت جای این فرود است و آن هست بلند جا چه بود است در قصر شهای چو بنگری سیر نه حارس از پرست و شه زیر یک روی ز شاه هردو عالم یک جو سر پاسبان و بل کم آخر نه توشاه اختیاری کیوان ز برت به پاسبانی

خطاب بافتاب و ترجیم آنحضرت بر عیسی علیه السلام و معنی اینکه اگرچه آن جناب مقدس در مدینه در زمین سکونت دارند

و حضرت عیسیٰ بر آسمان چهارم اقامت ورزیده اند - اما این فوقیت موجب شرف نیست زیرا که حارس بالای بام باشد و شاه زیر بام سکونت دارد، چنانچه آفتاب را میگوید - اگرچه بر آسمان چهارم مقام داری، و کیوان که عبارت از زحل است، بالای تست یعنی بر آسمان هفتم است، و هر دو شرف ندارد، این را بخود قیاس کن، پس معلوم شد که این تفوق معتبر نیست.

داند همه کس که هوشمند است   کز کیوان تا تو فرق چند است
آن کو ز دو کون سر پرآرد   کس پام چنین کسی ندارد
دعوتگه تست خوابگاهش   جاندا روی تست خاک راهش
از خاک حرم شوی گهر چین   پس نشره کنی ز خاک یسین
بینی چو بجنب نورت اختر   نور تو بجنب نور او در
خاکش چو جمال موسی از طور   از مردم دیده بگسلد نور

خطاب بافتاب

دیده جنب است و او مصفا است   "لا تدركه البصر" ازین جا ست

و ضمیر او راجع بسوره مدینه منوره - حاصل بیت آذک
دیده مردم پلید است، و مدینه منوره طاهر و هم مطهر - از
براه آن چشم کسی ادراک سوز آن مکان منوره بحس کردن نمی
تواند و آیه شریفه که در باب عدم ادراک بصر آمده است،
مصنف از روی اعتقاد می نهاید که در باب مدینه واقع شد که
کسی ادوار آنها را از چشم سر احساس کردن مقدور ندارد - و این
آیه کریمه بحسب ظاهر بر عدم رویت باری تعالی در آخرت سند
و معتزله ازین آیه بر عدم رویت باری تعالی در آخرت سند
گرفته اند - و اشاعره جواب او بقوت تمام داده اند و مذهب
او را که در مسئله رویت که بر امتناع الرویه است ترجیح
دادند - و بحث نقاض فریقین در کتب کلام مرقوم است - چون
درین جا از مانعین فیه نبود لهذا بقلم نیامده.

عطری که ز گیسوانش برخاست   تا مجهره اثیر شد راست
از مرقد او زمینی بها یافت   زان لاجرم از من این ثنا یافت

گز عرش گذشتی ای زمین زه خاک تو ز خون آسمان به
 زان پیش گز انقراض عالم ترکیب زمین برفت از هم
 او زور زمین برنج بخنود کاسودگی زمین ازو بود
 میخ زمی است جرم کسار احمد کوهی است رنج بردار
 تا در شکر زمینی تن اوست کیمخت زمینی چو ناف آهو است

اثیر: کمره نار انقراض عالم مراد از روز قیامت است جرم
 بکسر جیم عربی، جثه ستاره و جسم مطلق نیز آمده.

زان هفده موه یاسمین ناک کافوری گشت عودی خاک

یاسمین نام گل است که سفید باشد. کافوری گشتن: بمعنی
 نیز سفید بودن است. عودی: قسمیست از رنگ سیاه. و این
 بیت در بیان موه مبارک آنحضرت واقع شد. قول اشهر این
 است که آنحضرت در وقت انتقال هفده موه سفید در محاسن
 مبارک داشته بودند باقی ریش سیاه بود. بعضی پانزده گفته
 اند، بعضی چهارده. اما مصنف علیه الرحمة قول اشهر را
 اختیار نمود.

حاصل بیت آنکه از ان هفده موه مبارک که مثل گل یاسمین سفید
 بودند، تمام سیاهی زمین مانند کافور سفید، ای پرنور و خوشبو
 شده بود. و خاک را باعتبار سیاهی او که در باطن اوست،
 نسبت به عودی کرده. و حکما گفته اند شب بخار زمین است،
 چنانچه قول فلاطون است: "اللیل ظل الارض"، و از بیت ثانی
 نیز این معنی مستفاد می شود که عنبر را بگا و زمین نسبت کرد.

با شمع گیسوانش در در گاو زمین آوریده عنبر
 شد برتن ماهی زمین دار از نور کفش درم پدیدار
 در سحره وجود او نگنجید در سد زمین چگونه گنجید
 بهریست بفرصة شرف در دریست میانه صدف در
 الیاس و خضر حظیره بانوش ادريس و مسیح خادمانش
 چو خادما که نبشتن شین پر بوس کنی بساط یاسمین
 اول که سلام یاد کردی پس عید خجسته یاد کردی
 عرض کنی از پد ایادی این هدیه مهتدی جهادی

هدیه است سخن که می شود نقل هادی است رسول و مهتدی عقل
پس شرح دهی نیاز جادم وین فصل برائی از زباجم
فرضه جاے خراج گرفتن مال که بر لب دریا می باشد - و هرچه
از دریا سوداگران می آرند ، حساب خراج آنجا فیصل می یابد و
خجسته باد بمنزله مبارک باد آمده هادی هدایت کننده و مهتدی : هدایت
یابنده - درین جا مراد از خاقانی است .

فصل ایضاً در نعت پیغمبر صلی الله علیه و اله و سلام این فصل را صیانه الوحی خوانند

ما اعظم شاک اے مظهر ما اکرم وجهک اے مطهر
اے عشر عطاءے تو بیگدم صد ساله خراج هر دو عالم
اے خاک درت مسیح اکبر جان درده صد هزار عازر
عازر : نام شخصی که او را حضرت عیسی علیه السلام زنده کرده
بود ، در اداة الفضلا مرقوم است : عازر بفتح زاء معجبه نام مردیست
که به ایمان مرده برد ، و بعد از قرنها بدعای حضرت عیسی
علیه السلام زنده شد و ایمان آورد ، باز همان زمان مرد .

اے دین تو صبح هفت پرده تلقین تو مرده زنده کرده
هفت پرده مراد از زمین است که هفت طبقه دارد - و
مصرم ثانی اشارت به معجزه ایست که دو فرزند جابر رضی الله
عنه بروز ضیافت از دعای آنحضرت زنده گشتند .

اے خضریم تو پر گرفته تقویم بقا ز سر گرفته
اے از تو کرم مخلد الذات چون خواندت از شمار اموات
چون اصل طهارت از بحور است چون گویم بحر نا ظهور است
خط ابدی تو داده بس شهبازان را بحمر کرگس

تقویم حساب یکساله منجمله که بسال دیگر بکار نیاید بقا
از سرگرفتن : عبارت از حیات از سر ذو حاصل کردن کرگس : نام جانوری
است پر زنده - میگویند که عمر دراز دارد تا که می زندد دهمرد

چاندر سوی تست مرتبت جوی مدحت خوانم نه مرثیت گوی
 از خامه چو مدح تو طرازم خواهر که ز دیده دوده سازم
 چون خامه من زدوده گردد کیوان خواهد که دوده گردد
 دوده کندم دبیر انجم از دوده چراغ چرخ چارم

دوده : سیاهی که کتابت از آن میکنند و دبیر انجم . مراد
 عطارد و خراج چرخ چارم : مراد از آفتاب است .

مدح تو بدست جان نویسم بر ناصیه جهان نویسم
 زان روی جهان ز نور فامی هر صبح چو کاغذیست شامی
 گفتم که هزر نویسم این نام بود این نفسم هنوز در کام
 گاندر دلم آتش آب زر شد چون خوی ز مسام من بدر شد
 هر موی من از قضا قلم گشت پس بر قلم این حروف بگذاشت

و کاغذ شامی : مراد از کاغذ سفید است و مسام : بن موی
 که عرق بدن از آن بیرون می آید .

فصل ایضا در نعت پیغمبر صلی الله علیه و آله

و سلم

ام کرده درین بنفشه گون مهد سلطان قدر ترا ولی عهد
 بنفشه گون مهد : مراد از فلک و ولی عهد : خلیفه که
 بعد از مردن یکه دیگر بجای او نشیند و متکفل امور او
 شود . و جناب آنحضرت را ولی عهد برای آن گفته که بعد از
 همه انبیا علیهم السلام پیدا شدند و خاتم آنها گشتند . و
 متکفل امور آنها هستند ، باعتبار اجراء اوامر و نواهی .

خور در پیشست پیاده رفته ده غاشیه تو بر گرفته
 اول بده میسر یار یزدان و اخر شده بر دو کون سلطان
 شاهی نه چومه اسیر لشکر که منہزم و گهم مظهر
 شاهنشاه آفتاب تاثیر جان پرور و یک تنه جهانگیر
 نه چون شده رقه سست و مضطر بلاه از شده جمله کامران در

چون عنقا شاه نطق پردازد شاه شاه زبان گرفته چون باز
میر یار: چو بدار را گویند که پاسبان درگاه سلطان است -
شاه حمله: داماد را می گویند و باز را زبان گرفته - برام آن گفته
که باز چندان آواز ندارد.

دستور تو صدر دار اول سرهنگ تو انبیاء مرسل
در ملک تو عقل پیر تدبیر در بزم تو روح چاشنی گهر
طغراکش تو سروش اعظم طغراکش چه خریطه کش هم
ارواح علم بر سپاهت جبریل برید بارگاهت

دستور بمعنی وزیر و صدر دار اول - درین جا مراد از
جبریل علیه السلام است - و سرهنگ نیز چو بدار را گویند
طغراکش - بمعنی طغرانویس آمده - و خریطه کش: بهانه بردار
را گویند که وقت سواری در رکاب سلاطین ز دبر فقرا بخشش
کند - برید: بمعنی قاصد آمده.

از بهر تومی طرازد ایام منجوق و صبح و پرچم از شام
حق هم زپه تو ساخت الحق شب چتر سیاه و روزبیرق (۱)
طرف کمر ترا است جاوید پیروزه چرخ و لعل خورشید

منجوق: جامه علم، پرچم: نام گل ابریشم سیاه که
بر سر علم نصب میکنند طرف کمر: یعنی گوشه کمر بند.

حق کرده برون ز دست کسبت از دهره دهر نعل اسپت
زان نعل که اسپ تو بینداخت سیاره چهار پاره پرداخت
ششپیر تو مریدی نهوده است آپستین و روزه دار بوده است
و آخر چو سلاله ظفر زاد از خون عدوت روزه بکشاد

دهره: اسلحه ایست آلت حرب - و دهره دهر - مرکب
عبارت از آفتاب است و سیاره درین جا مراد از زهره باشد
بزر قرینه چهار پاره که نام آن جنگ است سلاله بمعنی خلاصه
که کنایت از آن فرزند است.

تا کوس و صور پنجگاه است بر چرخ صدای لاله است
 زهره ز سرود و رود بگذشت پیش حبشیت هندوی گشت
 بود از سر لحن رشک داؤد شد سبحة بکف ز اشک داؤد

کوس صبحگاهی: مراد از آن است که بوقت صبح می‌کوبند
 که آن نقره جناب حضرت رسالت است - سرود: آواز قوال
 ورود: نام سازبست و از حبشی: اشارت بر حضرت بلال
 است و هندو: بمعنی غلام آمده و اشک داؤد: نام مهره ایست
 سرخ رنگ و بجاییت شفاف، گویند که او از اشک داود
 علیه السلام است.

یزدان که سراسر جهت ساخت جز بهر دشمنیست تو نپرداخت
 کان رشته شش که نخل سازد خاص از پی انگبین طرازد

رشته شش: مراد از شان انگبین است که آنرا خانه
 عسل گویند که آن مسدود است - و نخل در لغت عرب خاص
 درخت خرما را گویند، و در استعمال درخت مطلق نیز آمده.

باعین کهالت ای ملک وش طوبی خسک است و کوثر آتش
 در جنب طهارت که فیض رضوان جنب است و حور در حیض
 و آخر سر خدمت تو دارند گز حوض تو غسلها پر آرند
 خاک در تو که نور تاب است سیمیه بدو کرده آفتاب است

درین بیت مولانا احمد که شارح این کتاب است،
 بسیار تکلف نمود و تکلیف او دور از مقصود است، معنی
 که خالی از تکلف باشد، این است که در محاوره عجم
 چیزیکه مساوی با چیز دیگر باشد آنرا "سیمیه بدو کرده" می‌گویند
 یعنی این دو حصه با آن برابر است، پس درین جا مراد
 آنست که خاک دروازه آنحضرت بافتات مشابیه تام دارد گویا
 که یک سیمیه بدو حصه کرده شده است، یعنی درمیان نور و خاک
 در آن حضرت و نور آفتاب هیچ فرقی نیست و اصل تفاوت
 ندارد. چنانچه نصف حصه سیمیه با نصف حصه دیگر او
 مساویست، ای هر دو پاره برابر اند.

پس بر فلک تردجی از جاء چون سیب دو نیمه کرده ماه
درین بیت اشاره بشق القمر است - و فلک را تردجی
برای آن گفته که تردج باوجود رنگ زرد مجرد است - و ایسی
رنگ و جدر در فلک هم مدرک می شود .

انگشت تو گو قلم نمود است   مه را چو سر قلم نهود است
شاهی و ترا قلم چه دایت   شه را چه شهر با کتابت
با آنکه قلم زند بواجب   راتب خور بادشا است کاتب
هر گردن کز خط تو سر تافت   چون طوطی طوق آتشین یافت
در خانه خصم تست هر دم   بویحیی شوی ام ملدم

بویحیی کنیت ملک الموت است - ام ملدم : بدسر میم و
بفتحم دال مهمله کنیت تپ دائمی است که بتأزیش حلی خوانند
شوه : شوهر را گویند حاصل بیت آنکه در خانه دشمن تو ملک
الموت که شوهر ام ملدم است ، همیشه سکونت دارد یعنی جان
او همواره در تپ دائمی گرفتار ، و ملک الموت برای گرفتن جانش
در خانه او امیدوار نشسته است .

در کاخ ولی تست عهدا   جبریل نکاح بند حورا
مادر جان رحم کشاده است   هرگز خلفه چو تو نزاده است
تا چون تو دگر نبایدش داشت   از رشک بخود سداب بر داشت

ولی بمعنی دوست ، و حورا جمع حور ، سداب : نام گیاه
است ، مسقط حمل و در مویذ الفضلا نوشته است : سداب ، جالفتح
گیاه است مثل نخع ، ام پودینه که دایگان برای اسقاط حمل
زنان پیکار میبردند . و بعضی گویند در فرج داشتن آن را عقیقه
کنند ، تقدیر دواتی عقیق شدن زن باشد .

تاریخ شرف که آسمان راست   از روز ولادت تو برخاست
امروز شد ایسی جهان دل افروز   در هفت هزار سال شش روز
و مراد از هفت هزار سال و شش روز تاریخ ایجاد وجود آدم
علیه السلام است - تا زمان عهد خاقانی علیه الرحمة .

آن روز به بسته اند ما را ایس قبه سر فراز مینا
 مادا بهمنی تحقیق آمده قبه مینا عبادت از آسمان است .

ایس قبه کمپنه خرگه تست خاقانی خاک درگه تست
 خاقانی را بدست مردی از خاک بآدمی تو کردی
 از عادی عادتش رهاندی در هود هدایتش رساندی

دست مردی : تا سیوم موقوف بهمنی شفاعت و اعانت و
 مدد آمده . و عادی : نام قوم حضرت هود که از نا فرمانی پیغمبر
 خود بدست باد صرصر هلاک شده اند و آن چنان است که آن
 بعد از هشت صد سال از طوفان نوح علیه السلام بهدایت قوم
 عاد مبعوث گشت ، و مدت پنجاه سال اهل عاد را بشریعت نوح
 علیه السلام دعوت کرده ، از ایس طائفه غیر از مریدین سعدین
 لقمان بن عاد و برخه از ضعفا که دیگر باجناب نگرویدند و حق
 تعالی برایشان صرصر عظیم فرستاد ، و همه قوم از آن نابود
 شدند . و ایس واقعه در ماه شوال بود .

از شش دره فنا بیرون جست در پنجره بقا به پیوست
 خطاب بجناب رسالت است . مصنف میگوید که من در شش
 دره فنا که عبارت از دنیا باشد ، گرفتار بودم ، از طفیل اطاعت
 توازان بیرون جستم . در پنجره بقا که مراد از بقا باشد ، رسیدم
 یعنی امت تو شدم ، و تابع شریعت تو گشتم ، و دنیا را گذاشتم
 و در عالم بقا حیات ابدی از برکت تو حاصل کردم .

و شش دره : نام بازیست خانه شبسین او دفته دارد و مهره
 از آن خانه بیرون نیاید . و آن مات است و درمید الفضلا نوشته
 پنجره بالکسر باء فارسی چهزیکه درو مرغ دارد . و نیز سوراخه
 یادری . یا دریچه که از خانه و کاخ برای تماشای بازار و کوچه ها
 میگذارند . و در شرح مخزن حنجره نفس . و موضع دید بان کشتن
 است .

در وصف تو سالی تمام اوست خاقان مهالک کلام اوست
 زان عرضه کند بهرصه فکر توکان سخن ز خرگه فکر

ایس ترکانند خاندۀ زادش خاقانی ازان لقب فتادش
 هر یک بحری و چون صدف بگر گوهر خاتون پرده فکر
 تسکین دل هزار مسکین تحسین طلب از جوار یاسین
 آل تگین گران بهاتر ز آل یاسین سبک لقا تر
 بر کشور غیر نا گذشته نه پرده شده نه واه گشته

خاقان نام پادشاه چین و ترکستان بنابران ترکان را خاندۀ زاد
 میگویند - و ترکان سخن مراد از سخنان خوب و رنگین باشد -
 و خاقانی منسوب به خاقان است که او را خاقان با نام خود منسوبی
 ساخت در اصل نام ایشان افضل الدین محمد است - و گوهر خاتون
 مراد از سخنان مصنف باشد ، و گویند که گوهر خاتون نام
 زن زاهده است که در عبادت و ریاضت و عصمت ممتاز و هم
 پاکره بود - و مصنف سخنان خود را با و نسبت کرد که پاکره اند -
 یعنی کسی بر ادراک معنی دقیق آن دست نیافت و این همه
 سخنان من مثل گوهر خاتون پاکره اند و از صفت عصمت موصوف
 تگین نام پادشاه ترکستان که آل او مدت مدید بعدل و انصاف
 پادشاهی کرده اند .

یکمیک عجمی ولی دری گوئی یلواج شناس و تنگری جوی
 عجمی : باشندۀ عجم که زبان فارسی دارد - و از دری دری جا مراد
 از زبان عربی است - یلواج بزبان ترکی پیغمبر و نبی را گویند -
 و تنگری - بکسریدم و سوم با کاف فارسی در ترکی حق تعالی
 را نامند - حاصل بیت آنکه خاقانی میفرماید : سخنان من اگرچه
 باعتبار عجم فارسی است اما باعتبار فصاحت و بلاغت و صنائع
 لفظی و بدائع معنوی با شعر عرب برابر است و یلواج را می
 شناسند و تنگری را میجویند یعنی از احکام شریعت بیضا و از
 اسرار ذات و صفات حق تعالی مهلو و مشمون اند .

دانسته که تنگری است داور تن داده بعشق تنگری در
 سن سن گویان بروی مولی تن تن گویان ز دست دنیوی
 سن سن به زبان ترکی ، توئی توئی آمده تن تن : بزبان ترکی
 نه نه - و این لفظ حمل بر بیزار شدن است که از دست دنیا بیزار
 و در راه مولی قایل بوجوهانیت است که آن توئی توئی باشد .

ایمن همه در سواد خاطر از آفت زرتم المقابر

یعنی سخنان من در ملک خاطر من از آفت " زرتم المقابر "

ایمن هستند - و معنی زرتم المقابر این است که زیارت کنید شما
قبرها را : و در حدیث آمده است : " اذا تمیرقم فی الامور
فاستعینوا باهل القبور "

مصنف در توصیف سخنان خود میفرماید که من در گفتن سخن
التجا بکس نبردم و مثل شاعران دیگر از کس فیض نگرفتم و
استعانت از زیارت اهل مقابر و صاحبان مدارس بجستم ، بلکه
آنچه از فیض قدسی و الهام ربانی در خاطر من جلوه کرد ،
آنها بقلم در کشیدم ،

اما بجزر ز چند بدکار کژدم روشن آدمی خوار
چون مریم روزه دار عکرا پس تهمت دیدم مریم آسا
از مشتی نا حفاظ بدخام پوشیده بهوی جمله اندام
هریک پی دفع چشم بدخا از موی لباس کرده خود را
لعبت شده پیش دیده هوش چون لعبت دیدها سیه پوش
اینگ همه خیل خیل گشتند بر جیحمون به قدم گذشتند

اندام بهوی پوشیدن : عبارت از معنی را در ثقاب سیاهی مخفی
کردن است و لعبت دیدها : مراد از مردمک چشم است - خیل خیل
به معنی گروه گروه ، و ایس جل بر کثرت دارد - جیحمون : نام رود
است مشهور و بیقدم گشتن : مراد بلا اعانت غیر گشتن است ،
زیرا که از ترکستان بسوی مدینه رفتن جیحمون در راه حائل است
و به آن رفتن سوی مدینه منوره امکان ندارد .

حاصل ابیات آنکه : معنیهای من در سخنان من چون مردمک
دیدم در سیاهی پوشیده شده .

از جیحمون دوات به اعانت غیر مر صفحه کاغذ خیل خیل رسیده
اند ، الحال آنها را بجانب قریش روانه سازم ، و ایس کنیزکان
را بشوهری نعت تو عقه بسته بتو سپارم زیرا که این طائفه
خاص برده تو هستند .

چاهی عرب شدند یک رنگ کردند سوی قریش آهنگ
تا لطف تو هرگز را پسندد بر بندگان عقد و عقد بندگان
ایس طاقفه خاص برده تست خاقانی زنده کرده تست

حی عرب : ام قبیلۀ عرب مطلق و نیز نام قبیلۀ است در
عرب ، چنانچه ایلا از آن قبیلۀ است و قریش : مراد از آنحضرت
است و عقد اول : بمعنی گلو بندگان و رسم است که زن را
وقت مناکحت از طرف شوهر در گلو می بندند و عقد ثانی
بمعنی نکاح آمده .

تو ختم کنی پیغمبری را او ختم کند سخنوری را
ختم است بهر چه گفت در تو اشعار برد چو وحی بر تو
ایس شعر ز شعری ار چه ماند نعت تو ز نقش بگذراند
شعر مراد از اشعار است و شعری : نام ستاره که بر فلک
اول است و نقش : بنات النعش را گویند که مقام بر آسمان هفتم
دارد ، حاصل آنکه اشعار من اگر چه باعتبار بلندی و شهرت مانند
ستاره شعری است ، اما امید آن دارم که از برکت نعت تو رتبه
آن از بنات النعش بگذرد ،

پوشیده نهاند که در شعرا عجم دعوائی ختم سخن دو کس
کرده اند - یکی مولوی نظامی گنجوی در مخزن الاسرار گفته .

ختم سخن را بنظامی رسان

دیگر حضرت خاقانی چنانچه فرموده .

او ختم کند سخنوری را

الخ اما فرق در میان هر دو بزرگوار از نظر تحقیق این است که
صاحب گنجۀ در مثنوی کمال دارد - و صاحب شروان در قصائد به
ظہیر است چنانچه گفته اند .

نه چون نظم نظامی دان نه چون اشعار خاقانی

ایضا در نعت و ترجیح جناب مقدس بر دیگر انبیا

علیہ السلام و این فصل را فضالة الخیب خوانند

ام قابل وحی و قالب حلم ام عامل عدل و عالم و علم

اے جود تو نیم عطسه داده   زو خندہ آفتاب زاده
 اے نقطه ذات هر دو عالم   قائم بدر تو ذات آدم
 از نقطه نخست حرف الف زاد   تاج سر اسم آدم افتاد

بیست رابع دلیل بیت ثالث است و خطاب بآن حضرت اے فلان
 ذات تو نقطه هر دو عالم است، یعنی مرکز جمیع موجودات،
 خواته مرکب و خواته بسیط باشد. و آدم علیہ السلام از دم تو قائم
 است زیرا که از نقطه الف پیدا شد و الف سر اسم آدم افتاد،
 پس معلوم شد که در اصل نقطه است و بلا نقطه وجود
 الف اسم آدم گرفتن محال.

ذات نقطه خط جهان است   اصل اوست اگرچه بر کران است
 خطاب بآن حضرت اے ذات تو نقطه خط جهان است، یعنی
 مرکز جهان چه نقطه مرکز خط است و بلا وجود لفظ خط وجود
 ندارد. و این مصرع دلالت بر لولای لها خلقت الافلاک میکند.
 و معنی مصرع ثانی این است، اگرچه نقطه یک سو افتاده است.
 اے بر کنار افتاده، اما اصل خط است. همچنان آنحضرت اگرچه
 بر کناره اید، یعنی در آخر زمان پیدا شدند، و خاتم النبیین
 گشته اید اما اصل موجودات است، چنانچه نقطه که اصل خط
 است، پس معنی بیت چنین است که ذات ایشان بمنزله نقطه
 و جهان بمنزله خط است - بزرگ می فرماید.

جهان خط و متحد نقطه کل   ز نقطه خط برون شد به شامل
 ذات تو کند کز جهان راست   چون نقطه که حلقه زره راست
 کان نقطه اگرچه بر کنار است   بند زره ازوی استوار است
 و نقطه زره : اے میخ زره

عالی درجه، کمال پیوند   صفهای رسل دقیقه چند
 سپس شست بود ز روع معنی   یاسین حوادث الهی یعنی

بدانکه منجمان منطقه البروج را بدوازده قسم متساوی قسمت نموده
 اند، و هر قسم را برج نام نهاده اند. و هر برج را سه درجه،
 و هر درجه را شست دقیقه و هر دقیقه را شست ثانیه ساخته اند.

و سپین در حساب ابجد شست است، و نیز سپین نام مبارک آنحضرت
و یا که حرف ندا است بر سر سپین آمده یاسپین کرد.

حاصل هر دو بیت آنکه: آن جناب مقدس مانند برج آسمان
اند. و گروه رسل بمنزله دقایقه و لفظ یاسپین دلالت بر آن میکنند
که تن مقدس آن حضرت جامع شست تن رسل اند. چنانچه خود
مفهرمانید.

ام یک درج از جلالت من تو شصت پیغمبری بیک تن
زیرا که دقایقه شست است و سپین نیز در عدد جهل شست
است، پس معلوم شد که آنحضرت جامع شست تن رسولان اند.
آدم که کلام فطرت افتاد از خاک ادیم نعل تو زاد
فطرت بمعنی پیدایش آمده. ادیم: چرم دباغت یافته.
و در زبان سریانی زمین را گویند، و آدم از آن مشتق است، برای
آنکه وجود او در اصل پیدایش از خاک زمین موجود شد.

خورشید سهیل تابشی هم گلوخته ده ادیم آدم
ام عقد پرن ندیم لعلت ام تاج سهیل ادیم نعلت
بر چرم سهیل چون بتابد زو چرم ادیم رنگ یابد
خورشید که نیست هیچ رنگش از نعل ادیم تست رنگش
سهیل: نام ستاره ایست طرف شمال، و ادیم ازو خوشبوئی
پیدا میکنند. و عقد رشته مروارید پرن: مخفف پرویس، و
عقد پرن مرکب درین جا مراد از دندان مبارک آن حضرت است
و لعل کنایت از لب آنحضرت.

دیر است جدی که پوست کند است کیوان بدباغتش فگند است
تا آلت نعل تو شود راست کیوان همه سال چرم پیرا است
جدی- نام برج خانه اصلی زحل است.

اندازه نعل تست واذه مجراب مسبحان درگاه
چون میخ (۱) رسیده آتش آمیخ (۲) با غرش کوس و برش تیغ

نیکی طارم مندوس بدیدید تصویر دوش در آوریدید
 بامش همه ز رنگار کرده بومش همه در نثار کرده
 بر گرد عذار او بگشته نقش شهد اللهش نبشته
 اول سر اشقیا بریدید پس بر سر انبیا رسیدید
 دست همه بر گفستی ازدل پای همه بر کشیدید از گل
 بردی ز پی کمال ایشان خال برص از جمال ایشان
 آن خال برص بر و کشادید خال مشکین بجا نهادید

خال برص مراد از داغ برص باشد و آن عیب است و
 خال مشکین، موجب زیب و زینت رخساره است یعنی در زمان اول
 تمام عالم در کفر و ضلالت مثل صاحب برص محییوب بودند، تو
 آنها را از اظهار محجزات خود دور کرده از خال مشکین اسلام
 زیب و زینت بخشیدی.

آن پرده ریز ریز هر یک کردی رفو از دم مبارک
 آن ژنده چاک شان هم ایس جا گشت از تو مطرز و مطرا
 مطرز اسم نقشدار و مطرا: آراسته شده. ایس هردو کلمه
 در وصف اثواب مستعمل می شود چنانچه میگویند جامه مطرا
 و خیام مطرز.

آدم ز خزان جرم رخ زرد چون لاله ز ژاله در خوی سرد
 از تو اثر رچیم دیدید بر جرم خودت شفیع دیدید
 ادريس بدرس چاکر تو تاریخ شناس اختر تو
 ادريس عليه السلام را تاریخ شناس برای آن گفته اند از علم
 نجوم واقف بودند چنانچه از علم رمل حضرت دانیال عليه السلام

روح از تو به بحر باز خورده ملاحی زورق تو کرده
 ابراهیم از تو مهر برده تا آتش او برو فسرده
 موسی چو فسرده ره نوشته آتش خواست از تو گشته
 خضر از تو شراب در کشیده الیاس بجرعه رسیدید
 داؤد معنی در تو جبر صاحب جیش عسکر تو
 یعقوب ضرپر غم رسیده کمالی دیدید از تو دیدید

یوسف ز تو کرده ملک تحصیل
یحیی ز در تو عصمت اندوز
عیسی ز حواریان خاصیت
قدر تو کبوتر است پیران
هرگز که دشمنش بجایند
آن سنبله بر فلک ازان است
پرویس زگر اندران میانه
کیوان ز نهیب تست مادام
رای و دل او نهاند بر جام
برجیس ز سهم تست خیره
هم دست تو بگسلد نقابش
بهرام همی کشد به بندت
می نتواند که دم بر آرد
از سرخی رخ دلش دژد (۱) است
خورشید ز تیغ تو شراره است
که که نه از تو جا دارد
زهره ز هراس تو شب تار
چندان تب لرزه حاصلش هست
تیر از دم تست خجلت آلود
فالج دارد سر بنادش

در صدر تو خوانده علم تاویل
در مکتب تو فرایض آموز
پرورده لطف خوان خاصیت
کو نامه برد بعالم جان
برجش فلک البروج شاید
کو دانش آن کبوتران است
کارزن دار است دانشه دانشه
در مانده به دقیرس و به سرسام
سر سامی و انگهی دل و راه
بردیده نقاب از آب تیره
پیکان تو بر کشاید آتش
ضیق النفس از خم کهنیت
چه ضیق نفس خناق دارد
کان سرخی دقش آن کهن است
صفرا زده و صرم داره است
رویش بهق سیاه دارد
اشر تب ربع می طپد زار
کز لرزه فتاد زخمه از دست
از دکتته تو بسکتته مأخوذ
ضقدم دارد بن زبانش

بهق: داغ سیاه که بر رو می افتد و آنرا در هندی چهاگین
گویند. و بعضی میگویند نام مرضی است که پوست بدن آدمی
سفید شود، و آنرا در هندی بیاه مجهول سیم میگویند. اما
درین جا مراد از داغ سیاه باشد و زخمه معروف. و آنرا مضراب
نیز گویند. که آن چوبی است خواستن رود. تیر عطار را گویند
و سکتته نام مرضی است که حس و حرکات دران باطل شود و مریض
چنان می نماید که مرده است و فالج نیز نام بیماری سختی که
بواسطه کثرت بلغم پیدا می شود و روزا که گرداند و دق نیز
نام بیماری است که آن تب است در بدن باطل و بلاسل ناشی

می شود ضمیمه - غرک را گویند - و نیز جراحتم بهم رسیده که
درو چرکنت باقی مانده باشد و نیز آزاریست که زبان را ورم
میکند ، و کلام ازان کردن نمی توانند اگر محکم شود ، غیر از
شگافتن آن علاج ندارد و بفارسی آنرا چغز خوانند .

بیماری دق که ماء دارد از هیبت چون تو شاه دارد
ماء ارچه جدا شد از ارکیمبت آماس پخیرد از نهیمبت
هر هفت بهفت حال زار اند صحت ز در تو چشم دارنده
در پیش تو ای طبیب عالم هاون کوکی (۱) است پور سریر
از گفته تست پر عاقیر (۲) بیمارستان عالم پیر
خضر اول روز بادل تست قاروره بدست پر در تست
بیمار نیاز را بهر دم دارو دهی و سپند باهم
پر فرق دو کون پرده دکان دارو کدق تو گنج قرآن
آمد شد جبرئیل ازان است و مفرش روب این دکان است
تا بکشادی در بیان جلاب بقا رسید جان را
جلاب ستاره بر گشته آن باد و ستاره چیست هر دو
تا چرخ دکان همت : تست از آتش ناب نیشکر خاصیت
تا لطف تو شریب ساز جادها است قریاق مهیسی کهیسی بیهانت
جان داروی خلق شد زبانت صغرا ببرد ز اُروم آتش
انفاس تو از نسیم دلکش رنگ یرقان ز چشم درگس
بزداید لطفت از سر حس اخلاق تو بس جوارش ما
بر لقمه ناگوار دنیا خلقت همه شیر یا طباشیر (۳)
ما تشنه دلاں چو طفل به شیر خاقانی را ز علت آن

۱ - هاون کوب شخصی را گویند که دارو و اجزاء معاجین را بجهت عطاران و طبیبان

بگریزد ۲ - داروهای گرم ۳ - بروژن نسترن رستنه باشد که آن را خرقة گویند ۴ - دار

داروم که بهکان را باشیر دهند .

فصل ایضاً در ثنائیه نبوی و این فصل را

سبک الخواص خوانند

ام سبطه انبیا بیادنت مصرا ب ملائک استادت
 قارون شد از عطای عیسی هارون در سرات موسی
 در حصن تو بهر تقویت را در مهد تو بهر تربیت را
 مریم داهی است پیشکاره (۱) عیسی طفلیست شیر خواره
 زانش ز درخت واخریده کز جمله فمیاناش دیده
 یک مور تو داشت عیسی فرد زان عود صلیب اختران کرد

حضرت عیسی را فرد برای آن گفته که مجرد بودند ، وزن
 نکردند - عود صلیب چوبی است که ازو ترسایان تعویذ میسازند
 و در گلومی بنندند حاصل بیت آنکه : عیسی علیه السلام که
 طبیب عالم ملکوت اند ، یک مور ترا بجای عود الصلیب شمرده
 نزد خود داشته اند - وجهت دفع چشم چشم در قوم خود رواج
 داده اند - و علاج دفع چشم اختران بر آسمان چهارم می نهیند .

کز سهم تو دیده بود حیران پیران فلک بام صبیان
 ام صبیان : نام آزاریت که بیشتر اطفال را می شود ، و چوب
 عود الصلیب دفع آنست .

این عالم پیر طفل دیدار چون پیرزنی ترا پرستار
 خاقانی را به نیم فرمان از پنجه این عجز برهان
 کی غرقه گهست و آفت اینجا است طوفان ز تنور پیرزن خاست
 ام خواجه صد هزار خاقان خاقانی را غلام خود خوان
 تا غاشیه تو داشت سفتش از غاشیه تو سفت سفتش

سفت اول دگر سین بمعنی دوش آمده و سفت ثانی بضم
 سین سوراخ شده را گویند - و سفت سفتن عبارت از دوش
 مجروح شدن است حاصل بیت آنکه : خاقانی را از غاشیه برداری
 تو دوش مجروح شده است ، این دلالت بر کثرت غاشیه برداری دارد .

نی ذی نه بجای خویش گفت است
 قا غاشیه تو برسر حس
 از غاشیه تو تاجدار است
 ام حکم تو صیقلی نهوده
 تیغم به ثنای تست مظهر
 تیغی که حایل زبان بود
 این هندی تیغ سحر گستر
 تیغم چو گرفت نور رایت
 تیغ است درفشان درفشان
 منشور امارتم تو هادی
 اماره من بدین امارت
 بر سردار چه جام سفت است
 بر سردار بسان زرگس
 در تاجوری چو کوکنا را است
 شمشیر زبان من زوده
 هم گوهر دارد و هم حلی در
 آدم بزمین هند فرمود
 در دست قریشیان دگوتر
 شد زیر رکابی ثنایت
 نه تیغ خطیب تیغ سلطان (۱)
 این تاج تو بر سرم نهادی
 لوامه شد از سر امارت

حس بمعنی بیناقتی اماره مراد از نفس اماره است که آن امر
 کننده پیوسته و لوامه ای نفس لوامه که آن هدایت کننده به
 نیکبختی و امارت بکسر امیری کردن - و بفتح امر کردن .

حاصل بیت آنکه نفس اماره من بسبب اطاعت تو صورت نفس
 لوامه گرفت ای قائم مبدل از حمایت شد . و مزاج حیوانی
 شرف اندوز از طبیعت ملکی گردید .

بدانکه نفس چهار اند - یک اماره دیگر لوامه و سیوم مله
 و چهارم مطمنه - و خواص هر یک علاقه است اما چون انسان
 از کسب ریاضت بکمال رسد ، و راه در عالم دل یابد ، هر چهار یک
 شوند ، و تفرقه از میان بر خیزد و جمعیت کلی دست دهد .

با آنکه مرا است این امیری سگبان تو باشم از پخیری

فصل اندر عبودیت و خشوع و خضوع

خویش گوید

سگبان چه اگر تگین و تاشم سگ باشم اگر سگت نباشم

۱ - ام تیغ من تیغ سلطان است تیغ خطیب نیست که معض برام نام باشد و کار

سگبان خدمت کننده سگان تگین و تاش هردو نام پادشاهان عراق است بعضی بر آذند که در اولاد سلجوقیان آند - واضح آنست که سامانی آند از آل اسمعیل سامانی - و مصرم ثانی بطور قسم واقع شده .

شاهی چو تراسگه ببیاید گرمین بومر آن سگ تو شاید
هستم سگکی ز جنس جسته بر شاخ گل هوات بسته
از مدح تو با قلاده زر زنجیر وفا بحلقم اندر
خود را بخودی کشیده در جل پیش تو کشیده از سرخل
بر جبهه من خرد رسیده داغ تو بشکل لا کشیده

قلاده طوق گلور سگ که بدان زنجیر می آویزانند و جل بضم جیم عربی لباس سگ ، و مطاق لباس حیوان نیز آمده و خواه سگ باشد خواه فرس خواه خر فل بضم ذال معجبه بمعنی خواری ، و به عزتی و کلت است و شکل لا اشاره بر کلمه توحید است - و شکل چلیپا را نیز گویند ، شکل لا گویند که خط یک بر دیگر تقاطع کرده باشد .

بختم به بقات خوان نهاده از قرصه مه کلیچه (۱) داده
در جستن ملک جاودانی بر خاک درت پیاسبانی
نکنم دم لایه بر در کس پیش تو کنم اگر کنم بس
خود را بقبول رایگانستم بطویل سگانت
بختم بتو دولته عجب داد گردون سگ تازیم لقب داد
احسنت شها که پیش فرمان تازی سگ تست پارسى خوان
چون صید کنم برآه جان را نخچیرستان آسمان را

لایه تملق و چاپلوسی باشد و مراد از تازی سگ فارسی دان از خاقانی علیه الرحمة است - گویند که سگ تازی در جنس خود بسیار کلان و قوی هیكل میباشد ، و شکار زیاده میکند و نخچیرستان مراد از شکار خانه است .

در جهج ملائک افتنه آواز کامد سگ آدمی صفت باز

هر صید که چرب تر شمارم زنده بدر ثنات آرم
 زینسان سگی که صیدت آرد گر بپذیری زیان ندارد
 گرمی جسم تو پاک گردانم و آتشیم تو خاک گردان
 بفرگن نظری برین سگ خویش سنگم مزن و مرازم از پیش
 گر در صف آن قرون که بگذشت سگ شد ولی و ولی سگم گشت

ام درازمنه ماضیه سگ ولی، ولی سگ شده یعنی سگ اصحاب
 کُهِف پسب اطاعت صلاح بهرتبّه ولایت رسید و خبر است که
 او را روز قیامت بصورت انسان بر آورده با اولیاء امت محشور
 خواهند کرد. و بلعمر باعور را صورت سگ خواهند داد.

ذقل است که بلعمر باعور در زمان حضرت موسی علیه السلام
 ز اهد مستجاب الدعوات بود - و در هنگام آمد آمد موسی علیه السلام
 فرعون ازو درخواست دعا کرد، و آن ملعون پاس خاطر او دعا
 کرد - و اثرش آن بود که حضرت موسی علیه السلام بافوج بنی
 اسرائیل تمام روز طی مسافت میکردند، و شبانگاه خود را در
 فرودگاه نخستین میدیدند - و یک وجب زمین در مراحل طی نمی
 شد - حق تعالی او را مردود کرد و در قیامت صورت او بسگ اصحاب
 کُهِف و صورت سگ اصحاب کُهِف به بلعمر باعور خواهند داد -
 و شیخ سعدی علیه الرحمة میفرمایند.

سگ اصحاب کُهِف روزه چند به نیکان گرفت مردم شد
 ظاهراً و لاتکس من الغافلین - کُهِف بمعنی غار و پناه آمده.

از دولت تو چه می شود کم کز تو سگی ولی شود هم
 گر با تو شش و چهار (۱) هر زیست گرمی ششها شور چیست (۲)
 آخر ز سگ اسپر فرمان کُهِف کرم ترا چه نقصان
 گر جاه سگم دهیم یک راه جبریل حسد برد برین جاه
 آن شیر دلا که شطق دانند خاقانی را سگ تو خوانند

در استعانت و اذابت و ترک شوغل دنیا در اثنای نعت گوید

تا عقل مرا بدرگهت خواند   تقدیر برات دولتم راند (۱)
از هاتف دولتم بهر دم   می‌بانگ رسد کاصبت فالزم (۲)
تا فکرتم از تو صفوت اندوخت   شطرنج ثنای تو در آموخت
ذخیرت مرا به لعل و نیرنگ   سی مهره کعبتین دو رنگ

لعل بازی و نیرنگ : مکر - و سی مهره مراد از سی روز ماه است - و کعبتین عبارت از هر دو مهره تخته دزد است - درین جا مراد از روز و شب باشد که دو رنگ دارند - یعنی سیاه و سفید اند - حاصل بیعت آنکه التماس به جناب رسالت ام تا که من مدح‌م تو شدم و تابع شریعت تو گشتم ، و او امروز نواهی را از تو شناختم ، ایام فلک دست از فریب من باز داشتند و مرا بد راه کردند و بفریب شیطان کشیدند نتوانستند -

فتویم نداد همت پاک   با دیو هوا قهار در خاک
تا همت من بصدر تو تاخت   انگشتی ثنای تو باخت
جانم ز نهیب کودک آسا   باحرص نباخت جفت باطا
چون سنت تست اتابک من   پیر خردست بابک من
چون طفل دگر برون نتازم   سرمه‌ای آرزو نیازم
بسیار در هوس گزیدم   با نفس جنابها کشیدم

قهار : بالکسر ، باهم شرط بازی بستن و چیزه باهم دیگر گذاشتن است انگشتی : نوعیست از بازی ، و آذرا که بازی نیز خوانند - و جفت و طاق نیز نام بازیست ، مانند قهار - اتابک : ادب آموزنده را گویند ، بابک : بمعنی پدر مثل مامک - تکاف تصغیر ، در اصل لفظ باب است بابا عجمی - و مام -

۱ یعنی از آن هنگام که عقل مرا بطرف درگاه تو دعوت نمود تقدیر مرا صاحب

دولت گردانید - ۲ - ام هاتف دولت مرا این خدا می‌کند که تو بمطلب نیک رسیده پس این درگاه را لازم گیر -

مادر را گویند. هر دو لغت فارسی است. جناب باول مفتوح. گرو باشد که دو کس باهم می‌بندند، بضم جیم آمده. و بعضی آنرا جناح نیز گویند. باول مفتوح و بغین معجبه که از غایت اشتها احتیاج به بیان ندارد و در ولایت مشهور است. و اکثر مردم میگویند که بازی را "مرا یاد ترا فراموش" میگویند و این هم بازی مشهور است. و در فرهنگ آمده که بازی جناب تعلق بدایه دارد. و آن چنان است که چشم یکی از طفلان را به بندند و دیگران را در جای پنهان کنند، بعد از آن او را کشایند تا دیگران را پیدا کند و این را در هندی آنکه مچانی میگویند.

بود از قبل گرو بدعوی از من دین وز نفس دزیر
تعلیم بداد نفس غدار پس گفت جناب یاد میدار
دین از کف من برایگان برد سرمایه عز آن جهان برد
جانم قسمش بهصطفی داد نفس آنچه ببرد جمله و داد

فصل در اذابت و استعانت از حضرت رسالت

علیه الصلوة و السلام

ای قابله نتایج غیب وی عاقله سراچه عیب
مجروح دلم قصاصم از تست غرقه شده ام خلاصم از تست
بر من ستم است ازین رصدگاه ای داور داوران علی الله
بگذاخت فلک مرا به بیداد ای شاه فلک غلام فریاد
محنت زده ام ز ظلم اشرار ای عادل خیرمند زندهار
خشم هنرمند اند اصحاب ای هم تو شفیع خلق دریاب
دل در فزعم ز ظلم هر نفس تعویذ دلم قبول تو بس
تو دست بطرق من فروغن گردد کنهم ز ماده گوغن
با داغ تو از خسان بترسم خس چه که ز آسمان بترسم

قابله زده که بچه زیاده، و بچه را پرورش کند. عاقله: بمعنی قوت مدرکه که بدان چیزها را دریابند و نیز بر خویشان مقتول دست قسمت کننده وزن خرد مند که بهد پاوغ رسیده باشد.

و در فرهنگ مشنوی شریف مهتر قوم دیز آمده - سراچه : سرا
 پرده را گویند - و سراچه غیب - مرکب - دنیا مراد باشد؛ علی الله :
 بمعنی از برای خدا، و این کلمه ایست که در محل فریاد و داد
 خواهی و استغاثه مستعمل میشود - و فزع : ترس و ترسیدن،
 و پناه جستن باشد - و در فرهنگ عبداللطیف حسن به پنج
 معنی آمده - از آن جمله کمین و بغیل باشد و درین جا همیس دو
 معنی مراد است .

آنکس که درفش کاویان یافت از جور دو مار می زیان یافت
 درفش کاویان : مراد از آن علم که کاوه آهن گر وقت جنگ
 ضحاک بفریدون ساخت کرده داده بود - و قصه آن در شهنامه
 و دیگر تواریخ مرقوم است - و حضرت عمر رضی الله عنه بعد از
 فتح خراسان آنها را از خانه کسری بر آورده پاره ساختند - و جواهر
 آنها را بر غازیان اسلام تقسیم نمودند و دو مارکنایت از ضحاک
 است که از بوسه دادن ابلیس بر سینه او دو دنبل پیدا شده
 بودند - و اندرون آن هر دو دنبل دو مار تولد گشتند و آن مار
 عاشق مغز ایشان بودند از برای آن صبح و شام چهار کس را از
 جان گشته مغز آنها را بر آن دنبل می بستند تا غذای ماران شود،
 و مغز ضحاک محفوظ ماند از آن جاکه عمر او هزار سال بود،
 و در آن مدت همیس و تیره مرعی شد، ازین جهت ماران
 ضحاک شدند .

در شرح داهن احوال خویش گوید :

یک چند بدم شکسته دندان	از بهر دو نان بسنگ دندان
آخر چو دلم هوای تو جست	دندان من از ثنای تو رست
آری توفی احسن البرایا	روید ز ثنای تو ثنایا
ز اقبال توام بکام خاطر	دندان خرد بر آمد آخر
دین حرص مرا بریخت از جای	هر دندانی که بود نان خای
مهر تو برای طاعتم برد	در بارگاه قناعتم برد
ازادی باغ زهتم کرد	خرسندی داغ جبهتم کرد

شکسته دندان: بمعنی حریص و طامع آمده است ثنایا: چهار دندان پیش را گویند خرس: در لغت عرب بمعنی دندان آمد.

خورسندی هست ملک پیوند خورسندی چیست نقش خورسند خورسندی: بمعنی خوشی و خرمی است و آن تجنیس خورسند است. خورسند اول و خورسند ثانی هر دو یک جنس است اما خورسند ثانی نام زاهد صحرا نشین است که اصلاً رغبت دنیا نداشته و سلاطین محتاج دعای او بودند. حاصل بیت آنکه کسی که قناعت اختیار کرد اورا خورسندی ابدی حاصل شود، چنانچه خورسند زاهد از دولت قناعت خورسندی جاودانی یافت.

چندیون بفسون دیو مردم شد بست و دو سال عمر من گم
پس چون بدر تو باز خوردم پیش تو قضای عمر کردم
بردم بدر تو سجده سهو دادم بشکست نجده (۱) لبو
چون دولت عقی از در تست درگاه کسان چه بامدم جست
دولت ز در تو جست باید از درگاه این و آن چه آید
در شوره کسی سبک نجوید در بحر کسی نهک نه جوید
صبح از سوی غرب که بر آید وز شرق هلال که شباید
کاریست ز عقل دست شستن در حد جنوب نهش جستن

حاصل بیت آنکه جنات النعش در جانب شمال است و آذرا در حد جنوب جستن نشان بیخردی است زیرا که متلاشی محال احمق است. بدستور سهیل را در شمال جستن چرا که در طرف جنوب است.

ایضاً فی تقریر احوالہ جمیعاً

بودم جسواد ناسپاسان بر دست غرور دانشناسان
چون یارگیان (۲) گرفته ماوا در خرجه (۳) چهل و خیل سود

(۱) - بالذم دلگیری و دلیر شدن و سخت بردن - ۲ - خرجه گویان - ۳ - گرد

دیدم که ولایت نیاز است ترک طبع و فردگ از است
 بگریختن اندر استادت در شهرستان راستادت
 از سواد شناسان، مراد شهر شروان است، و ناشناسان ساکنان
 آن شهر.

خضراء دمن بدادم از چنگ کردم بسواد اعظم آهنگ
 دمن بفتح دال، گلخن و محل آماده خاک و سرگین که جای
 نجس است و خضرا: بمعنی سبزه، از چنگ دادن، بمعنی گذاشتن
 است، و سواد اعظم، درین جا مراد از مدینه منوره است حاصل
 بیت آنکه شهر شروان که بمنزله گلخن سرگین آلوده بود، از آن
 در گذشتم، و بطرف مدینه منوره رسیدم.

افتاده بچلها حلولم افزود قبیلها قبولم
 حله پالکیس جام فرود آمدن، و نیز نام مکان است در راه
 مکه و در صراح آمده نام دیهیمست و بعضی گویند نام کوهیست
 در حوالی مصر که مردم در آنجا از صادر و وارد جمع میشوند.

از آب و هوای حیرت رستم از قحط و وبای نفس جستم
 کرهم ز دلت گریز را ساز هم بر در تو گریختم باز
 طفل از ز پی گریز خیزد هم در بر دایگان گریزد

ایضا در حسب حال خود گوید

باز آمدم از برای تمکین در پیش تو روی خاک آگین
 مرغی بدم از نشیمن راز در بند تو آمدم باواز
 خو کرده ام از عنایت تو اندر قفص هدایت تو
 هر سو که برون شوم بیرواز آهنگ سوی قفص کنم باز
 چون باز بقصد کیس نپریم که دیده کنم نه سینه درم (۱)
 چون زاغ نخواهم اختیاری از پهلوی گرگ طعمه خواری (۲)
 نسوم چو غراب نا بسامان اخیبر خور از درخت خامان

۱ - یعنی به هیچ کس قصد کیس نه کنم و دیده و سینه هیچ کس را نه کنم و

نه درم - ۲ - از پهلوی کسی کار کردن مراد از امداد و اعانت کسی کار کردن است.

آن به که چو بچه کبوتر روزی خورم از دهان مادر
چون طوطی غمز کس نگویم چون هدهد راز کس نجویم

غمز مخفف غمزه است بهشمر و ابرو اشارت کردن، و غمازی کردن، و عیب کسی آشکارا نمودن است. حاصل آنکه چون طوطی غمازی کسی نمیکند، و چون هدهد که راز باقیس را که با سلیمان علیه السلام گفت من آن چنان نیستم یعنی درکار خود مشغول ام و بازید و عمرو کار ندارم. و این نشان خصلت حمیده است.

چون شارب مست روغنی تن هرگز ملغی نرنجد از من
چون بلبل اگرچه نغز گویم آزارش کرمی نجویم
چون بوم خرابها گزینم تا منظر خاکسان نه بینم
طاووسم روضه یقین را سپهرغم کوه قاف دیں را
بر خوان چو تو بهشت سالار هستم چو های استخوان خوار
باسعی تو در برم بتائیر گشت آن همه استخوان تباشیر

خطاب با جناب رسالت است. یعنی وقتی که بر خوان جود تو رسیدم و پاره استخوان چون هوا بر خوان الطاف خوردم، همه استخوان من خاصیت تباشیر گرفت و آن داروئیست سفید که از نه نیزه میخیزد و شربت او برای ازاله حرارت مفید است.

ایضا در حسب حال خویش گوید

جانم ز نوال خلق بس کرد کز دست تو شد نواله پردرد
آلوده شبتهی نیم نی زان پاک معانیم بدعوی (۱)
این سمر حلال می نهاید زان طبع حلال خوار زاید
اصحاب که فر غلغر دارند قوتم ز پنیر و سرکه آرشد
زان سرکه و زان پنیر ظاهر جوته می و شیر زاد خاطر
نشگفت که سرکه از می آید وز شیر همی پنیر زاید
این طرفه که می دهد ضمیرم از سرکه می از پنیر شیرم
هرگز نخورم چو کامرانان خون رز و خون جم زباخان
چشم نرسد بخوان اخوان نه خمسه من بسج الوان

۱ - چون آلوده شبتهی بدستم پدرت دناوت ملوک گذشته ام و معاش پاکیزه دارم

سحر: شعر را گویند - خون رز شراب است ، و به زبان
مراد از حیوانات است خمر: مراد از پنجه انگشت است - و سیم
الوان - عبارت از طعام رنگارنگ .

چون آدم گر کنم بتقصیر عورت پوشی ز برگ انجیر
این بیت موقوف بر قصه است - یعنی که چون آدم علیه
السلام در بهشت میل بدانکه گندم نمود ، خلعت بهشت که برتن
او بود ، پاره پاره شد - و آن حضرت از عریانی خود شرم آگین
شده پیش درختان التجاء برگ کردند ، هیچ درخت او را برگ
نداد تا پوشش عورت کند ، مگر برگ انجیر برای ستر آنحضرت
بکار آمد و در معارج النبوة بتفصیل نوشته است - حاصل بیت آنکه
مصنف میفرماید که اگر من گنجه گارم ، برگ انجیر در صحرا
برای ستر من پس است ، و از خلعت اهل دنیا متنفر شده ام
و این معنی دلالت بر قناعت میکند .

نیوم بیرمغان مغرور آتش خواری ز آب انگور
تا دختر رز طلاق دادم هم جفت عروس دین فتامر
شرعم بطلاق این قسم داد کز رجعت این نیاورم یاد
آن کو ز قریش جفت گیرد فرزند مجوس کی پذیرد

رجعت: مراد از طلاق رجعی است که در آن رجوع شدن
بازوجه خود جائز است خلاف باین که در آن جائز نیست ، مگر آنکه
مداخل بها غیر شود و فرزند مجوس: کنایه از شراب است .

رفت آنکه بجستی معاشم (۱)
امروز بیک زبان چو خنجر
زین پیش زبانه آهنین بود
اقبال تو بد نه طالع من
در هفت خراس نیست باله
این هفت چراغ کاخترانند
دیدم دو زبان چو دور باشم
آگنده هم زبان بگوهر
وصف تو بروغنش بیالود
کز آهن من کشاده روغن
روغن گری از زبان من به
روغن ز چراغ من ستانند

دور باش: دو نیزه است که بر دو طرف بادشاهان جهت احتیاط و ملاحظه ادب پیش می بردند. و چوب: چوبداران را نیز گویند. و چوب دافع کنند را نیز میخوانند و در شرفنامه بمعنی آه نیز آمده که گفته است:

یکه دور باش از جگر برکشید

و هفت خراس: عبارت از هفت فلک است و روغن که مراد از روغن فروشه باشد. یا خراس عصار است که در آن روغن از کنجد بر می آرد.

طبعم بسخن دروغ زن بود چون برگ سداب (۱) زیبقی آلود
گشتم به ثنات راست گفتار چون آئینه و محک و معیار
مدح دیگران ز من نه بینی آئینه دروغ زن نه بینی
زیبقی بمعنی سیماپ آمده و زیبقی آلوده شدن: بمعنی به دور و به حاصل شدن است

گر چرخ بخیر چند ناخوش آگنده دهان من بآتش
هر خود دهنم ز آتش ناب شسته است بهفت خاک و هفت آب
از مدح تو ای جلال پیونده اینک دهنم بدر بیاگند
آن در که دهان نه آشکار است دی سی و دو بلک صد هزار است
سی و دو در: مراد از دندان باشد که گاه در دهان نهان است، و گاه در وقت سخن گفتن آشکارا می شود.

زین پیش زبان من بگفتار جودی جنب از ثنای اغیار
زان سوی دهان سرشک دارم تا غسل جنابتش بر آرم
سرگند بهشت خلد عالم یعنی بجهالت ام مکرر
سرگند بکوثر روان بخش یعنی بهدیشتم ام جهان بخش
سرگند به بحر آتشین تف یعنی بضمیرت ای سفی کف
سرگند بهاهی سفنور یعنی بزبانت ام ملک طر
سرگند بتاج تازی ماه یعنی بسویرت ام شهنشاه

۱ - بر وزن گلاب گاهه باشد مانند پودینه و ان سبز باشد چون برگ سداب را

زیبقی آلوده کننده او سفید نماید پس در سفید خواندن آن دروغ زن است

سوگند بطوق خلق ابرار - یعنی بکشدت اے جہاں دار
 سوگند بذات لیلة القدر - یعنی بحدارت اے جہاں صدر
 سوگند بعبید عالم افروز - یعنی بجمینت اے عدو سوز
 سوگند بے حرز عمر پیوندد - یعنی بحدیحت اے خداوند
 گر تا سخن از ضمیر زاید - خاقانی جز ترا ستایید
 الا که شادند تو در دین - بیند ملکی ملایک آدین
 الا که کند بخدمت تو - مدح رقباء امت تو
 الا که کند ثناء اصحاب - یا مدحت والدین و احباب
 گر جز تو بود جہاں خدیوم - پس من نہ ز آدمم ز دیوم
 وز جز در تست سجده جایم - پس من نہ بدیل بوالعلایم

بدیل بدل و ابدال جمع و نام حکیم خاقانی و بوالعلا نام
 دشمن خاقانی است که اورا هجو کرده است، یعنی من خاقانی
 دہاشم بلکه قرین بوالعلا باشم - یعنی او بد است، من هم
 بد باشم.

چون خاصه خدمت تو شایم - زی خواجه و میرکی گرایم
 دادی دایم بزدگانی - از خادم کعبه پیلانی
 زی سایه خلق چون روم پیش - کاندو فزعم ز سایه خودیش
 جاشم چو ز مردم است رنجور - از مهر گیا بترسم از دور

مهرگیا گیاه است که بصورت آدمی میباشد - و هر که آنرا
 با خود دارد، مردم اورا دوست دارند - ازین جهت اورا مهرگیا
 میخوانند - و مصنف میگوید که من از مردم چنان بیزار شده
 ام که از مهرگیا می ترسم از برای آنکه او صورت آدمی دارد.

با دل خشم نفس نه باتن - ترسم که عدو خود شوم من
 این بیت بران دلالت میگذرد که غمازان که بسم بادشاه
 شروان چنان رسانیده بودند که خاقانی کمر بهجو توبسته است و قصائد
 در مذمت تو میگوید - و سلطان برای دریافت این معنی جواسیس
 را گذاشته بود، تا برجس وقوف یابد.

چون مار گزنده را شناسم - عذر است گر از قلم هراسم
 آمییب دهان شیر دادم - از عیس نوشتہ زان زمانم

عین خط ثالث بصورت دهان شیر است ، و آن بر سه قسم
میباشد - منعل و فم الاسد ، و فم الثعبان .

داغ سر تیغ به وفا را   چون گیرم برگ کندا را
دارم گاه موج بحر را یاد   از کشت حذر کنم گاه یاد (۱)

در شکایت اهل شروان گوید

منحوس نه‌دم اهل شروان	آری هستم نهفت نتوان
گویند گرش سعادتست	میلش سوی ماز یادتست
چون فعل چراه ما گزیده	چون نعل گیای ما چریده
از صحبت خلق امان نه‌ستم	از قربت شه گران نه‌ستی
جستی می صاف ارغوانی	آلات اغانی و غوانی
بودی ز پی حضور اشراف	در بند سلاف (۲) همچو اسلاف
احسنت همه کسان درین است	منحوس کسی است اهل دین است
آخر به نه‌وست فراوان	از زهره چه کمتر است کیوان
آخر چه کم است در ره دیس	والا قی آن و شوخی ایس
گو باش نه‌وست آشنایش	نه بر زیر همه است جایش
بوم که بزاهدیست صادق	آخر چه کم از خروس فاسق

مصنف علیه الرحمة میگوید که اهل شروان مرا منحوس می
گویند آره اگر چه منحوسم اما چون بوم موصوف بزه‌دم ، و در
صحرای دشینم و صورت مردم را نمی بینم و از ساکنان شهر گذاره
گرفته ام - نه مانند خروس فاسق که کثیر الجهم است ، و بخانه
هرکس می دود و در فسق زوجة خود را و غیر را نمی شناسد ،
ازو در رتبه کم نیستیم .

در نعت نبی علیه السلام گوید

اه وصف تو خلد خاطر من   چرب آخر روز آخر من
خطاب بجناب رسالت است - اه فلان وصف تو بهشت خاطر
من است یعنی خاطر من بهیچ گونه خوش و خرم نمی شود الا

۱ - مقرر است که چون یادیر سبزه کشت زرد تهرجی بهر تهرج 'اب بحر درم

پیما شود ۲ - بانضم به عده انگور

بوصف تو - چرب آخر لقمه سرو چرب را گویند روز آخر : مراد روز قیامت است ، اے وصف تو توشه روز قیامت من است ، از برای آنکه در قیامت شفاعت بآنجانب مقدس متعلق است .

ای پیش نهاد من هوایت دیباچه طبع من ثنایت
زانکه که سرشت فضل ذوالهن باطیب ثنات طینت من
زین طیب گر آن ثنا بر آید مغز ملکان محطر آید
روزیکه اجل رسد فرازم زان طیب حنوط خویش سازم

حنوط : خوشبو کفن مرده .

فردا ثقلین چو سر بر آرد هم اجر (۱) و هم اجر (۲) از تو دارند
من گرچه نه اهل پایگاهم راقب ز مراتب تو خواهم
هر عارضه که در دلم رسد تریاق شفا شفاعت تست
تایید تو باد دستگیرم تلقین تو خاطر ضمیرم
رایات ترا خلل مبینام آیات ترا بدل مبینام (۳)
بینام لباس کاروبارت معلم (۴) به طراز چاریارت
هرگز مبراد نا صوابی از خیمه دین تو طنابی
تا خرگه ازرق سب پر پای بادا سر خیمه تو برجای
کعبه بتو مصدر بقا باد قران بتو مورد شفا باد
دندانده قصر بارگاهت دندان شکن عدو جاهت
لفظ تو گره کشای اسرار فرمان تو حلق بند اشرار
اصحاب تو از مثال تقدیر اقطاع دهان عالم پیر
اجرا کش لشکرت فلک باد لشکر کش امتت ملک باد

اقطاع بالقصر چیزه را از خود بریدن و بکس دادن - و اطلاق آن ، بر ملک و جاگیر است اجرا کش : وظیفه خوار - و لشکر کش : سپاه سالار را گویند .

المقالة السادسة فی وصف الشام و الموصل و اصحاب هواء البلاد خطاب بالفتاب

اے دیدة چرخ و دید بآن هم طباخ زمین و آسمان هم

۱ - مزد کار ۲ - راقب ۳ - انب در مبینام دعائیه ام مبدا که رایات ترا خلل
بندم ۴ - منقش

اے آفتاب تو دیدہ آسمان هستی - و ہم دیدہ بان اوئی باعتبار
 آنکه خسرو انجم است ، و هم طبایخ زمینی و پختن اثار و شیرینی
 آن و پرورش نباتات و امادگی غلات با تو تعلق دارد - و آسمان
 هم اے آراستہ کننده و روشن کننده آسمان هم هستی - چه دور
 انجم با ذات تست و در بعضی نسخ بجای آسمان میزبان هم بنظر
 در آمده ، معنی آن ظاهر است ، احتیاج به نگارش نیست .

اے روئے شناس هفت خضرا زیورده شش عروس رعنا
 روشناس : ممتاز و مستثنی مشهور و معروف را گویند و هفت
 خضرا : مراد از هفت آسمان است شش عروس : عبارت از شش ستارگان
 باشد سوره آفتاب .

اے یک سره چشم و خفتنی نی اے جمله زبان و گفتنی نی
 باغ است بحالها گران بار عنابی پوش و فستقی دار
 بر گنبد فستقی بهر ماه عتابی کرده کسوت ماه
 اے باغ از ذات تو حلها میپوشد یعنی بهار رنگا رنگ می آرد ،
 باعتبار گلها ، عناب : نام میوه ایست سرخ رنگ ، و درین جا عنابی
 پوش باعتبار گلها سرخ رنگ گفته و فستقی دار باعتبار برگ
 گوید ، که آن سبز است و فستق معرب پسته ، و جامه پستایی
 سبز است حاصل : باغ از فیض تو بهار می آرد ، رنگها گوناگون
 پیدا میکنند ، و لباس عنابی و فستقی بپوشدن باغ از انعام تو
 حاصل است عتابی : بفتح عین و تشدید تاء فوقانیه - نام
 مردیست که مخترع جامه خارا است ازین جهت آن جامه را خارام
 عتابی می گویند - و به تخفیف تا بهز آمده - و بفرهنگ بو علی
 شیر اتو کننده را گفته و کسوت ماه را عتابی کردن بدرجه بد
 رسانیدن است و اتو کردن عبارت از بدر بمرتبه هلال رسانیدن
 است ، یا هر دو معنی را شامل است که گاهی بدر کند ، و گاهی هلال
 چون چرخ نطق مه کند سست زریں کمرش ز کیسه تست (۱)
 کوه از پی حکم تو کمر بست کای از کرم تو کیسه بر بست

۱ - یعنی چون آسمان نطق مه را سست می کند و نقصان دور از تاثیر کرده

لیک می شود که او را کمر بند زریں می دهی و کمر او را حکم سازی

خونین تو کنی همه در و دشت   از دشت زر برین دگون طشت (۱)
 بازریں   نیستار   برائی   خون از رگ تیره شب کشائی (۲)
 از قوت دشت تو پیوست   خون در دل سنگ چون جگر بست

- دیشتر مراد درین جا از خطوط شعاعی است خون از رگ کشادن
 بمعنی شفق را بر آوردن است خونین کردن: مراد از گل لاله پیدا کردن
 است در: بمعنی دره کوه آمده دگون طشت: کنایت از آسمان است و خون
 در دل سنگ چون جگر بستن: عبارت از لعل در سنگ پیدا کردن
 است و آن هم تعلق بافتاب دارد.

۱- تاج سرائ نثار شکرت   خاقانی طوق دار شکرت
 زین بندقه طوق دار سر باز   سر نعل بها قبول کن باز

شکر در مصرم اولی بضر شین معجمه و مکون کاف تازی،
 بمعنی تاج آمده و بمصرم ثانی بضر شین معجمه بمعنی سپاس باشد -
 و نعل بها: پیش کش را گویند و سر باز: کنایت از فدوی و جان
 نثار است.

سلطانی و با مسیح همد   سلطان چه خلیفه و خضر هم
 دامن سفر حجاز کردی   چون خضر بچشمه باز خوردی
 اول ز عراق در گرفتگی   بر درگاه شه مقرر گرفتگی
 از بهر سجود درگاه شاه   راکم گشتی چو دال درگاه
 هم جبهت رخس خویش و هم ران   رخشان کردی بدام سلطان

آفتاب را همدم مسیح برآم آن گفته که هر دو بر آسمان
 چهارم پیام دارد - راکم: رکوم کننده، یعنی خم شونده، و حرف
 دال نیز صورت رکوم دارد - یعنی خم شده است - رخس: نام
 اسب رستم، و بمعنی مطلق اسب نیز آمده.

رویت ز عراق یافت در حال   چون قاف عراق خال اجلال
 شد خال عراق لعل بخش   شد عین عراق لعل رخس
 نه عین عراق لعل وار است   بل خاک عراق لعل بار است

۱ - دگون طشت آسمان - یعنی تو تمام عالم را از شعاع رنگین خود سرخ می کنی

۲ - خون از رگ تیره شب کشادن - سرخی شفق را دور کردن است.

از خاک عراق در گشتی راه بغداد در نوشتی
دیدنی حرم خلافت آباد در عرصه باغ داد بغداد
زی دار خلافت تافتی روئے زان خاک چو دافه یافتی بسوه

دارالخلافت: عبارت از بغداد است.

بر دست خلیفه بسوه دادی بر چشمه دجله وا کشادی
زان دست هزار چشمه زاده است دجله لقب یکم فتاده است
زاجا بزمین کوفه راندی بر مشهد کوفه جان فشاندی
در بادیه تافتی عرب وار بر کوهه چرخ ذاقه رفتار
بر دشت عرب مکان گرفتی اهرام عراقیان گرفتی
در مکه چو میسر مکه بودی یعنی همه تن کمر نمودی
زان جا سفر مدینه کردی گنج هرمان هزینه کردی

هرمان: عبارتست از حوالی شام که در طوفان حضرت نوح
علیه السلام خراب نشده - و بعضی میگویند که آن بنا کرده بهرام
گور است و خورنق: مرادف اوست و خبر است که گنج بهرام
گور در آن مدفون است و هزینه: در بحراللغات بمعنی نفقه و وظیفه
نوشته و بعضی زاد راه را نیز گویند، و درین جا مراد غنیمت
کردن است.

هر کوکف مدینه بیند جز دولت سرمدی نه بیند
دیدنی بعیان ز نور یاسین در خط مدینه صورت دین
خطاب بافتاب اے از پرتو نور محمدی در لفظ مدینه صورت
دین دیده باشی یعنی چون اول و آخر مدینه دور کنی صورت
دین در میان اوست، و بیت آینده در تائید این معنی است
کف: بمعنی جای امن و جای پناه آمده.

بنویس مدینه پس بخوانش نه صورت دین بود میانش
اکنون هم ازین قدم بیک گام برزن ز مدینه قاعد شام

در صفت شام و موصل و مضافات او گوید

خطاب بافتاب

اے در حرکات وصل و هجران که بابل جوی و گه خراسان

مراد از حرکات سیر آفتاب است، و درین بیت تعقید واقع شده - اے در سیر تو یکے وصل است که آن خراسان باشد و اقلیم چهارم و تو بادشاه آن جا هستی و هرکس که در ملک خود در آید، آنرا وصل گویند که ملاقات احباب در آنجا حاصل است - و گاهی در هجر مبتلا می شوی که آن عبارت از بابل است که در جانب مغرب واقع شد - و آن هجرت آفتاب است از عالم دنیا - و بعضی گویند که خراسان جانب مشرق است و آن سمت محل طلوع اوست وصل باین معنی گفته .

حاصل بیت آنگاه : چون سیر تو سمت بابل افتد که آن محل غروب تست، از چشم عالم دنیا هجرت حاصل میکنی - و چون از جانب خراسان طلوع کنی، با مردم دنیا ملاقات کنی و وصل می بخشی - و بیت آینده بر بابل که جانب مغرب است دلالت میکند .

اے ز آب و هوای خاک بابل   تپ لرزه و صرم کرده حاصل
صحت که تو قصور شام است   جان درده تو قبور شام است

اے عبارات ملک شام صحت گاه تست، یعنی نور افزاینده تواند - و قبور شام که تمام انبیا علیهم السلام در آن زمین مدفون شده اند - و بیت المقدس نیز در آن زمین است - چون زیارت آن کنی، ترا جان دیگر خواهد آمد و زیارت آن قبور باعث افزایش نور و دور افکن کسالت و رنجوری تست، فی الواقع در توصیف شام قلم و زبان قاصر است که تمامی قبور انبیاء و اولیا و صلحا و اکابر مشایخین کبار و ائمه عالی مقدار در آن سر زمین واقع است .

آخر چه فزودجز و بالت   زین گردش صد هزار سالت
برکن ز دو میخ و هفت پرده   این قطب و سپهر سال خورده
اینک خط موصل و حد شام   قطب هدی و سپهر اسلام
قطبی که ترا زوال ندهد   چرخ که ترا وصال ندهد
آن چرخ محیط بر دو گیتی است   و آن قطب قوام هر دو گیتی است
چند از فلک و نهاد خادش   و یی بر قلمون صبح و شامش

دو میخ: عبارت از قطب شمالی و قطب جنوبی و هفت پرده:
عبارت از هفت آسمان است. و چرخ محیط: اشارت بر فاک الافلاک
است که تمامی افلاک و طبقات زمینی، چه از بحر، و چه از
کوهسار همه در شکر اوست، بهشتی زردی بیضه اشدرون بیضه و
بیضه آن زردی را محیط است، همچنان فلک اعظم نیز محیط است.
به آذکة سپاس، هیچ خامی است در کشور شام صبح و شاهیست
هیچ: لاشه را گویند، و درین جا مراد از بخیل و کمینه
است. و خامی: عبارت از نادانی.

حاصل مصرم آذکة سپاس کردن نادانی است، و غیر آن دیگر
حاصل نیست.

حرف دو جهان ز شام برخاست بل هر دو از آن سه حرف برخاست
ام شام از حروف ثلاثه مرکب است، و از دو جهان: مراد از
دو حروف باشد در مقابل سه، پس آن دو که بمعنی اثنین
است، در جنب تحت ثلاثه واقع شد، و حرف اثنین ماوراء
ثلاثه متصور نیست. باین جهت گفته که حرف دو جهان از سه
حرف شام برخاسته است، ام ظاهر شده است فافهم.

خاصه الف است در میان جام شین بر سرش است و میم در پای
همچون سه زدگ بسته زیور خلخال چپای و تاج بر سر

این هر دو بیت در وصف شام واقع شده، یعنی شام از سه
حرف مرکب است، چنانچه حرف شین بر سر و میم برپایم
و الف در میان اوست گویا که آن الف بمنزله شاه زندگ است
از شین تاج بر سر و از میم خلخال در پا دارد. فاعل لفظ بسته
الف است.

شام از الفی که در میان داشت بر چرخ عمود صبح بفراشت
و درین بیت میگوید الف که در میان شام واقع است، گویا
که عمود صبح بر آسمان است.

خود صبح دوم که دور عام است   دندانها تاج شمين شام است
 فرزند سعادت زمين اوست   بل مادر احتشام ديس اوست
 زين قره عين بهر ديس را   فخر است مشيحه زمين را
 به زو خلفه دزداد ماناک   از پشت فلک مشيحه خاک
 جسمه است زمين به هفت اندام   نافش عرب است و پشت او شام

هفت اندام : کنایت از هفت اقلیم است

شام از پيه رهروان چنان است   چون چرخ ز راه کهکشان است
 پيه : بهمني قدم است رهروان مسافران ، و کهکشان ستارگان
 معروف که بطريق راه سه راسته شده اند - حاصل بيت آنگاه زمين
 شام از کثرت قدم مسافران چنان راسته راسته شده است گویا که
 آسمان از راه کهکشان راه و راسته پيدا کرده است .

در خدمت شاه شام پيوست   چرخ از ره کهکشان کهربست
 چه چرخ و چه راه کهکشانش   چه خوشه و دانه درميازش
 آن خوشه و دانه هست مادام   داسه و گهم ز خرمن شام
 داس : آله آهن است سرکج و دندان دار که بدان علف و
 خوشه دور کنند .

فصل در نکوهش و مذمت مصر گوید

مصرار چه لطيف جا يگاه است   از دانه کشت شامگاه است
 گاهه که چو دانه چنان است   نه قوت جسم دام جان است
 گاهه که چو خوشه داس دار است   داسيکه خلند تر ز خار است
 آن داس به چشم ديس در افتاد   خونا به ز چشم ديس برون داد
 خورشيد بجنگ مصريان است   چون خوشه سنان کشيده زان است

مراد از چشم ديس اميرالومنين حضرت عثمان است رضی الله عنه
 که از دست مصريان کشته شده و آفتاب بجنگ مصريان از برای
 انتقام آنحضرت سنان کشيده است - يا از داس اشارت برخنجر
 کنانده بن بشير باشد که او يکه از اهل مصر بود و در گلو ميارگ
 آنحضرت زد .

و قصه این است که چون محمد بن ابادگر بخاندۀ امیرالمؤمنین حضرت عثمان رضی الله عنه در آمد، ریش آنحضرت بگرفت و خواست که گارد زند، حضرت فرمود: اگر پدر تو زنده بود، محاسن من بدست تو روا نداشتی محمد بن ابادگر ازین حرف دست ازان حضرت باز داشت - و کنانده بن بشیر گارد بر حلقوم مبارک زده شهید کرد - اما صحیح آنست که قاتل آنحضرت معلوم نشد که کیست زیرا که اگر قاتل معلوم میشد، جناب مرتضوی قاتل را حوالۀ حضرت عائشه صدیقۀ مہکُرد، و درخواست او را رد نمی ساخت.

مصریکه شکسته اند نامش حرفه شهر از شمار شامش کان حرف که انتهای شام است خود اول مصر ازو تمام است

باید دانست که انتهای شام میسر است، و اول لفظ مصر هم میسر است پس دقتی درین این است که میسر شام را که آن پام شام باشد، مصر تاج سرخود نموده خود را بتمامیت رسانید.

از دفتر شام در اقالیم مصر است سقط چو حرف ترخیم

ترخیم: در لغت نرم گردانیدن، و انداختن حرف آخر کلمه است و در قاعدۀ نحوین هر اسمیکه آن زائد بر حروف ثلاثه باشد، و منادی و علم ازان اسم حرف آخر را برمی اندازند و ساقط کنند، و چون مصر که زائد بر ثلاثه نیست؛ لهذا درین ترخیم متعذر است، ازین جهت لفظ خاء خذلان برسر مصر نهاده مضر ساخت چنانچه خود در ابیات آینده مفصل میفرماید یا آنکه مصر از شام مانند حرف ترخیم معطل افتاده است، و هیچ عزت ندارد.

شام از دو جهان مثال دارد با مصر چه اتصال دارد
خال رخ مصر گشت پنهان در نقطه خال خای خذلان
زین خال سیاه که چهره بگرفت گر شرم زیان کشید نشگفت

ام وقتیکه چهره مصر از نقطه خاء خذلان خال سیاه پیدا کرده باشد، اگر صاحب شرم ازو زیان کشید، چه عجب یعنی خون حضرت عثمان از دست مصریان شود، عجب نیست.

بر مصر نقطه ذبی مضر است زیر نقطه هزار سر است

آن چون بر لفظ مصر نقطه نهی مضر می شود، وزیر این نقطه هزاران هزار فسادها است، و بیوفائی و بدمعاملگی مصریان و جنگ جمل و جنگ صفین و غیره در زیر این نقطه مندرج است.

شام است سفرگه ملایک	بیعت گاه صادقان سالک
هم مکتب علم انبیا اوست	هم مشرب جان اصفیا اوست (۱)
شام اجتر (۲) نیست ملک ز اوست	موصل خلف جهان کشای است
موصل حرم نجات بخش است	موصل ارم حیات بخش است
عرش است بحر صفا حرم در	سدره است بساحت ارم در

فصل در ستایش موصل و جمال الدین حاکم آن گوید

آری در صاحب جهاندار	سدره صفت است و عرش کردار
بل عرش ظلال مشیت اوست	بل سدره نهال ذعبت اوست
موصل فلکی است از عجایب	بیت البعبور کاخ صاحب
موصل نه که عالم سوم خزان	صاحب نه که آدم دوم دان
تخمیر چهل صباح دیده	تشریف یداللهش رسیده

این بیت تلمیح است، و آن "عمرت طینة آدم پیدی اربعین صباحا" یعنی حق تعالی می گوید که من خمیر کردم گل آدم را از دست قدرت خود بچهل صباح - و درین جا مراد مصنف این است که وجود جمال الدین موصلی در مدت چهل سال عمر خود بزیور کمال آراسته شده، حاکم خلافت شد، چنانچه آدم علیه السلام بچهل صباح تسویه کلی یافته مسجود ملایک گشت - و مراد از تشریف یداللهی خلافت است، چنانچه واقع است: "انی جاعل فی الارض خلیفة" و مبدوح که آدم ثانی است، این هم در هفت زمین خلیفه الله شد.

۱ - یعنی انبیا در آنجا مسکن و ماری داشته علم معرفت انبی بدست آورده اند

و همان اصحاب را در آن مقام مشرب غیب صاف بهم رسیده - ۲ - دم پریده و دم فرزند -

آب و گلش از ولایت جان
تا آدم ثانی آمد از جانه
در گوش ملائکه بهر دم
چارم فلک است خاک موصل
خورشید گرم ششسته بر تخت
کای منتظران صبح و یحک (۲)
ایاکم و الصلوة خیزید
سر برزد ز آسمان انعام
تا مشرق او زمین شام است
خورشید فلک موافقت کرد
زین مشرق دار ملک احسان
آن صدر عراق و صاحب شام
کسر دل گسری از وجودش

شایسته نذیع روح یزدان
در هفت زمینی خلیفه الله
بانگ آید کاسجدوا لادم
خورشید و مسیح صدر مفضل (۱)
آواز کنان منادی بخت
صبح ابدی بر آمد اینک
در سجده صبحدم گریزید
خورشید گرم بهشرق شام
شام اکنون صبح احتشام است
از مشرق شام سر برز آورد
رفت آب مهالک خراسان
بل صاحب صدر کل اسلام
جبر پر جبرئیل جودش

معنی مصرع اول این است: مهدوح از وجود خود، ام
در عهد خود، از فرط عدالت شکننده دل نوشیروان است.
و معنی مصرع ثانی اینکه و لو بالفرض اگر پر جبرئیل شکسته
شود، جود مهدوح آن پر شکسته را باز بر بندد، چه جبر
در لغت شکسته راجستن است - مضمون ادعائی است، بلکه
بهترتبه غلورسیده.

هم صاحب صاحب افسران است
زان ثابث و ثاقب است رایش
هم افسر صاحب القران است
کز گنبد هشتم است جایش

ثاقب بمعنی درخشنده - و گنبد هشتم، مراد از آسمان
هشتم است.

گردن که رفیع تر حجابیست
خورشید که بر تریس مثالیست
از باران کفش حبابی است
از سایه همتش خیالیست

۱ - یعنی صدر مفضل که عبارت از مهدوح است بهترتبه خورشید و مسیح است.

۲ - و یحک کلمه ترجمه است یعنی منادی بخت این خدا می کند که آنها که
انتظار صبح دارند تا نواز کند اینک صبح ابدی بر آمده است سجده کنید و معنی
ایاکم و الصلوة اینست که مستعد شوید و لازم گیرید نواز را و سجده صبح
سرمه یجا آید -

با معجز دست نور فامش جم کیست و جهان نمای جامش
جم پیش کسی چه پای دارد کو دست جهان نمای دارد

جم درین جا مراد از جهشید است، بقیرینه جام جهان نما-
در اصل واضح جام جهان نما کیخسرو است، چنانچه در شرفنامه
واقع شده.

” ز کیخسرو آن جام گیتی نما “

و مردمان نسبت آن بهمشید میکنند، و این محل تعجب است.

هرچه از خط جام یافته جم	او از خط دست بیند آنهم
آنکس که یکی نداده از شست	داشت که ز جام به بود دست (۱)
خون دل کس کجا گوارد	آن خون دلی که جام دارد
دست آینه ترجمان عقل است	جام آفت کاروان عقل است
خود صورت جام چیست جز خام	که جامع پختگی بود خام
جام است و پای اهل ملت	اینک بهمانه حرف علت
باهم که دهد سها و خورشید	یا دست جمال و جام جهشید
جهشید جمال را عیال است	فخر جم و آتش از جمال است

یعنی جم آنچه حساب اول و آخر موجودات را از خطوط
جام که در آن مرتسم بود میدهد و ادراک میکرد، و مهدوح
آنها از خطوط کف دست خود دریافت میکرد، چه این هم علم
است که کیفیت را از خطوط کف دست معلوم میکنند. چنانچه
علم شاذ گوسفند - و مصنف باز از آن ترقی کرده میفرماید:
آنچه جم از جام معاینه میکرد، پختگی نداشت، زیرا که
حرف علت آن الف است، در لفظ جم واقع است، بخلاف خطوط
کف دست مهدوح که آن جامع جمیع علوم پختگیها است که دست
مهدوح بمنزله خورشید است، و جام جهشید بمنزله سها، پس
سها را با خورشید کیست که مساوی خواهد داشت.

۱ - یعنی آنکس که یکی را از شست ترقی دی کند، نداده که دست از جام

بهراتب ادلی و بهتر است -

باز آمدن بسر حدیث و خطاب کردن بآفتاب و تدریس نمودن بسفر شام

گر در حرمش جواز یابی   گم کرده عبر باز یابی
بینی حرم رفیع قدرش   عرش آمد در طواف صدرش
سلطان کرم درو نشسته   از سایه صدر کلاه (۱) بسته
تکیه زده بر پر ملایک   چون متعظیم علی الاراک
احسانش زوال قط قحطان   ایوانش بهشت عدن عدنان
جبریل کمینۀ میهمانش   فردوس کمینۀ نقل دانش (۲)
جمع آمده بهر حرمت و پاس (۳)   ادریس و مسیح و خضر و الیاس
بسته کهران چو حلقه قدخم   کیخسرو و سام و زال و رستم
مرسوم خورش (۴) هزار دربان   چون حاتم و معن و سیف و نعمان
مستسقی جرعه وقت تعجیل   جیصون و فرات و دجله و نیل
پاسنگ گهر بگاه احسان   جودی و حری و قاف و شهلان
روزی طلب آمده دمام   دیو و ملک و پری و مردم

جواز: بمعنی روائی در واشدن و گذشتن از جایه - و اراک
جمع اریکه: بمعنی تخت قحطان: قبیله ایست از یمن که قحط
دید سالها بودند - و عدن: بمعنی اقامت کردن و در جائه همیشه
ماندن، و منه "جنات عدن" است - عدنان: نام یکی از اجداد رسول
علیه السلام است که بفصاحت مشهور بودند درین جا مراد از
گروه مسلمین است - معن بن زائد: نام سخی است که در زمان
هارون الرشید بود - و سیف بن ذی یزن و نعمان بن منکر هر
دو نام سخی اند - و پاسنگ: آنچه برای تساوی دو کفه در ترازو
بهند - و جودی: نام کوهی که کشتی نوح علیه السلام باو پناه گرفته
و حری بالضم و الکسر کوهیست در مکه که حضرت رسالت
پناه پیش از نبوت چند روز در غار آن بعبادت مشغول بودند.

۱ - بانکر و التشدید سائبان - ۲ - طاقهای خرد که باشکال عجیب در دیوارهای

خاندانها سازند و در قلهای روزیات دران گذاردند و آن را جامه و چینی خانه نیز گویند -

۳ - قوت و دلیری - ۴ - روزینه خورده -

وقف: حرفیست معروف و کوهیست از زهرجد بر گرد تمام زمین عالم است و پانصد فرسنگ بالایاوست و گرد بگرد آب دارد. چون آفتاب بروی تابد، شعاع سبز بر آب افتد و آسمان ازو منعکس شود، و آسمان را ازین جهت لاجوردی گویند، والا آسمان اصلا رنگ ندارد و ساده است و قیل مائل بسفیدی و شهبان نام کوهیست. و در فرهنگ جهانگیری بفتح و ثاء مثله تحقیق نموده است.

در صورت جسمی آمده پاک ارواح و عقول و نفس و ادراک حاصل بیت آذک جسم مبارک مهذوح مثل جسم ما مردم مخبر از عناصر نیست، بلکه ارواح و عقول عشره و نفس ناطقه و ادراک انسان این همه که لطیف و مجرد اند، باهم مرکب شده و با بصورت جسم مجسم ساخته اند. و مضمون این بیت هم بر سبیل مبالغه واقع شده، بر واقعی نیست.

از خشم و رضای گشته مشهور خلد و سقر و زبانی و حور زبانی بالفتح موکل دوزخ - درین بیت لف و نشر غیر مرتب است، یعنی از خشم سقر و زبانی، و از رضای خلد و حور و در بیت آینده.

استاده بصلح و عدل باهم آب و گل و باد و نار عالم لف و نشر مرکب است یعنی استاده است از برای صلح مهذوح آب و گل و برای عدل نار و باد.

از بهر سپند صدر انور از طریقه بام و حلقه در آویخته شخص بخل بینی که دودش کرده زیر بینی عدلش در ظلم در گرفته جودش سر بخل بر گرفته

حاصل این است که برای دفع چشم زخم وجود بخل را از کنار بام و در مدح آویخته و نگذارند در بینی او دود میدهند، و این قسمه است از عذاب صعب. و دودگاه: در زبان هندی دوهنی را گویند که محبوس دود است. سر بخل بر گرفتن: عبارت از بر کردن است و در ظلم گرفتن: مراد بستن و مسدود ساختن است.

زان روز که بخل را سر انداخت   کس صورت بخل باز نشناخت
 از انچه سایلان دمام   از اهل زمین و آسمان هم
 صدوش عرفات و مشعر آمد   کاخش عرصات محشر آمد
 گوئی بسحاب جودش اندر   سیلی است سفاس سایل اور
 تا در کف او سپرد خلاق   گنج کرم و کلید ارزاق
 از اجر سفاس یک سنا برق   در سیم فتاد گفت اناالمرق
 اورا بشنید حق گمان برد   حلقش بطناب جود بفشرد

حاصل هر دو بیت آنکه از اجر سفاه مهذوح برقه بدرخشید،
 و بر سیم افتاد، سیم قاب سفاه او زیاورده " اناالمرق " گفت،
 یعنی من سوختم - مهذوح ایس کلمه را بشنید و گمان برد که او را
 " اناالحق " گفته، ازین جهت بطناب خود حلق اورا افسرد
 و بر شاخسار بنان کشیده سوخته، خاکسترش را بباد فناداد -
 سوختن سیم را از آتش سخاو بر شاخسار بنان کشیدن، و فشرده
 گلو ساختن، بقصه منصور حلاج تشبیه داده - سنا: بالفتح روشنی، و
 گیاهیست معروف، و بهترین آن مکی است که آنرا سناقه مکی گویند
 و نوعی از جامه حریر و ادیست به نجد و دختر اسماء بن صلت که
 حضرت پیغمبر آن را نکاح کرد و پیشتر از آنکه باو نزدیکی
 کند، مرد - و نیز سناقی - شاعری بود که بعد از حکیم سنائی
 مشهور بود، و درین جا معنی اول مراد است.

بر شام ثنائی سوخت حالی   بر داد بباد لا ابالی
 تا چرخ بنفشجی است مولاش   یک چشم چونرگس اند اعداش (۱)
 آن سایه سرفراز کو راست   از بهر نگون سری اعدا است
 اعداش که بد تراند اجتر   چون چاه ثقیل نگون نکوتر
 تا قصد سواد شش جهت کرد   شاد روان کرم بگسترد (۲)
 نگرفت ز خاک ایس خرافات   شاد زوایش غبار آفات
 هر دانه که خوشه فلک زاد   کیوان جزوه فطر او داد

۱ - یعنی از آن باز که آسمان بنفشه رنگ مولای و غلام اورا اختیار نموده اعدام

از چون درگس یک چشم صورت دجال بر ما مل شده اند - ۲ - یعنی از آن هنگامیکه

مهذوح درین عالم شش جهت بر جود آمده و سرا پرده و سایبان کرم گسترده،

سرا پرده عزت و عظمت اورا از خاک ایس دنیا غبار آفات نگرفته.

و آنچه از شجر بهشت درخواست
هرچه از ماه و مهر سالها زاد
کس که بچرخ جاد بخشد
گفتا کف من بجای واذک
زین بس همه نور ناب بخشم
آباد برین سپهر رفعت
در خدمت اوست هرکه پذیرفت
هر خلعه کزوتن ولی یافت
و آن را که کله عطاء او گشت
ام عالم ازین نظام ثانی
ام آدم ازین خلف که داری
الحق پدرچه بختیاری

شاد روان : بمعنی بساط و سائبان نیز آمده که پیش دالان
می‌بندند. و صلت بمعنی صله که بشعرا می‌دهند - و توی
نام قماش است منسوب بتوز - از اشعار قدما چنان معلوم میشود
که آن قسم از کتان میشود - و نسیم بادلی : جامه ایست منسوب
به بادل و الاشاره جائیست ، و بعضی می‌گویند بادلی بادل نوعی از
اقشه مانند حریر ، اما زربفت است - و الله اعلم - انگله
حلقه تکه - و نظام ثانی مراد از جهال‌الدین موصلی است .

خطاب بافتاب

ام قرصه آفتاب هین غیز در ظل جهال‌دین در آویز
زان خورشید گواکب افروز خورشیدی و کوکبی در آموز
خطاب بافتاب است - یعنی جهال‌الدین مانند آفتاب گواکب
افروز است - که تمام عالم دنیا از فیض او بهره یاب هستند -
تو طریق خورشیدی و کوکبی از ذات او در آموز ، زیرا که فیض
او از فیض تو بغایت زیاده تراست .

در بند میان بیاسبانی بکشای زبان بترجانی
تا پیش سریر او جیوقی شکر حرم مدینه گوئی
تا شرح دهی بصد عبارت خوشنودی مکه از عبارت

مکه چه عجب گرش دعا گو است
خود کعبه که جای حضرت اوست
هر صبح رود ز آب جاهش
کعبه بسلام بارگاهش
ایام بخود خجل فرو ماند
اول که نظام ثانی پیش خواند
کانکس که ملک شهنش غلام است
چون گویم ثانی نظام است
گر جمع کنی بآزمایش
آب کف دست و خاک پایش
زان آب و گل از صواب بیند
حق صد چو نظام آفریند
در دیس چو خلیل چشم باز است
زان بتکده سوز و کعبه ساز است
نامش بطراز آن جهانی
کردند رقم خلیل ثانی
خود بر در جنت از سر قدر
نقش الحجر است نام آن صدر
تیر فلک ارچه سحر کار است
در حضرت او دوات داراست
آن دست و دوات فرخش بین
زاد سلاح خانه دیس

ملک شاه پادشاه بغداد بود ، و نظام الملک وزیر او بود ،
بسفاوت و نظامت مشهور است - شیر فلک : عبارت از عطار است
زاد : زره ساز را گویند .

زان خامه که دیو خام را سوخت   جبریل سلاح شوره آموخت
ام از خامه مبدوح که برای دستخط انعامات عالم و اجرای حوادث
بنی آدم که معروف است - دیو خام که عبارت از حرص و طمع
عالم است ، سوخته شد ، یعنی محتاجی منعدم گشت ، همه کس
غنی شدند - و سلاح شور : کسی را گویند که در استعمال کردن
و زدن سلاح محاورت و قدرت تمام داشته باشد - حاصل مصرع ثانی
آنکه حضرت جبرئیل که مهام خلائق را کفایت میکنند ، تعلیم
از خامه او بر گرفتند .

چرخ افسر آفتاب بگداخت   خالی حلی دوات او ساخت
آن لوح و قلم کجا ازل راست   محتاج دوات صدر والا است (۱)

در صفت قلم گوید

هست ارقم مهره دار کلکش   هست آتش مشکبار کلکش
تیریاک گرفته عالم دیس   زان مهره نهای مار زریس

هم جای نبرد ز مار زرقام گر مهره مار دارد ایام
خورد آتش بدعه کنگ زردش نه طوطی که آتش است خوردش (۱)

ارقم مار ابلق - و کنگ را از برای آن بارقم نسبت کرد
که دو رنگ دارد - یکی رنگ اصلی و دیگر رنگ جواهر که برای
کنگ نصب کردند - و نیز کنگ را آتش گفته برای آنکه رنگ
سرخ دارد - و مشکبار : باعتبار سیاهی - و مار زریں : نیز عبارت
از قلم مهدوح است .

مصریش تن و یمانیش فر چینیش لباس و هندوی سر
این بیت نیز در وصف کنگ مهدوح واقع شد ، یعنی قلم
او مصری تن است ، باعتبار رنگ سرخ - و یمانی فر : باعتبار
فصاحت طرازی و ندرت نویسی که شعرا به یمن فصاحت گویند -
و چینی لباس : باعتبار نقش زریں ، که لباس چین اکثر منقش
است - و هندوی سر : باعتبار سیاهی که سر قلم از اندزون دوات
سیاهی بر می آرد .

روزی ده سال قحط دنیا است مصریش سزد که یوسف آسا است
عیسی معده است و یحیی اندام اما رمضان خور است مادام
و این بیت نیز در صفت قلم مهدوح است - یعنی معده
او مانند معده عیسی علیه السلام از خوروش خالی است ، و همیشه
فاکه کش - و بدن او مانند بدن یحیی علیه السلام خشک و باریک
است - با وصف این زهد و ریاضت روزه رمضان نبی دارد ، و این
عجب است - چه هرگز بقدر مقدور خود در رمضان خیرات میکند -
و مهدوح در آن ماه مبارک از همه زیاده تر خیرات سازد و قلم او
در آن ماه خشک شدن نبی تواند همیشه سر در دوات دارد و ترمی
باشد گویا که روزه میخورد ، زیرا که روزه عبارت از امساک آب و
طعام است ، و قلم مهدوح همیشه آب از دوات میخورد باین
جهت رمضان خور گفته و تعذیر روزه خوری او در بیت ثانی
ضد بیان میکند .

۱ - یعنی کنگ مهدوح که اژی است و زرد است آتش بدعت و ضلالت را می خورد
و این باعث تعجب است که نمی خورد آتش است و با این همه آتش بدعت را می خورد .

روژه خورد او ز زرد روئی زیس روی سرش برشد گوئی
بیمار مزاج و طفل حال است گر روزه خورد بر و حلال است

ایس بیت نیز در بیان قلم مهدوح بر سهیل عذر میگوید ،
چه قلم بیمار مزاج است ، یعنی همیشه خشک و لاغر و هم طفل
است که از سیاهی شیر میخورد ، اگر او روزه خورد بروگناه نیست ،
زیرا که در شرم شریف بیمار را روزه داشتن معاف است ، و طفل
شیر خوار مکلف نیست .

صفرا دارد همه رگ و پی سودای سیاه چون کند قی
آید سوره بحر تیره و شور چون غواصان دگون سر و عور

بحر تیره مراد از دوات است ، و شور برای آن گفته که
نمک در دوات می اندازند تا سیاهی صاف و روان شود . حاصل
بیت آنکه قلم مهدوح حکم غواصان دارد . برهنه شده چون
سوره دوات رود ، گوهر مقصود عالم ازان پر می آرد ، چه از
قلم او اجزای احکام دینی و دنیوی بنفاد میسرند ، و ایس گویا
بهمنزلت گوهر اند در بحر که غواص از دریا پر می آرد .

مانا که به قعر جست گوهر کاب سیهش سیه کند سر
آبستن و هیچ در شکم نه زاینده لعبتان معنی

یعنی قلم مهدوح حکم زن آبستن دارد ، و در هر جنبش
فوائد غریبه و نکات عجیبه باشد ، محبوبان معنی می زاید و
باوجود آن در شکم هیچ ندارد ، آبستن شدن و در شکم
نداشتن ایس طرفگی دارد ، فی الواقع قلم مجوف است اندرونش
خالی است .

می نالد و نیستش قراری نالند بگاه زادن او

در مدح جمال الدین ملک الوزرا بطریق

مخاطب گوید

ای در خط حکم تی خطرناک پرکار سپهر و نقطه

خطبرداک، خائف را گویند، و سپهر را پرکار گفته، برای آنکه
بروش دارد، و خاک را بنقطه اضافه کرده، از برای آنکه ساکن
ست حاصل بهجت آنکه ام فلان در دایره حکم تو آسمان و زمین
ایم اند و می ترسند که مهادا حکم عدول نشود.

شيطان نياز شد مسلمان (۱)	هر دست تو ام محمد احسان
كان در سفر است همچو خورشيد	از جود تو ام جهان اميد
در موج زن است همچو دريا	وز دست تو زير پای دنيا
در روضه فضل تو بهار	هر بيضه عدل شهر يار
ام عالم از فنا مسلم	تازه به بقا تست عالم
ارحام جبال ازو است محبور	گوهر که سلاله ايست از دور
گلگونه شده است نور نابش	مشاطه شده است آفتابش
پرورده به شش هزار سالش	گردون شده دایه کمالش
پرورده شش هزار سال است	هر گوهر کاتشيس مثال است
يعنی که سلاله جلالی	تو گوهر کان لا یزالی
اندر رحم زمين ايمان	از طغنه آفتاب فرمان
در هفت هزار سال پرورد	لطف ازلت بعالم فرد

سلاله ارحام جبال: مراد از لعل و یاقوت که امثال آن باشد
و ارحام: جمع رحم ام بچه دان. و گلگونه: رنگیست سرخ
که عروسان برای آرایش چهره بر رومی مالند. و در فارسی قدیم
گلگونه نیز آمده. و پرورده شش هزار سال این در صفت
جواهر است که اندرون کان بعد از شش هزار سال مرتب می
شود. و بعضی گفته اند که این مدت برای لعل و یاقوت است.
و الماس و زمرد و غیره کاندیس مدت مرتب نمی شود. و
هفت هزار سال مدت زمان آدم علیه السلام است که تا زمان
مصنف منقضی شده اند. و تولد جمال الدین که ممدوح است.
بعد شش هزار و پانصد سال از زمان آدم علیه السلام و بعد پانصد
سال هجرت پیغمبر ما علیه الصلوٰه و السلام بعمل آمده. چنانچه
خود فرموده:

۱- یعنی شيطان نياز که مسلمانان را برای ضلالت و گمراهی می برد بر دهنده
مهدوم مسلمان شده است

تَعْظِيمِ فُزُودِ اهل دین را   ایس پانصد سال آخرین را
 آراست فلک به چوں تو سلطان   تاج شرف چهار ارکان
 حرصی که نه با عطای یار است   خوار است چو خاک و خاک خوار است
 خاک است دهندۀ زر پاک   تو داده چو خاک زادۀ خاک

زادۀ خاک: مراد از زر و سیم و جواهر باشد.

آزی که به نعمت تو پیوست   آیا جگرش چه سخا بست
 حرصی که بهیدۀ تو بشتافت   یارب معدۀ اش چه هیضها یافت
 کس نیست طبیب ایس معانی   آن سده و هیضها تو دانی
 هم کاسۀ حرص تست عنقا   همشیرۀ جود تست دریا
 جود تو که دایگان دنیا است   تاراج ده یتیم دریا است
 اے چوں عنقا یتیم پزور   تاراج یتیم بصر و گوهر
 نه کنیت تست بوالیتامی   غارت چه کنی یتیم دریا
 صیت گرمیت چو کعبه شد فاش   با کعبه چه کردی اے گرم پاش
 کعبه ز وجود تو چه دیده است   از میوه جود تو چه چیده است
 تا خلعت کعبه هم تو سازی   اعلام خلیفتم طرازی
 در صدر تو از سیاست و باس   آیندۀ بخدمت آل عباس
 دام است ز زر پی شہارت   بر کعبه هزار پیل وارت
 گر تو بوی از مکان مکه   زریں کنی آستان مکه
 کعبه ز تو سد جاودان یافت   مکه به بقات ارمغان یافت
 خز روم و خزر خراج خواهد   از خلغ و هند باج خواهد
 قیصر روم در نوردد   نوبت زن میر مکه گردد
 می آید رومی جهان جوی   داغ حبشی نهاده بر روی

خزر و خلغ هر دو نام شهر است که دران جا خودرویان
 بسیار می شوند، و در بعضی نسخ بجای خزر لفظ حبش دیده شد.
 ارمغان: با کاف فارسی مربی و مصلح را گویند - و بمعنی ارمغان
 نیز آمده یعنی سوغات - و مراد از رومی قیصر است - و داغ
 حبشی: کنایه از داغ غلامی باشد.

در بیان صعود ستاره شجری و تخلص بهلک الوزرا صاحب موصل

در طالع کعبه گاه تسپیر	دیدند منجهان تقدیر
کز جنبش رهروان گردون	در بیت حیات ربع مسکون
شجری که بشمار باز خوانند	روغن گر باغ مصر دانند
در طالع هر که او مکان یافت	پیرایه ملک جاودان یافت
سادات عرب هر از کمالش	کردند پرستش اند سالش
این اختر از آسمان برآید	بیت الله ازو منور آید
آن شجری ملک بخش مسعود	امروز توفی بعالم جود
ناظر نه شود به هیچ دور	در طالع کعبه چون تو شعر
تو شجری و موصل آسمان است	برهان نزول تو چنان است
کز شام پری بهکه لشکر	صحرای عرب کنی معسکر
چتر تو بزیر پر جبریل	گیرند هزار میل در میل
نعل فرسان کنی زحل میخ	زاد مبارزانت مریخ
ژوپین وارت سماک رامح	سیاف کمیند سعد ذابح

تسپیر برون کردن از شهر - و جامه مضطافتن - و جل
از پشت ستور بر کردن - و نیز نام حساب منجهان از روی انتقال
کواکب و از اندازه بروج و بدریافت مدارج و دقائق - و هریک
بر آورنده حساب احکام فلکی اند و در طالع کعبه معظمه چنان
حساب بر آورند که ستاره شجری که منسوب بسبت شام است ،
در طالع هر کسکه خواهد آمد حاکم مکه و وارث ملک حجاز خواهد
شد - و سادات عرب در اطاعت او بسبب کمال او خواهند آمد - و
بیت الله از ذات او آباد خواهد شد - مراد از آن ستاره شجری -
الحال مهدوح است که درین عصر مانند ستاره شجری در کعبه
طلوع نمود - چنانچه این معنی از ابیات کتاب مفهوم می شود
و ادعای مصنف همین است که مرقوم شد - از رهروان گردون ،
مراد از ستارگان است - و کعبه را بیت حیات ربع مسکون
برای آن گفته که در زائجه تقویم خائنه اول را بیت حیات
گویند - و کعبه نیز بهناسبت آن بیت حیات ربع مسکون است

که ابتداء رجب مکهکوی از کعبه است - و اول خانه که در عالم شده است، کعبه است باعتبار شرف و بزرگی و در کتاب نجومیه مشهور است که بیت حیات آن برج است که در وقت ولادت طالع مولود بود - و شعری دو ستاره است، یکم را شامی و دیگری را یمانی گویند - و شعری شامی را روشن گر باغ مصر گفته که در مصر درختیست مشهور بتاجستان ازو روغن می چکد - و بغایت نافع است، و آن درخت بلسان است که درعین الشمس در مصر روئیده است و سوا مصر در دیگر جا پیدا نمی شود - و محسوس: لشکر گاه - و میل: ثلث فرسنگ است - زراد: سلاح خانه - ژوپین: بمعنی سنان دراز که از خشب باشد - سماک راعم و سعد ذابج: هر دو نام منزل است از منازل قمر که صورت رعم دارند، سیاف: صاحب السیف، لیکن نسبت ژوپین داری بر سماک راعم است، و صفت سیافی راجع بسعد ذابج.

قرص خورو راس گفته هم سر ترس زرو اژدها برادر قرص خور: عبارت از کرة آفتاب است که آن صورت سپر دارد - و راس کنایت از راس و ذنب است که آن صورت اژدها دارد - و ترس: هالضم، سپر و تروس و تراس جمع آن - و درین بیت لف و نشر مرتب واقع شده - حاصل آنکه در دست مبدوح قرص آفتاب بجای سپر است، و راس و ذنب که بصورت اژدها اند، بدان سپر نقش نموده - چه بر سپر اکثر صورت اژدها می نگارند - پس آفتاب و راس و ذنب هر دو بمنزله سپر و نقش اژدها پالام سپر واقع شده اند.

عدل توسیاسته براند کاعرابی مال مارداند
با عدل تو آن چنان زنده دم کز مال نبشته در رمد هم
اعرابی مال دزد محتاج آید بخزانه داری حاج
گویند قبایل از سر حال کاهل العرب احذروا من الهال

ام بسبب عدل تو که پرهیزکاران سیاست رانده، اعرابی که دزدان عرب اند، و راهزنی کرده، مال و متاع حاجیان را.

بشارت می بردند از ترس تو مال را چوں مار میدادند بلکه
از مال دوشسته میگریزند - و در قبائل خردنداد " اخذروامن
المال " میکنند .

در بادیه رانی از کرامات بصری ز چهار جوی جنات
از حنظل سازی آب حیوان روضه شگفتانی از مغیلات
مصنع (۱) سازی ز حوض کوثر مرتع کنی از بهشت اندور
کافور کنی سهوم دروه طوبی سازی زقوم دروی
میل عرفات سازی از زر ریگش همه دانهای گوهر
سازی پی نزهت روانها هر مزدلفه بمن ستاها
از بهر گذار بحر اخضر پل سازی از منا به شعر
از قوس قزح پله بسازی پس چارده طاق بر فرازی
آئینه نهی بطاق پل بر برسان مناره سکندر
چون چارده مه شود در آفاق مشهور پل چارده طاق

اهل مهدوح لشکر خود را برای گذر کردن از بحر اخضر پل
از قوس قزح می سازد و درو چارده طاق می نماید ، و در هر طاق
آئینه مانند آئینه مناره سکندر نصب میکنند ، یعنی ایس چنین
قدرت در دولت میدهد که خارج از مقدور بشر باشد - و ایس
مضمون اهوائی است ، خلاف واقع - و مناره سکندر : عبارت ازان
است که اسکندر رومی در اسکندریه برای حفاظت شهر و دفع
فساد دزدان فرنگ مناره اساس نهاد ، بر آئینه از عسل طلسمات
بهفت گز قطر بکمال ارتفاع باستصواب بلیناس حکیم برپا نموده
و هرگاه که دزدان فرنگ در میان بصر آمده جهازات را تاراج
میگردند عکس آن دزدان در آئینه پیدا می شود ، پس آنها یعنی
اهل اسکندریه هشام شده دفع میگردند ، و ایس معنی بر اهل
فرنگ شاق بود - خبر است که در زمان هارون الرشید یا در عهد
منصور دوانقی حکیم دغلاباز از فرنگ آمده ، هارون را بخواند
مدفون بفریفت و هارون آن مناره را بر شکست - ازان روز ایس
عمل باطل شد - والله اعلم .

در بیان اظهار قدرت جهال الدین موصلی گوید

گویند جهال معجزه ساخت از قوس قزح پله بپرداخت

در اخبار است که جهال الدین موصلی بر دریای موصل که
آذرا رود موصل می گویند ، پله ساخته و دوازده طاق بشکل هلال
کماندار در آن نهاده . بیان احداث آن در ابیات آینده مذکور می شود .

بشکوه (۱) بدر در نطاقش   زین پل که هلالی است طاقش
برعناقا راه برگماری   بر کوه صفا و مروه اش آری
بر کافه مصریان نهی باج   از فرق عزیز بگفتی تاج
حصن هرمان به مکه آری   بیخ بلسان بهکه کاری
آری بزمین مکه مشهور   از هندوستان درخت کافور
بس گنج روان کنی هزینه   آتی تو ز مکه تا مدینه
فرمائی چشمها کشان   شهرستانها بنا نهادن
از بهر دل تو نوح و هرمس   گردند دروگر و مهندس

هرمان بهکه آوردن و بلسان بهکه کاشتن و درخت کافور از
هندوستان بزمین مکه آوردن ، ایس هر سه از محالات است ،
اما از قدرت ممدوح ایس محال ممکن تواند شد . و هرمان : بتثنیه
دو گنبدیست قدیر در مصر ، بسیار استوار که از طوفان حضرت
نوح علیه السلام خراب نشدند . پس ایس عبارت از مصر بهکه
معظمه رسیدن محال است و درخت بلسان غیر از مصر در هیچ
زمین نمی روید و آن در موضع عین الشمس مصر یک درخت
است پس آذرا در مکه کاشتن ایس هم محال است اما ممدوح
اگر تواند از قدرت خود هرمان را در مکه و بلسان و درخت
کافور از مصر و هندوستان اندرون مکه آوردن قدرت دارد . و
در منتخب اللغات نوشته : بلسان بفتح تین درختیست کوچک
مانند درخت هنا و نمی روید الا بموضع عین الشمس مصر ، و
اهل طبابت روغن آذرا مفید جمیع امراض داشته اند مانند
بان که آن هم درختیست که قد خوبان را بدان تشبیه کنند

و از داده اش روغن گیرند ، بسیار نافع و خوش بو است ، و آنرا دهن البان گویند ، و آن هم در حوالی مصر می شود . و بعضی گفته اند که در خیشاپور هم می روید . اما دهن البان ، و دهن بلسان در خواص باهم نزدیک اند . هزینه : بهمنی نفقه و ذخیره ، و خرچ آمده ، هرمس : بکسرتین نام ادریس علیه السلام - و بعضی بضم تین نیز خوانند و این زبان سریانی است ، ازین جهت آنحضرت را هرمس الهرامسه میگویند . و نیز نام حکیم است که شاگرد اسقلینوس بود . و اسقلینوس شاگرد جلا واسطه ادریس علیه السلام است ، و دروگر نجار را گویند .

گر وقت عمارت سلیمان بنا بود سپاه شیطان از بهر عمارت تو عدا صفهای ملک شوند بنا

عمارث سلیمان : مراد از بیت المقدس است که دیوان بهوجب حکم آنحضرت علیه السلام عمارث بیت المقدس را تیار میساختند اما برای احداث عمارت تو که خطاب بهمدوح است ، صفهای ملائک بنا کنند آن شوند .

از دار اثیر و آب کوثر	آهک سازند کوه و گردر
از قلعه قاف سنگش آرند	باره ز ستاره بر گذارند
صد بار بر آورند بهتر	صد باره ز باره سکندر
حوران بهر طیور جنات	آرند درو قصور جنات
هرچه از طرب و سرور بینی	مقصور دران قصور بینی
چون خانه نعل یک پس یک	نصبت کدها همه مشبک
قصری که بنام تو طرازند	دنداده اش ز آفتاب سازند
در یک دم بی سپاس عصره	سازند ز کوه اساس قصره
خورشید و ماه که را نورددند	خشت زر و خشت سیم کردند
طیان ارم بدو درایند	بر چرخ نبردبان برآیند
از چشمه خور گل آوردندش	کاه از راه کهکشان برندش
چون آن که و گل فراهم آید	تاوه فلک محیط شاید
قصری و چه قصر گنج بر گنج	تو چون شاه نعل و شاه شطرنج
بنهاده سریر درمیان جام	استاده سران کلاه درپام

شهری و چاه شهر داد برداد خوانده فلکش محمد آباد

کر در باول مفتوح بستانی زده و دال مفتوح زمین سخت را گویند که در دامن کوه باشد. و در بعضی فرهنگها زمین و پشت کوه و دره کوه مرقوم است - باره قلعه را گویند - باره سکندر عبارت از سد سکندر است - و طیور جنات : اشارت بر ملائک و طیان بالفتح گلکاران و معماران و عمارت کنندگان را گویند - و ارم نام بهشته که شهادت ساخته بود ، قصه ساخت او در کتب معتبره مسطور است داوه : با و او مفتوح ، چوب میان تهی را گویند ، مانند کشتی کوچک و گل کاران بدان گل کشند - و در جهانگیری چنین نوشته است - و فلک المحيط فلک الافلاک را گویند کلاه دریا شدن : عبارت از متواضع شدن است ، سران ، بمعنی سرداران آمده ، سریر در عربی تخت را گویند .

گردون دهم زمینش خوانند بل کشور هشتمیش دانند حاصل بیت آنکه اهل زمین آن قصر را آسمان دهم میگویند - چاه آسمان محله عرش ذی فلک اند ، و فلک دهم نیست ، و این قصر را فلک دهم می خوانند - و همچنان کشور هشتمین میدانند - چاه کشور هفت است که آنرا اقالیم سبع میگویند ، و این قصر را بجای کشور هشتم قرار داده اند - و اگر کسی خواهد که آسمان دهم و کشور هشتم ببیند ، این قصر را ملاحظه کند ، که در ذات خود آسمان دهم و کشور هشتم واقع است .

پاکان که درو مقام سازند فخر البلدانش نام سازند ابلیس چه بیند ایس مشابت کادم ز تو یافت ایس شبابت مشابت باز گشتن گاه ، و منزل ، و دامگاه صیاد . درین جا بمعنی مرتبه آمده .

در سجده آدم از دل و جان می آید انت خیر گویار درین جا از آدم مراد ممدوح است - حاصل آنکه هرکس از دل و جان باعتقاد تمام برای سجده بجا آوردن ممدوح در خدمت می

آید و "انت خیر من الناس" میگوید یا آنکه اجلهس در خدمت
ممدوح برای سجده آمده "انت خیر" بر زبان میراند.

پس زان سوی قاف بر کند پای سازد سر بوقبیس را جام
چون مکنش مکه از تو بیند سقائی مکه برگزیند
پدرفته کند به نیم ساعت آن اند هزار ساله طاعت

بوقبیس: ذام کوهیست در مکه معظمه سابق در صدر کتاب
نوشته شد مکنش: بالضم، قدرت و توانگری اند: بالضم مدت را گویند:

آوازه رود ز نسل آدم در چار کنار هر دو عالم
کابلیس ز کفر شد مجرد در عهد جمال دین محمد
ام جان محمد اندر اسلام نا زنده بجان چون تو همنام
ثامت بهمدی وفا کرد خود ذام نکو کجا خطا کرد
از سوره معجز و کرامات آموختی آیت مقامات
زان هرچه ز معجزات اوخاست در عین کرامت تو پیدا است
بر دعوت مصطفی به تهنیب برهان آمد "تکلم الذییب"

تهنیب: بمعنی پاک کردن اخلاق حمیده از ذمیمه، و آراسته
کردن، و زیب و زینت بخشیدن است. و تکلم: بمعنی کلام کردن
و تهنیب در تازی گرگ را گویند، و این بیت اشارت بر معجزه رسالت
پناه صلعم است، و آن چنان است که روزی اهبان بن اوس خزاعی
در میان گوسفندان خود بود، گرگ ناگاه گوسپنده از ربه او در
ربود، و اهبان در عقب روان شد تا گوسپنده را از ربه بستاند، گرگ
بسخن در آمد، با اهبان گفت: تو عجب احمق که رزق من از
دهان من می ربائی. اهبان از کلام گرگ متعجب شد و جواب داد
که من احمق نیستم، تو ظالم هستی که مال مردم را برای نفس
خود از ظلم می ربائی گرگ از استهام این سخن بخندید و گفت که
اگر تو احمق نیستی اهبان بر محمد مصطفی صلی الله علیه و سلم
چرانیاوردی که او در نخلستان هاه پشرب صاحب دعوت شده
شمارا بکتاب خدا میخواند، شما از ربه غافلید و من برای
رزق، مقدر خود سعی میکنم و تو در حصول دین حق سعی نمیکنی.

پس انصاف کن که من احبب هستم یا تو احبب هستی اهبان خجل شد و گفت که اگر من پیش رو روم ، گوسپندان مرا کیست که حفاظت کنند . گرگ گفت : من محافظت می نمایم . پس اهبان گوسپندان را بوی باز گذاشت ، و خود باهل و عیال در مدینه حضرت رسیده اسلام آورد الحمدلله علم ذلک .

بر معجز قدرت اے قدر دست امروز تکلم الحبر هست

ایں بیت نیز تلمیح است بر معجزه آنحضرت . و آن این است که روزه ابو جهل سنگ پاره چند در مشیت خود پنهان کرده جناب رسالت گفت که ” در دست من چه چیز است ؟ بگوئید “ جناب رسالت فرمود که در دست تو چند سنگ ریزه اند ، و بر نبوت من گواهی میدهند ، و آن لعین از دست فرو انداخت ، هر سنگ ریزه ” لا اله الا الله محمد الرسول الله “ گفته . در پی جا مراد از حجر کعبه است که بر قدر تو یعنی مهدوح گواهی میدهد .

با تاج رسل درخت یگبار آمد بموافقت سور غار

دریں بیت نیز معجزه آن حضرت بیان می شود . و آن این است که چون جناب رسالت علیه السلام با ابوبکر صدیق رضی الله عنه در غار قرار گرفت ، همان شب بر در آن غار درخته جست و عنکبوت برو پرده تنید ، و کبوتر وحشی در آن پرده بیضا نهاد . اگرچه ایں معجزه مشهور است ، اما از بیت مصنف معجزه دیگر معلوم میشود ، و آن ایں است که روزه جناب رسالت از خوف کفار در غار متواری شده بودند و دهان غار بغایت باز بود ، و آنجناب مقدس درخت را اشارت فرمودند که برب غار رسیده حجاب کند ، تا خود بنظر مخالفان نه افتد . و آن درخت از مکان خود پیشتر رسیده سرپوش دهان غار شد . چون کافران بعد جست و جو آنحضرت مایوس شده بر گشتند ، آنحضرت درخت را رخصت کردند ، و درخت از آنجا بر گردیده باز به مکان اصلی خود رسید ، و بیت مصنف از روی الفاظ مساعدت ایں معجزه میکند . فافهم .

هر سو که خیام و خرگه تست طوبی همه سال همه تست

مصنّف در شان مهذوح میگوید که اگر در آنجا درخت حباب دهان غار شد ، اما بر دروازه خرگاه توبه همواره استاده میپاشد .

جمعه ز دودست سید الناس سیراب شدند از یکه طاس کردی همه خلق را بیک دست سیراب عطا درین گون طشت

ایں معجزه آن شفیع المذنبین است - و آن ایں است که روزه لشکر از غایت حرارت در تشنگی بود ، و آب در پادیه هیچ جا بهم نرسید ، و آن حضرت هر دو دست مبارک در قدح گذاشت ، دو چشمه آب از هر دو دست جاری گشت ، چنانچه تمام لشکر از مردم و حیوانات از آن آب سیراب شدند .

و نیز ذیل است از ابو هریره رضی الله عنه که من و تمامی اصحاب صفا معه رسول علیه السلام از گرسنگی به تاب بودند ، شخصی پیاله شیر ذکر گفرا نید - و آن جناب مقدس از آن کاسه شیر من در من بر آوردند ، چنانچه تمام اصحاب صفا خوردند و بس کردند و بعد آن حضرت بمن خوراندند من هم سیر شدم ، بعد خود بدولت نیز بیا شامیدند - و کاسه از شیر نخستین همچنان لبریز بود - و تو از یکدست انعام همه خلق را سیراب از آب نعمت ساختی و افلاس را دور کرده غنی نمودی ایں معجزه تست .

هنگام جحود چند گمراه بشگافت بنان مصطفی ماه قهر تو بر آسمان گذر یافت از همیشه آفتاب بشگافت

جحود از جحد است ، بمعنی انکار دانسته کردن است - و گمراه : مراد از کفار است ، یا مشرکان و ایں بیت نیز مشعر بر معجزه است ، و آن ایں است که مشرکان پیش رسول صلی الله علیه و سلم گفتند که اگر تو درین دعوی صادق هستی ماه را دو نیمه کن - در آن وقت شب چهاردهم بود ، و آن حضرت بحسن پروردگار از سبابه خود بر ماه اشارت کردند ، ماه بزور آن سبابه دو نیمه شد - یک نیمه بر کوه ابوقبیس و نیمه دیگر بر کوه دیگر افتاد و مسافران طرق و شوارم اطراف در وادی نیز معاینه کردند

و نجاشی بادشاه حبش در شهر برای العین ملاحظه نمود - پس درین جا که بها ضمن فیله ربط این است که: ام جان محمد یعنی ام مهدوح تو هم همانم محمد هستی، و آنچه و آنجناب از قوت نبوت معجزات مذکوره را در عالم ظاهر کرد و تو نیز به آنجناب از زور کرامات این واقعات را ظاهر کردن می توانی - تراهم حق تعالی ایس قدرت داده است - چنانچه مصنف خود میفرماید:

زان هر چه ز معجزات او خواست	در عین کرامت تو پیدا است
کیوان شرفا سبک قدر را	رضوان کنفا بهشت صدرا
در وصف تو ز آنچه وهر راند است	گفتار دہاند و مدح ماند است
ز انسوی ثنای تو سفن نیست	جائیمست که جای دم زدن نیست
اندیشه درین ثنا است گمراه	زیں بهش ثنا بود نه و الله
نا گفته دعا فرو گذارم	در خاتمت کتابش آرم

در مدح شیخ الشیوخ اسلام ضیاء الدین عمر نسائی گوید

خاطر کنم آتشین حدیقه از مدحت سید الطریقه
آتشین حدیقه، باعتبار گلهای سرخ رنگ که باغ در فصل
بهار باعتبار گلهای رشکا رنگ خط آتشین نماید - و سید الطریقه،
خطاب مهدوح است - چنانچه حضرت جنید را سید الطائفه
میگویند - حاصل آنکه خاطر خود را که از ملال و حزن دنیاوی
ویران، چون باغ در خزان است، الحال از مدح ضیاء الدین
عمر نسائی مانند گلستان سراپا بهار گردانم، و محل گلهای
رنگین از ثناء او میسازم.

نوری که سواد آسمان راست	از ظل ضیاء دین عمر خاست
در نور هدی مصورستی	هم شیخ شیوخ عمرستی
آن پیکر صدق و جان تحقیق	آن گوهر عشق و کان توفیق
خوان کرم و خزانة بر (۱)	خاص حرم و خلاصه سر
پاشندة گنج فقر عمر	صد گنج روان بدلقش اندر

جز اشک ده شسته کرد دلش
آن دلق گران بران سبک روح
آن دلق کبودش آسمان است
ماهی است دلش روده لیمن
اسلام گرفت روشنائی
مخدوم خواص روزگار اوست
شبلی قدم و جنید قال است
تسکینی ده درد بویزید اوست
موصل ببقاع آن نکو نام
جز پست (۱) ده جسته دای حلقش (۲)
بر آب خضر سفینه روح
اومع دل و آفتاب جان است
از نقص خسوف و کلفه ایمن
از سایه عمر دساقی
سلطان مشایخ کبار اوست
سفیان سخن و فضیل حال است
تلقیس ده علم بوسعید اوست
فرمان ده خاوران و بسطام

شبلی و جنید هر دو از اولیا اند، اما شبلی مرید و داماد
حضرت جنید است - سفیان مراد از سفیان ثوری - و فضیل بن عیاض
نام ولی است - و بویزید نام قطب است که بسطام مولد اوست -
و بسطام و خاوران هر دو نام شهر است - اما خاوران وطن
ابو سعید ابو الخیر است و بسطام مولد ابو یزید - ابو سعید
مراد از حضرت ابو سعید ابو الخیر است .

از خوف و رجا دلش جهادپست از میغ و خور اندرو نشانپست
اه دل مبدوح از خوف الهی و امید شفاعت نبوی که ایمان
درمیان این هر دو واقع است ، حکم جهان دارد ، یعنی ازین
هر دو چیز محمور و لبریز است - و از میغ ، یعنی از گریه
و از خور ، یعنی از خنده نشانه دارد درین بیت لف و نشر
مرتب است - اه از خوف چون میغ گریه میکنند ، و از رجا چون
آفتاب خنده دارد .

هم خنده و هم سر شک بار
گوتی بشکال (۳) هند دارد
جیبش بره قوافل غیب
بیام و رصد شده زهی جیب (۴)

۱ - ارد غده بریان که آن رایه هندی ستر نامند - ۲ - ای ضیاء الدین همواره
در گریه مشغول می بود و دلق خود را از آب اشک خود می شست و بعد از دهانه
بریان در حاقومش نمی رزد - ۳ - مختلف پرشکال به معنی پرسیات - ۴ - یعنی جیب
او در راه اسرار غیبی پنهان بیام و رصد است که رهنما تعلیمات انبی و اراکین رده
فخریات نامتناهی است و جائه هست که از آنها اسرار غیب معلوم گردد .

در سینه اش از جواهر سر   بحر است صدف زهی جواهر
از آتش دل گذارش افتاد   بگداخت بدیده موج بر داد
درگاهش اشک چشم پیدا است   آن جواهر سینه مصفا است
سجاده ز عالم فسرده   در صومعه مسیح برده
افکنده هزار سفره از نور   پیش فقراء بیت محبور
کعبه است و حرم همه درون سوش   مروه است و صفا سردو زانوش
شیخ حرم و مرید کعبه   اعلی الله البجید کعبه

بیام: بمعنی فروشنده و خرید کننده نیز آمده - رصد: درین
جا مراد مکان باج گیر کاروان است - سجاده - مصلای نماز - عالم
فسرده: مراد از دنیا باشد صومعه: عمارت از حجره است -
و فقرای بیت محبور: مراد از فرشتگان است - و بجای فقرا
در بعضی نسخ نقبا هم آمده .

آن نقش الف که نقش او بود   در حرف دوم ز نامش افزود
حاصل بیت آنکه ضیاء الدین عمر در اصل نام مهدوح است،
چون الف در عمر زیاده کردند ، عامر شد ، و حرف دویم مراد
از عمر است ، زیرا که ضیاء الدین حرف اول است - و بسبب
زیادتی الف عمر عامر شد ، و این معنی از بیت آینده مستفاد
میکردد .

در حلقه دیی بده عمر نام   پس عامر کعبه گشت مادام
مقصود ازین اینست که مهدوح از متعلقان جمال الدین
موصلی است ، و او این را خدمت شریفی کعبه فرموده بر کعبه
منوره موکل ساخت - درین صورت اول که عمر بود بعده عامر
کعبه الله لقب یافت - و عامر بمعنی محبور گنوده .

در گوشش گفته پیک درگاه   کای عامر کعبه عمری الله
چون ابر بر آمده ز موصل   از بحر سخای صدر مفضل
بر سنگ حرم گهر فشانده   بر خاک مدینه زر فشانده
چون روز فرو شده مجرد   در روزن مرقد محبّد
حیحه ملکای رقیب و بیدار   بر دامنی خوابگاه مختار

مختار شنیده باندگ نایش از خواب در آمده برایش
گستاخ گرفته در برش تنگ او کرده بدست پوشش آهنک
از حضرتش آب خضر خورده و زدستش خرقه تازه کرده
دانست که در حریم رحمان خیر البشر است حی و یقظان

صدر مفضل : مراد از جمال الدین موصلی است .
حی یقظان نام پادشاه است که به پدر تولد شده صاحب کشف
و ولایت بود . ذکر او در تواریخ مذکور است ، و تاریخ حی یقظان
علامه نیز بنظر آمده ، و بمعنی زنده و بیدار است .

پس رفته چو مشتری سوره قوس از روضه مصطفی بفردوس

این بیت محتمل بر دو معنی است . اول آنکه چون ضیاء الدین
عمر نسائی در حرمین الشریفین بود ، در آخر عمر در مدینه
منوره آمده مدفون شد . چون مدینه منوره محل روضه رسول
علیه السلام است ، در آن جا مدفون شدن گویا در حقیقت
بفردوس رسیدن است . چه هر کسکه در آن جا مدفون شد ، به
بهشت برین میرسد . و معنی دیگر آنکه فردوس جائی است
که مابین حجره و منبر آنحضرت واقع است ، و جناب رسالت
آن زمین مابین را حکم جنت کرده اند . و ضیاء الدین در آن
جا مدفون است . ازین جهت گفته که از روضه مصطفی بفردوس
رسیده .

ز ادريس مدرسی شنوده در حال معيبد درس بوده
معيبد درس از تکرار دهنده درس که مراد از آن خلیفه
مکتب باشد .

ز ادريس گرفته وقت رجعت حرزی ز پی کمال رفعت
آورده به تحفه دزد صاحب صدر الوزراء ابوالمناقب
پیرم که ملک سزد مریدش احرار همه جهان عبیدش
رستی (۱) ده جان عاشقان اوست نزل افکن خوان صادقان اوست
خاقانی هست زله خوارش از زله خوان صبحگاهش

مشتاق لقای اوست جانش یارب بلقای او رسانش
 دادر که چود ادد این نفس چیست اندیشه کند که قائلش چیست
 گویند ترا است عاشق چیست زنده نفس که گشته تست
 آزاده ولی است بندگی کوش صوفی صفتی است ششتری پوش
 رومی سلب (۱) است لیک محرم زنگی طرب است لیک پر غم

در مژید الفضلا دستی، باول مضموم و ثانی زده، ثان و حلوا
 آمده و در بعضی فرهنگ ها، بمعنی ماحضری مرقوم است - و این
 ابیات نیز در مدح ضیاءالدین عمر نسائی واقع است - ششتری:
 نام پارچه ایست مکلف.

فی التصوف

معنی طلب از لباس بگذر دیباپوشی ز کعبه خوشتر
 حاصل بیت آنگاه معنی را طلب کن، و از لباس تکلف ظاهر
 دور شو، زیرا که مردب معنی را لباس ظاهری بتکلیف زیبا نیست
 و کعبه در ذات خود کمال دارد، دیباپوشی او را می زیبید - چنانچه
 گفته اند.

کفر گهرد کامل ملت شود هرچه گهرد علت علت شود
 کان پیران کاسان سروشند خرقة ز درون نفس پوشند (۲)
 هر چند بنفشه صوفی آسا است آن معنی صوفیانه گل (۳) راست
 گردون کبود جامه را بین ضماک مزاج اژدها کین
 خورشید نسیم پوش بنگر جمشید سفا و عدل پرور
 چه نقص کراسه را که بر حرف پیرایه کنند زرد شکر
 چه زیان که بود عروس قرآن در حلقه زرد و سرخ پنهان
 در قرانی که حق گذارد پنج آیت زر خلل ندارد
 برهر که غرور چیره گردد زین نطق طیور طیره گردد

۱ - ام سرخ لباس دارد ۲ - ام آن مرقدانی که اسبان سرورش اند و از
 انهامات عجیب سرور از اند لباس درویش و فقر درون نفس می پوشند ۳ - ام هر چند
 که بنفشه صوفی نهاد است اما در حقیقت معنی هر فایده گل را حاصل است

چیره: بمعنی غالب و نطق گویائی کردن - و طیور جمع طیر
 بمعنی جانوران پرند - طیره: بطایع حطی، مکدر و خشنک آمده -
 حاصل بیت آنکه اشعار خاقانی مانند نطق طیور خوش لهجه و دلپذیر
 است، اگر بر مدعی که غرور برو غالب شده باشد، و از راه تعسر
 و غیبت ادراک معنی آن کردن نه تواند البته مکدر و خشنک
 گردد و از خجالت در غصه آید هیچ و منسوج هر دو نوعی از جامه
 زربفت است - و کراسه در زبان انجیل قرآن مجید را گویند.

ام منکر جان معنی اندیش	کز صورت جامه نگذری پیش
کی دانی کین سخن چه گفته است	خاقانی ازین سخن چه بسته است
تو خال عروس ایس معانی	الا نقطه مگس ندانی
ام گشته چو آهن آتشین جان	پس درخشنی شده چو سوهان
خامی کنی ارشوی خشن دار	تا زخم زخوردن خشن دار
یک زخم بخور تبار مفروش	پس جامه زخم خورده می پوش
افکنده چار میخ آزه	پس دلق هزار میخ سازه
یک میخ هوا ز سینه برکن	پس لاف هزار میخ برزن
تامیخ هوات سخت پیچ است	درم خرد تو سست میخ است
زیس درم که حتی است مشهود	یک میخ و هزار درم داود

دلق هزار میخ: مراد از جبه فقر است که پشیم باشد - و
 خشن دار است و در آستین و گریبان و در رهائی دامن اکثر از میخ
 آهنی مستحکم می سازند و درم داود معروف است.

فی معارف الصوفیه

صوفی طلبی بیرون ز رنگ است رنگ از خم ایس جهان تنگ است
 حاصل بیت آنکه صوفی شدن از رنگ تقلیدات بیرون شدن
 است، هرکه صفت صوفی گرفت، او خود را از علائق دنیا مجرد
 ساخت، زیرا که عوائق نفسانی و الفت گرفتن بآن علائق بمنزله
 رنگ است، و آن رنگ از خم ایس جهان که عبارت از دنیا است،
 خوش گرفته - و هرکه دامن همت را باین آلوده نکرد و جامه ذات خود
 را چرنگ "صبغة الله و من احسن من الله صبغة" رنگین ساخت؛

او صوفی است، والا مزور است، اے مکار و بے رنگی، اصل رنگ صوفیان است که از رنگ خمر فنافی الله برخواست .

صافی زخمی گرفته در دست   کین رنگ صفا است گیرم ار هست
رنگی که نهاد صوفیان راست   از خمیخدهای آن جهان خاست
ایں رنگ ز فقر بے نشان است   بے رنگی رنگ صوفیان است
فقرت ندهند تا بیکدم   ندهی سه طلاق هر دو عالم

سه طلاق : مراد از طلاق باین است .

ایں عالم اگرچه منزل تست   دهلیز سراچه دل تست
در مصر ترا نعیم الوان   تو بسته قحط سال کنعان
در کنعان زان توقف تست   کیس جاد تو چاه یوسف تست
زیں گرگ کهن جهان غدار   ایں یوسف تازه رانگه دار
صوفی که صفا است گوهرش را   چه کفش و چه تاج زر سرش را
بل تاج بیایه مالد از داز   سرمالش کفش را دهد باو
اکنون تو ز سرشناس نه پایه   نه کفش خردنه تاج فرمائے
گر تاج دهی غرور دانند   ور کفش خری فریب خوانند
چون تاج فراز فرق منشیں   چون کفش صف نعال مگزین
نه پایه کزین نه سرشیں باش   گه گه چو کمر میان گزین باش
چون از تو یکی هزار ناید   پس اول و آخرت چه باید
آدم نه کز ابتدا در آئی   احمد نه کز انتها سراقی
دانی که نه بیخ و نه شه باش   نه باز پس و نه پیشگه باش
شه نی که ز سروری زنی دم   بیخ و نه که پیش او شوی دم
شه وقت عری شکار باشد   بیخ و نه همه وقت خوار باشد

ایں بیت در تنبیه ناقصان و شرف کاملان واقع شد . چه عری
مهره ایست در بازی شطرنج که در میان شاه و مهره دیگر که بشاه نزدیک
باشد ، سکونت دارد - و در آن وقت شاه عاجز است از خانه بخارج
دیگر حرکت کردن نمی تواند و مانند شکار گرفتار - و بیخ : پیاده
شطرنج را گویند که آن همه وقت خوار است و از هر مهره امت
می خورد حاصل بیت آنکه کامل گاه گاه بسبب امتحان حق مورد
عتاب میشود ؛ و چون آن عتاب از میان بر خیزد ، و در قریب

او نقصان نباشد. چنانچه حضرت آدم علیه السلام که در عتاب بودند، بسبب توبه آن جناب مرتفع شد و در تقرب او خلل راه نیافت و ابلیس که ناقص است، حکم بیذوق دارد تا دامن قیامت در لعن گرفتار است و دوا بر پیشانی خود داغ "علیک لعنتی الی یوم الدین" میکشد.

هم بیذوق باش زهر خواره	پیش شه خویش پیشکاره
طوق شرف از کجا ببوسی	تا دست قفا زنان نبوسی
صوفی که بذات او رسد نور	چندان ز صفات خود شود دور
کو ماند خشک جان و ساده	در عرض قفای سر نهاده
تا هرکه قفاش پیشتر زد	بر دستش بوسه بیشتر زد
هر شهسیری گزو سر انداخت	مفتاح نجات نام او ساخت
و انگس که ز سر کلاه بردش	بخشندۀ تاج زر شهردش
چون در تو ازین صفت صفانیست	لافی تو که صوفیم روا نیست
چون بحر کبود رنگ بودن	و ازگه ز نهان نهنک بودن
چون تیغ کبود پوشی آن راست	کز رخ گهر درونش پیدا است
سر فقرای آن جهادی	آن به که ز شیخ باز دانی
در مجلس شیخ جان بر امروز	در مکتب شیخ دین در آموز
کان علم گزو ملک بر افروخت	از شیخ شیوخ عمر آموخت
دین گنج بقا است این دقیقه	از شیخ شنو علی الحقیقه
کین حلقه قد صفات او راست	این واسطه عقد ذات او راست
عقل از پی وصف او سخن گشت	و صفش مدد ضمیر من گشت

خشک جان : درین جا بمعنی پخته و خالص است و ناقص را نیز گویند. و واسطه العقد : امام تسبیح است، مراد از سردار و پیشوا قور آمده.

در مدح ملک العلما رضی الدین خزاعی گوید

عکسی است همه ضمیر داعی از فکر رضی دین خزاعی
داعی : مراد از خاقانی. خزاعی : ای باشندۀ خزاعه که آن
قبیله ایست از بنی ازد که از قوم خود جدا شده، بهمه اقامت

کردند. و وجه تسمیه از برای آن است که خزاعه در لغت پاره از چیز بریده و جدا شده را گویند هرگاه که آن قبیله از قوم خود بریده شده در مکه رسیدند، برای این نام آن قبیله خزاعه افتاد. و مهدوح نیز از آن قبیله است. و فکر درین جا مراد از مدح باشد، زیرا که مدح سخن است، و سخن بلا فکر حاصل نمی شود. حاصل بیت آنکه ضمیر من داعی از مدح رضی الدین خزاعی منور است.

برهان الحق و حید عالم	بل حاق و محقق و محق هم
ختم الفضلاء بعلم اول	بل افضل و مفضل و مفضل
فهرست مکارم از دل و دم	بل اکرم و مکرم و مکرم
ساهر که ذوق لیک صادق	ساحرچه که موسی حقایق
ثعبان قلم کلیم قالت	عیسی نفیس و خلیل حالت
از سحر حرام شسته گیاهان	آن سحر حلال زای ثعبان
رسته مه دی بهار دلکش	زان آب حیات بخش آتش

وحید: یگانه و تنها و مجرد را گویند. حاق بتشدید قاف، وسط یعنی میان چیز و بمعنی راست کننده نیز آمده و اطلاق این کلمه بر مردم راست گفتار و درست گردان است محقق و محق در معنی هر دو مقابل مبطل است. افضل باسمر تفضیل و مفضل باسمر فاعل و مفضل باسمر مفعول، هر سه بمعنی بزرگی و بزرگی دهنده و بزرگی داده شده. ثعبان: اژدها را گویند و درین جا مراد از نفیس مهدوح است یا قلم مهدوح.

استاد ده و دو علم خوانش خورشید ده و دو برج دانش

یعنی رضی الدین جامع دوازده علم است. این دوازده علم بهنزله دوازده برج است، و مهدوح دران بروج ماخذ آفتاب است. و تفصیل دوازده این است: اول علم تجوید. دیگر علم تفسیر. سیوم علم حدیث چهارم علم فقه. پنجم علم معانی. ششم علم شعر. هفتم علم صرف. هشتم علم نحو، نهم علم منطق، دهم علم رمل، یازدهم علم نجوم، دوازدهم علم

ادب - و علم بیان را داخل تفسیر کرده اند - و علم کلام را داخل علم فقه - و بعضی در منطق داخل نموده اند ، لهذا آنرا داخل حساب نکرد ،

چین است بنقش خامه اش اندر هند است بنقش خامه اش اندر
 مار فلکی است خامه او گنج ملکی است خامه او
 من هندوی چین خامه او سقلاپی هند خامه او
 آنچه که سحر هند باشد سقلاپی را زیان نباشد
 داشت که مدحت فراقش شیدا کندم ز اشتیاقش

مار فلکی : عبارت از تنین است ، و آن منزلیست از منازل
 قمر نزد بعضی ، و که نزدیک اکثر - و هندو : به غلام - و چین
 خامه : به قلم منقش - و سقلاپی : غلام ترکی ، و هند خامه : مراد
 از کتابت - یعنی من غلام نقش خامه او و غلام ترکی کتابت
 او هستم .

کرد از به امن این دل ریش هرزم ز چهار خامه خویش
 هم بر دارم ز قدر خامه اش با چار کتاب چار خامه اش
 مراد ازین هر دو بیعت آن است که مهدوح خاقانی را چهار کتاب
 مشتمل بر اشتیاق نوشته ، و خاقانی میفرماید که اگر من از آن
 چار خامه چار کتاب تصنیف کنم سزاوار است ، زیرا که هر
 خامه او که مشعر بر نکات غریبه و اسرار دقیقه است ، اگر شرح
 دهم بمنزله یک یک کتاب خواهد بود .

فرض است مدیح او بدین راه ورده من و مدح هاشم
 طوبی نفعات قطر خامه اش جنت صفحات سطر خامه اش
 عیدم ز جهال قالدت اوست افطار بذکر حالت اوست
 گرچه بسخن گهر فروشد دادم که چو این سخن نباشد
 داند که درین صناعت امروز کس نیست چو من زمانه افروز
 در نوبت من هر آنکه هستند دزدان سخن بریده دستند

در ترجیح و تفضیل خود می گوید

در روی زمین نظیر من نیست کس را بجهان چنین سخن نیست
 زین پس همه از سخن سخن پرس اسرار سخنوری زمین پرس

یک ذره بدمر زمایه عقل خورشید شدم بسایه عقل
 خورشید سخن منم جهاددار وین شاعرگان همه قهروار
 مه به خور اگرچه نور باشد در حضرت خورنظور باشد
 به من همه گر قهر نهایند هیچ اند همه چو نذر آینه
 از من بسته مرتبه فرودند سرمایۀ خود زمن ربودند

اے من خورشید آسمان سخن هستم، و دیگر شاعران چون
 قهراند، و باعتبار فضل و کمال من بسته مرتبه فروتر هستند -
 چه فلک قهر باعتبار شمس بسته مرتبه فروتر است - از برای آنکه
 شمس بر آسمان چهارم است، و قهر بر فلک اول - پس اول باعتبار
 چهارم بسته درجه فروتر افتاده - ذفور بمعنی گل آمده، و در عربی
 آنرا طین خوانند.

در بیان نسبت از طرف جد که نساج بود،

مشتعل بر مفاخرت

جولاه نژادم از سوی جد در صنعت من کمال اجد

اے من از نسبت جد جولاه نژادم - یعنی جد من کسب
 نساجی داشت، و پارچه باف بود، اما در صنعت من اے در فضل و
 بلاغت من کمالی که مرتبه انتهای فضل است، حکم اجد دارد،
 چه این مرتبه ابتدای مبتدیان است، یعنی کمالی بذات خود که
 منتهی است، پیش فضیلت من بمشابه مبتدی است - یا آنکه در لفظ
 اجد و او عطف مخوف است - اے اب وجد، یعنی پدر و جد که
 این هر دو باعتبار کمال من پست اند، و من بران هر دو مفاخرت
 دارم، چه خلف با کمال در خانه ابا مفاخرت برآبا دارد، و درین
 جا معنی اول ملهم و مربوط است، و ثانی تکلیف دارد.

شاگرد ازل بکلبۀ من ما شوره کن است و ریسهای تن
 هر شب که شود بهر کنارۀ اطراف فلک چو پنبه زار
 زان پنبه کنند ریسهایم آرند بکارگاه جادم
 می بافر تار و پود معنی از بهر و طای خضر و موسی

بافر پی روح وقت کوشش   دستار سر و ردای دوشش
 زان جامه که بافر از سر دین   بطرازمش از طراز یاسین
 دوزخد مسافران افلاک   دراعه چست و دلق چالاک
 از آتش فکر و آب خاطر   بافر همه شب شعار فخر
 شاید که بمعجزات لافم   کز آتش و آب جامه بافر
 چادر سزد این شعار موزون   بر فرق سه خراهران گردون
 چون بنشینم بخورده کاری   در کارگاه بزرگواری
 دستارچه ملک طرازم   رگ بند مسیح پاک سازم
 گر کرم سخن تند من آندم   حاشا که به عنکبوت مادم
 چون کرم قزم تنندۀ تار   می بافر عنکبوت کردار

فلک را پنجه زار باعتبار ستارگان گفته - ماشوره : چوبه
 است میان خالی که جولاهان ریسها را درو می پیچند - و شاگرد
 ازل : مراد از عقل اول است ، از عقل عشر - یا جبرئیل علیه السلام
 و طایف کسر بهد همزه ، جامه که بر هودج و غیر آن بیندازند ،
 و یا جای بگسترند - و درین جا مراد از ردا باشد - و چادر مرادف
 اوست - یاسین : مراد از جناب رسالت صلعم - و مسافران افلاک :
 مراد از اولیاء الله که سیر افلاک دارند - یا مراد از فرشتگان
 است ، دراعه جامه ایست کوتاه دامن و بعضی جامه صوف را نیز
 گفته اند - و شعار مقابل و ثار است ، و آن جامه بالا و این جامه
 زیرین است که بس کمر قیمت باشد - و سه خواهران گردون :
 مراد از بنات النعش است - و ازین بیت معلوم شد که بنات النعش
 سه ستاره اند - خورده کاری : باریک کاری ، و نازک کاری باشد - و
 دستارچه : رومال را گویند - و رگ بند : آن دواقیست که جراحان
 در هنگام خون کشادن بر بازو شخص می بندند - و کز بازو
 فارسی کرم ابریشم .

امانه چو عنکبوت خون خور   کز کرم قزم حلال خور تر
 او من چون عنکبوت خونخواری حرام خور نیستم ، چه
 عنکبوت مگس را می خورد که آن حرام است و خوردن خون هم

حرام است ، بلکه مانند کرم ابریشم حلال خور هستم که مراد از آن برگ شهتوت باشد که آن حلال است چه کرم ابریشم را برگ شهتوت میخورانند ، از آن ابریشم بر می آید ، و آن لباس شاهدان است ، و پوشش عربیانی تمام عالم و خلاف قار عنکبوت که از آن هیچ کس را فائده نیست ، اگرچه هر دو لعاب اند .

کمان جامه که عنکبوت بافد از یک سرخار بر شگافد
کرم ارچه غذام زاهدان یافت بینی که شعار شاهدان یافت
من کرم قزم نه عنکبوتم زان روی نهان و پاک قوتم
آنگس که چنانذش چشم و ابرو است گر پرده نشین بود حق اوست
کرم ابرو چشم دلبران داشت روی از پس پرده زان نهان داشت
امروز منم طراز اشراف خاقانی مبدع سخن باف
حکمت بافی بگوشه خورسند از صحبت گوشه گشته چند

مراد اینکه خاقانی میفرماید که اگرچه من به نسبت جد خود نساج ام ، و کسب بافیدن پارچه ارث من است ، اما پارچه باف نیستم بلکه حکمت باف هستم و در حجره خود بخورسندی نشسته ام و سخنهای حکمت انگیز و کلام ندرت آمیز میگویم . و مصرع ثانی محتمل بر دو معنی است : یا آنکه از صحبت گوشه برگشته گوشه گرفته ام ، یعنی از صحبت مردمان که گوشه قناعت ترک داده کوچیه گردانی میکنند ، متنفر هستم و کناره گرفته ام . یا آنکه از فیض صحبت گوشه گیران که عبارت از بزرگان حجره نشین است ، مستفیض میباشم .

جولاه خردان جزای ز اخلاص قالی بافان حضرت خاص

درین بیت در مصرع ثانی خبر مدحوف است که آن لفظ هستم باشد ، یعنی از صحبت جولاه خردان ام احمقان که از اخلاص الهی دوراند و قالی بافان : یعنی مدح گویان حضرت سلطان هستند ، بهزار هستم - احمق را جولاه خرد گفت از برای آنکه خرد جولاه نقصان دارد ، حاصل بیت آنکه من از صحبت احمقان که محبت الهی ندارند و از معاد خود غافل هستند و عمر خود را در مدح پادشاهان صرف کرده اند ، احتراز دارم و از ایشان نهستم .

در بیان نسبت از طرف پدر خود که نجار بود گوید

وز سوم پدر دروگرم دان استاد سخن تراش دوران
ای از طرف پدر دروگرهستم، یعنی نجار و نام پدر من
ابو علی نجار است، اما از قابلیت خود استاد سخن شده ام،
و در عراقین شاعر یکتا گشته ام، "یخرج الحی من المیت"
همین معنی دارد.

در مشقب نطق بر نشانه از قوس قزح کنم کهانه
چون و هم بچرخ بر گمارم چون گوی بخراطش اندر آرم
از تیشه طبع پیشکارم صد طائفه پیشکار دارم
رندی که زرنده ام بر آید بر عارض حور جعد شاید
چوبم همه از درخت موسی است تخته همه شاخهای طوبی است
زان چوب دوات عقل سازم زان تخته سریر جان طرازم

مشقب و قیل منقب آله آهنی است که ازو چیز زیر
سوراخ کنند، و بهندی برمه گویند. کهانه: بمعنی کهانه -
خراط: تراشیدن چوب و غیر آن. و اسم فاعل آن خراط است،
پیشکار خدمت گار و شاگرد را گویند. رنده: آله آهنین است.
دهادش مثل دهان تیشه که ازو تسویه چوب میکنند. و رند بدون ها:
تراشه چوب که از رنده برآید. و آن را بجعد تشبیه داد که
پیچ و خم دارد. و درخت موسی: مراد از آن درخت است که
در وادی ایمن تجلی حق تعالی بر موسی علیه السلام بر آن درخت
شد. و خلعت نبوت بهمان پوشید و برای ابراهیم و اسماعیل و یوسف
از همان جا روانه شد.

گوهرمس یا کجا عدیلش تا سازم رجم و تخت و میاهش
هرمس: نام ادريس پيغمبر عليه السلام است. عدیل: مثل
و مانند را گویند، و ضمیر شین راجع بهرمس. و رجم: مراد
از تخته منجمان است که آخر تخته اضطرلاب میگویند. و میل،
بکسر میم قلم است که منجمان ازو بر تخته خطوط میکشند.

حاصل بیت آنکه مصنف میفرماید اگرچه پدر من دروگر است ، و تخته چوبینه را صاف میکند ، اما من هم مانند ادريس عليه السلام تخته نجوم را که عبارت از تخته اصطرب است ، صاف میکنم و هر خط میل من مثل اصطربا خبر از راز فلکیات میدهد . هر مس کجایا عدیل او کجاست این تخته حکمت را که من ترا شیده ام ، بنظر او بگردانم .

کو نوح که سازه اش بخشم تا مسطر و گونیاش بخشم تا کلبه من درین مکان است شروان همه سال خیردان است ختم است برغم چنداناش بر خاقانی سخن تراشی نوح علیه السلام را برای آن یاد کرد که اسباب نجاری برای ساخت کشتی فراهم آوردند و کشتی را از دست خود تراشیدند و تیار کردند . و گونیا بجاف فارسی ساز درود گران است که در هندی ساز هندی گویند . و چند ناشی مراد از چند مبتدی و ناقص که نو پیدا باشد .

در بیان نسبت مادر خود که طبابخ بود گوید

هستم ز پیم غذای جانور طبابخ نسب ز سوره مادر خاقانی میفرماید که مادر من کسب طبافی میکرد ، و من هم از نسبت مادر خود طبابخ نسب هستم . اما طببخ من و راه طببخ مادر است که او برای تازگی و فریبی اجساد غذاها می پخت و من برای قوت و نزهت جانور یعنی عالم ارواح غذا می پزم . چه که سخن لطیف بمنزله غذا است که جانها از آن تازگی میگیرند . چنانچه شاعر گفته است .

سخن باشد غذای جان عالم چو حلوائی تر جان بخش آدم

گنجینه حکمت است جایم زان بر سر صدر کس نیایم
چون نحل چرا بوم بروی دوست چون نعمت مطبخ اذروں سواست
نه کفچه من نشسته بینی نه کاسه من شکسته بینی
شوید مهمان مطبخ من دستی بده غسل یکی بروغن

بومر بمعنی شور و شجاعت اشدرن مراد از سفنهاه رنگین است که دلها از وقویت گیرند.

در دیگ دماغ زاتش حس خوردی پزمر از پی مجالس حاصل بیت آنکه من درد دیگ دماغ خود از آتش حس که آن قوت متخیله باشد، خوردی می پزمر، اه غذا تیار میکنم - تا از برای اهل مجالس که عبارت از سخنوران کامل و نکته سنجان دریا دل است، بکار آید،

خورشید بدان کند تگ و پیوه کز مطبخ من بدو رسد پیوه دودی که ز مطبخم بر آید زو مغز فلک معنیر آید دریم صفتان که روح زاینند روزه پاجاه (۱) من کشاینده ام کسانیکه دریم صفت اند و سخنان عجائب و نکات غرائب چون عیسی علیه السلام می زاینند، آنها امساک خود را از شور پاه سخن من می کشاینند -

از هجو مدیح من بیک جا آید صحنات و صحن حلوا ام از هجو من صحنات و از مدح من حلوا در یک جا پیدا می شد - درین بیت لف و نشر مرتب واقع است - چه صحناء و صحنات هر دو نام طعام است که از آب ماهی می پزند، و آن بدبی و بد مزه باشد - و صاحب لغات گفته: "هی طعام یتخذ من السمک الصغار و قبیح فی الذایقة" - و درین جا آن را نسبت بهجو کرده، زیرا که هجو نیز کلامیست نا مطبوم و مکروه است مانند صحنات - و مدح را بصحن حلوا منسوب ساخت، از برای آنکه حلوا لطیف است و مرغوب طعم همه کس - و مدح: کلامیست خوشگوار و پسند خاطر خواص و عام و ملیح است در ذات خود - و شاعر جامع این هر دو کلام است، گاه هجو میکند و گاه مدح میسازد - و طبایع نیز جامع طعام قبیح و ملیح است، گاه صحنات می پزد و گاه حلوا چرب و شیرین درست کند - و صحن، صحنک را گویند، و آن ظرفی است سفالینه که حلوا بدون آن ظرف منجمد نمی شود.

شعرم پی ناقدان نفع سکبای مزعفر است باثله

نفع: بضم نون و تشدید قاف مفتوح اسم فاعل نقاهت است، ام نقاهت نهند. و در بعضی نسخ بجای نفع، نافع بنظر آمده - یعنی شخصیکه از بیماری بر آمده باشد که صفت او مشهور است - سکبا: نوعی از طعام است که لطیف باشد، و بعضی آتش گندم را گویند که با گوشت و روغن می پزند و برای رفع نقاهت میدهند، و آن در اصل رنگ سفید دارد - و گاهم برای خوشبو شدن و طراوت در طبع آمدن زعفران در آن اندازند، بنا بران سکبا مزعفر گفته - و بعضی گفته اند که سکبا قسم آتش است، در آن سرکه انداخته می پزند - و باثله کلمه ایست قسیمی، زیرا که جای باثله جای قسم است - مثل ثالثه و واثله - که آن هر دو حروف قسم است - و سوگند شرعی برین منحصر است که گویند: "باثله و واثله و ثالثه، ما علمت هذا"

آن سکبا است روح اکبر افرازش و توابل آور

روح اکبر: مراد از جبرئیل علیه السلام است - افراز: آلات طبع و مصالح طعام - و در شرف نامه: چیزی است بمنزله آچار که آذرا بپندی چنی گویند آمده و توابل: مصالح گرم دیگ، مثل دار چینی و قندفل و غیر آن - ابو اسحاق اطعمه میگوید

به توابل طعام گر باشد	چونکه حلوا بدون قند بود
چرب از نکت من است حقا	این کاسه سرنگون مینا
دریوزه اش از ضمیر من - دان	این دهر قدیم کاسه گردان
از دست من این جهان جیفه	خو کرده بلقمه الخلیفه
تا خاطر من نهاد خواش	سکبا گزرد بناؤدانش
شهد سخنم شراب شافی است	بو ذافع صوفیان صافی است
در مجلس خاصگان که سور	ابیات من است اصابع الصور
هست از پی خوان زندقانی	خاقانی ابا پز معانی
زینی خوان ابا که لطف نابند	صاحب رمضان مزه بیابند

کاسه سرنگون مینا: مراد از آسمان - و دهر را قدیم برای آن گفته که بنیاد او از مدت امتداد است، نه باعتبار اعتقاد

فرموده که شامل مذهب فلاسفه باشد. کاسه گردان دریوزه گر را گویند. و دهر را کاسه گردان باعتبار آفتاب و ماهتاب گفته که این هر دو کاسه دهر است که بر فلک است. لقمة الخلیفه: بالضم نوعی است از حلوا که اختراص کرده مامون الرشید است یا معتصم بالله مخترع اوست. و ابو ذافع: کنیت سرکه، و دیز نام حکیم است. و اصباح الصور: نوعی است از حلوا و یا قسمی است از شیرینی که بطور اندگشتان می شود، و قیل نوعی است از انگور.

در بیان نسبت از طرف عم که طبیب بود گوید

از سوره عمه طبیب گوهر بقراط سخن بهفت کشور
 اما اگرچه من از نسبت عم در ذات خود طبیب هستم، اما در هفت کشور بقراط سخن گشته ام. چه بقراط نام حکیم است از اشراقیه که استاد فلاطون بود. چنانچه او امراض عالم را می شناخت و از حقیقت شناخت نبض آگاهی میداشت، و من هم مثل او نبض سخن را می شناسم و از فصاحت و قباحات سخن و از صنایع شعری و سحر آن واقف شده ام، و بقراط شناسنده امراض عالم بود، و من صانع و فساد سخن را از میزان طبیعت خود می سنجم و موزون را از ناموزون جدا میکنم. درین صورت اگر کسی مرا بقراط سخن گوید روا باشد.

عقلم که هزار بحر صاف است دارم شناس کوه قاف است
 حاصل بیت آذکة طبیب دواء بیماری اجساد خوی الروح میکنند، و من ثقلیت مزاج جهادات را شناخته دور میکنم، و حکیم این لیاقت ندارد که علاج جهادات کند. و عقل من برین کار قادر است و طبابت غیر خوی الروح میکنند.

موسی سخنم نه کوه آوا عیسی نفسم نه آسی آسی
 نه راه نشین فلک نشینم شروان فلک چهارمینم

آوا: مخفف آواز آسی: نام عورتیست که عیسی علیه السلام را پرورش میکرد، و بعضی آسی را طبیب بازاری گفته اند. چنانچه

میفرمایید که من مثل آسی راه دشین نیستم - بلکه فلک نشین
 ام که شروان فلک چارمین من است .

هرادویه کاهم از جنان خورد تخش بزمین طبعم آورد
 هست ادویه های من نوادر از هند ضمیر و چین خاطر
 زان ادویه های صحت انگیز هستم بنفس مفرح آمیز
 هرگاه که مفرح کنم نو گردد جگر حسود جو جو

ضمیر را بهند تشبیه کرده - برای آنکه هند سحر خیز است
 و ضمیر شاعر نیز باعتبار سخنان عجایب حکم سحر دارد چنانچه
 شعر را سحر حلال نامیده اند - مفرح : نام معجون نیست ، که فرحت
 آور طبیعت است - جو جو شدن : بمعنی پاره پاره شدن است .

کادکس که مفرح بپرداخت جایش بهمان جو توان ساخت
 این بیت تعلق به بیت ذاقیل دارد - چه که از مفرح سخن
 من جگر حسودان جو جو شدن عجب نیست ، از برای آنکه طریقه
 ایست که چون مفرح تازه تیار سازند برای مزاج گرفتن چند روز
 در انبار جو میگذارند .

لفظ که شفای غمگنان است طاعون روان طاعنان است
 روح الله ام محققان را حی الروحم منافقان را
 حی : در لغت عرب تب را گویند ، و حی الروح : تب دق
 را گویند که جسد از آن در ظاهر حرارت کم دارد - اما روح را
 میگذارد ، آن را تب خفی نیز گویند - طاعون : نام مریضه است
 مهلک و طاعنان : بمعنی طعنه کنندگان - که مراد از آن شعرا
 عصر مصنف است - و منافقان : مراد از آن شعرا است که با مصنف
 در ظاهر دوستی و در باطن دشمنی می داشتند .

سحر دم من بوقت شبگیر تسکین ده صد هزار تکبیر

حاصل بیت آنکه انفاس من حکم سحر دارد ، و در وقت صبح
 صد هزار تکبیر بسمل را تسکین میدهد - یعنی شفا می بخشد چه اکثر
 اولیاء الله در وقت سحر که وقت عمل خاص ایشان است ، برای
 دفع بیماری بیماران است که قریب مرگ رسیده باشند - و طبیب

که قریب مرگ رسیده را اگر دوا کنند و صحت یابند، حذاقیت کلی تصور توان کرد. و داعیه مصنف نیز بر همین معنی است.

از شربت لفظ من قوی دان
گویی که محمد خدا داد
او مشرف و ذات او مشرف
کوثر باثرکف و بنادش
داروده و عطر بغش جان است
لعنت گر دشمنان من اوست
مشتی جهلا که ناتمام اند
چون غاریقون کریه و منکر
و انگاه چون نقش تربد از کس
شریان رگ جان را گویند که آن موجب حیات است. و محمد
خدا داد: مرکب نام طیب است، و در سلطنت منصور خلیفه بود
رف رف: نام مقامیست بر آسمان هشتم، مکان حضرت اسرافیل
علیه السلام است. و رف: بمعنی تخته و اضافت بدوکان کرده از
براه آذک اکثر دکاکین پیش روم دوکان تخته ها دارند که
مردم برو نشسته از صاحب دوکان جنس خرید میکنند، و رف رف
بیز بصورت تخته است براه آن تخته دوکان را با رف رف منسوب
نموده. و بنان بمعنی انگشتان است، و قاعده است که حرکت نبض
را از انگشتان می شناسند و سقام بمعنی بیماری، و غاریقون نام
داروئیست کریه بجهت تنقیه بیماری دهند، آن چربیسست بدوی
رنگ سپید دارد. و تربد: بضم اول و کسر ثالث، داروه است
منتج اسهال است. و نقش تربد: یزید است. و نقش درین جا بمعنی
تجنیس آمده. اگرچه مصنف تربد را تجنیس یزید گفته، اما در
اصل تصحیف است، نه تجنیس.

در حسب حال خود و شکایت زمان و متابعت

اخوان گوید

اکشون کله ز حسب عالم بشنو که چگونه هست عالم

در بهر بلا افتاده ام پست
پس چرخ بچو در شهور
که سرختم همچو سیم از تاب
با داخنة چشم روزگارم
آن داخنة چیست درد دوران
شهبازم و شاه پر بریده
در خلق جهانده صغر و احاد
یعنی آه از نهیب حساد

آه از نهیب حسادان در خلق من بسته بماند و بر آمدن
خمی تواند صفر خالی را گویند - مراد درین جا از ها است که
اندرونش خالی است ، و از احاد مراد از الف و ترکیب آه از
الف و ها است ، و این را تفسیر بصفر و احاد نمود - و این هر
دو از اعداد اند .

چون گاو خراس تنگ میدان
از مقرعه زمانه بسته
گرد نقط و بال گردان
گردن بطناب و چشم بسته
آن گاو خراس بیس همه سال
کو چرخ زدد نه وجد نه حال

خراس گردون روغن کشان است که گاو را بران بر بندند
و میگرددانند ، و روغن از کنگد بدکمت خود پر می آرد ، اما گاران
گردون را شب و روز پیرامون گردون گردش است و این جا مراد
این است که مصنف میگوید که من در شهر شروان بدست نا
اهلان ماندم گاؤ خراس سر گردان هستم - و مرا ازین چرخ زدن
نه وجد حاصل است و نه حال که مانند آن گاؤ در پیش من
چرب آخر ، یگدارد و حلق بند میکنند - و گاو خراس مراد از
گاو عصار است ، برای آوردن روغن گرد خراس گشت دارد - مقرعه و
بکسرمیم تازیانه -

پیشش همه چرب و آخر تر
زد تا بهراد راه بس نی
لیکن نه رسد بآخرش سر
لیکن بهراد دسترس نی
بکشد رگ مجس پچشم (۱)
گفتا که ز اشک کن مزور
چون دید هرا رگم بدل در

پشگسته دلی و بسته کاری
روغن کمر و جس فتمیله باریک
بردات خودم چو روز دو روز
وز طالع خودبسان تقویم
کزوه عمل دگر نیاید
تقویم که شد محل شکسته
ضایع کندش خیال بینی
یا گردنه به بهلور فرستد
که نیمه بدست ازو ببرند
دروی همه مر و صبر پیچند
بالله که بدست دهر ریمین
از آدمیان وفا ندیدم
یوسف چه تشید ز اخوه خویش
افکنده ام از نهیب آفات
از کار قبیله ام فراغ است
طوطی معادی آفرینم
تقدیر مرا بسر رسیده
از هند طرب برون فگنده
قرتم نه شکر شردگ داده

مخدورم اگر بنالم آری
بالرزه بود چراغ تاریک
یک روز فزون نبوده فیروز
یک سال فزون نه دیده تعظیم
تاریخ شناس را نشاید
فرسوده و گرد بر نشسته
بر خاک کشی و ره نشینی
از دار کتب بدر فرستد
که پاره چار سو ببرند
پس تافتن سرش پیچند
آن تقویم که منم من
دیدم چه جهردام از شنیدم
من زین اخوان کشیده ام بیش
سنگه بقراجه قربات
کان دود فتمیله دماغ است
شروان قیض است آهنینم
منقار و زبان و پر بریده
از شاخ امل نگون فگنده
آب از دهن نهنگ داده

و زرشک: بقدر دانسته آثار سرخ رنگ می باشد و شربت او مفید
است و مجس بالفتح و تشدید سین مهمله محل گرفتار رگ که
آن جام دست نهادن طبیب است - مزور: آشه که برام مریض
پزدد که بغایت به مزه باشد تقویم: حساب یک ساله منجمان
که بسال دیگر بکار نهاید - بهلور: بابایه فارسی دارو فروش را
گویند - و مر بمعنی تلخ آمده، و صبر بکسر صاد مهمله دارو گهست
تلخ که آنرا در هندی ایلیمه (ایلوه) خوانند - و ریمین: سرکش -
و قراجه: بالفتح خویشی و نزدیکی و بمعنی شیشه شراب نیز
آمده، امل بمعنی امید آمده - و شردگ: ام حنظل که بسیار
تلخ باشد.

من مرده بظاهر از پتم جست چون طوطی که برود و وارست

حاصل بیت آنگه من بحسب ظاهر خود را مرده می نمایم ، تا از دست معاندان نجات یابم چنانچه طوطی که او بهانه مرگ پیدا کرده از قفس آزاد شد - و این قصه در مثنوی شریف در جاییکه تاجر بهمنوشتان رفته مرقوم است ، در اختصار گنجایش ندارد .

از خدمت اهل عصر جسته بکشاده نطق و نطق بسته تا سوره عافیت بخوانده بر آیت نطق نسیم رانده چون مریم گاه تهمت قوم بر خواند "فلن اکلر الیوم"

یعنی چون مریم علیها السلام عیسی علیه السلام را در صحرا بیایه نخل خرما تولد کرد ، قوم خبر یافته از شهر نزدیک حضرت مریم رسیدند - چون آنحضرت دیدند که اینها ارباب تهمت اند ، باینها کلام نکردند و فرمودند "فلن اکلر الیوم" یعنی "پس هرگز من کلام نمیکنم با شما امروز" زیرا که دانستند که کلام بایشان فائده ندارد - و سلامتی در سکوت است - و مصنف هم میفرماید که امروز با معاندان خود که عبارت از اهل شروان است ، سخن نمیکنم ، و خود را چون طوطی مرده ظاهر مینمایم ، تا از دست آنها خلاص شوم "من سکوت سلم و من سلم نجا" و در مدت حمل حضرت عیسی علیه السلام اختلاف مورخان است ، بعضی هفت ماه ، و برخی شش ماه گفته اند ، و بعضی گویند که هشت ماه در شکم بودند و فرزند هشت ماه نمیزید مگر آنحضرت و طائفه پریس رفته اند که در همان ساعت مریم علیها السلام آبستن شد و وضع حمل نمود .

در بسته زبیر سر زبان را بکشاده در از درون بیان را بپرید زبان به تیغ تجدید چون تیغ شده زبان توحید تنگ آمده بر علم شاهه گلشن جاوید بدیس فراخه

شماخ : نام شهر صومعه نزدیک شروان گویند که خاقانی دران شهر تولد شده و معاندان خاقانی نیز دران شهر قیام دارند .

آن به که زبان به تیغ ماند مردی کند و سخن دراند زندان من است مسکن من هر موی موکل تن من درم زبندگان عالم در گفتارند پند را می

وای از قدمی زخم برآید آه از ز جگر بز آرم آید
بد گوی زدد گریه بران آه سر بسته برد بحضرت شاه

در مدح پدر خویش ابو علی نجار گوید

از بر خلافت سبک بار بر مائده علی نجار
او ضامن من بنان و جامه من مادش از بنان خامه

مادح: مدح کننده - حاصل بیت آنگاه پدر من در حق من
بدان و جامه رسانیدن ضامن بود - چنانچه پدران فرزندان را
نعمتها می خوراندند و لباسها می پوشانند و پرورش میکنند و من
در عوض شکر او از انگشتان قلم مدح او میکردم یعنی پدر حق
خود ادا میکرد، من خدمت او بتقدیم رسانیدم.

آن راهبره خلیل کردار تاجوت گری (۱) مسیح گفتار
خود تاجوت که او تراشد جز مرقد موسوی نباشد

مرقد موسوی که حالا مذکور شد عبارت از آن صندوق است
که مادر موسی علیه السلام او را در آن داشته از خوف فرعون
در خیل انداخت.

احرار عیال من بدانش من گشته بجا عیال خوانش

معنی مصرم اوله اینست: از سبب تربیت پدر بآن مرتبه

رسیدم که احرار که عبارت از بزرگان عصر خود است، عیال

دانش من شدند. چه عیال را در فراغ از مال میت هشتم حصه

مقرر است، و بزرگان شروان که در حکمت و فضیلت شهره آفاق بودند،

بهشتم حصه علم من رسیدند و از من در علم و بلاغت مفضل بودند و من

فاضل آنها شدم. و عیال که در مصرم ثانی واقع است، بمعنی محتاج

است. ام من باوجود آن فضل و بلاغت محتاج خوان پدر بودم.

از نمک او پرورش یافتم.

او هست علی بنام و احسان من قنبر او بطوم و فرمان

بافتح نام مولای حضرت علی رضی الله عنه و طوم : بطام حطی
 بمعنی رغبت و فرمان برداری آمد حاصل بیت آذکة پدر من
 که علی نجار است ، همنام علی مرتضی واقع شد ، و علی را قنبر
 ضرور است ، و من پدر خود را بجای قنبر غلام او شدم و او صاحب
 احسان است و من بنده فرمان بردار اویم .

گه گه ز در دلم در آید گرد دل گرم من برآید
 بیند که کشیده ام بیاطل از دهر هلاهل هلاهل
 حالی بفروشد آنچه دارد تریاق خرد بر من آرد

هلاهل : نوعیست از زهر قاتل ، و هلاهل هلاهل زهریکه
 قاتل زهر دیگر است ، چه بعضی زهر چنان است که مبطل اثر
 زهر دیگر میباشد . و تریاق نام دارو قیست رافع مسمومات است .

جان صرف کند بر آرزویم گر خود همه شیر مرغ جویم
 شیر مرغ متعذر الحصول و مهتنع الوجود است . جاگیکه محال
 ذکر کنند ، اطلاق شیر مرغ بر آن میکنند . از برای آذکة مرغ
 شیر نمی دهد ، و یافتن آن از محالات بدیهیست حاصل بیت آذکة
 پدر از جهت پرورش در حق من چنان ساعی بود که اگر من
 آرزوی شیر مرغ میکردم اوقات خود را در تلاش آن صرف میکردم .
 و درین جا مراد از جان اوقات عمر است .

آیا پدری بود بدبینسان گوهر جگر فدا کند جان
 مرغ دل من گرفت پدر از دانه و آب آن نگویند سار
 آن مرغ برم بوقت فرمان نروزی بارگاه سلطان

جگر مراد از فرزند است . و نروزی تحفه که پروز
 نروزی در درگاه سلطان برد . و فرمان : عبارت از فرمان الهی است .

در ستایش مادر خویش گوید

کارم ز مزاج بدترستی گرده جرکات مادرستی (۱)
 آن پیر زنی که مرد معنی است آن رابعه که ثانیست نیست
 و ز رابعه در صیانت افزون جل رابعه بنات گرهون

۱ - یعنی اگر جرکات مادر من دهن پروری کار من از مزاج پدر خلاص دهن یافتی .

حاصل بیت آذک مادر من در نگاهداشتن عصمت از رابعه بصری افزون تر است بلکه در لطافت و شرافت مانند بنات گردون که عبارت از بنات النعش باشد، متصور و رابعه در لغت زن صالحه و مهتر نسوان آمده پس برین تقدیر مادر من مهتر بنات النعش است یعنی بنات النعش گردون به بزرگی او نمی رسند.

مکدباوری خاندان حکمت مستوره دودمان عصمت مریم سکنات گاه بهتان زهرا حرکات وقت احسان بگرفت ز عیش پنج روزه چو مریم چار ماه روزه دستوری و موجدی نژادش اسلامی و ایزدی نهاده دستوری نام حکیم که صاحب مذهب نصاری بود، و موجد مرشد ترسایان، و دانشمند و پیر مخان است حاصل بیت آذک مادر من در اصل دستوری بود، یعنی نصارا، و نژاد او موجدی یعنی ترسا بعد چند روز طریقه اسلام پیدا کرد، و حق تعالی را بوحداثیت شناخت. و بصفه رابعی موصوف شد. و از خارج نیز معلوم شود که مادر خاقانی سابق نصرانی بود و آبا مذهب ترسا میباشند، بعد چند روز بشرف اسلام مشرف شده در نگاه ابو علی دچار در آمد و خاقانی ازو متولد شد.

مولد بده خاک در غطایش قیلاقوس (۱) الکبیر بادش دو غطا: مرکب، نام شهریست از شهرهای ترسایان که مولد مادر خاقانی است. و قیلاقوس: سردار لشکر ترسایان. زیرا که قیلا به زبان سریانی بمعنی لشکر و قوس: بمعنی صاحب، پس قیلاقوس مرکب، صاحب لشکر است یعنی سردار لشکر.

بر راه میاسطو دشته هیروتی از زبان گسسته میاسطو: نام عبادت خانه نصارا. و بعضی نام بتخانه ترسایان نیز گفته اند. هیروت: بزبان سریانی آتش را گویند. و هیروتی: آتش پرستی است. از زبان گسستن بمعنی از زبان دور کردن و بر زبان نیاوردن باشد. حاصل بیت آذک در مرتبه اول مادر

من در بهت خادۀ ترسایان نشسته بود، یعنی در ابتدای حال کافر بود، بعد چند روز در اسلام آمده مذهب آتش پرستی را باطل ساخت و زبان را از کلمه آنها گسیخت، یعنی دور کرد.

پس کرده گزین بعقل و الهام بر کیش کشیش دین اسلام

کیش: بمعنی مذهب و طریقه و کشیش: نام پیشوا و ترسایان که در علم و زهد شهرت داشت - قسپس معرب کشیش است حاصل بیت آذکبه مادر من در اوائل حال مذهب ترسا داشت، بعد چند روز بتأیید عقل صلاح اندیش و بهمد الهام ربانی بر مذهب کشیش دین اسلام را گزین کرده ام اختیار نموده و قبول ساخته.

گریخته از عتاب دستور آویخته در کتاب دستور

عتاب: بالضم نام شهرست از بلاد گرجستان که آذرا نوعتاب نیز گویند و آن موطن ترسایان است - دستوری قوم آتش پرست، یا مراد از قوم نصارا باشد - و کتاب دستور که در مصرم ثانی است، مراد از قرآن مجید است - حاصل بیت آذکبه مادر من از شهر ترسایان یا نصارا گریخته در قرآن مجید آویزان شد، یعنی دین مبدی حاصل کرد.

کدبادو بود چون زلیخا پرده شده باز یوسف آسا

و در تاریخ ریاض الکمبر دستور است که مادر خاقانی نهمیه نام داشت، دختر امیر ترسایان است - چون پدر سلطان محمد بن تغلق شاه بر ملک گرجستان تاخت آورد، بسیاری از زنان و مردان اسیر شده، در ایران رسیدند - و مادر خاقانی نیز در آن جماعه بود، پادشاه حکم کرد که آن همه را بفروشد - جد خاقانی آن عورت را که نهمیه نام داشت خرید کرده به پسر خود که بهو علی دچار است داد که خاقانی از او متولد شد - و نیز این معنی ازین بیت مستفاد میشود که اول در قبائل خود چون زلیخا کدبادو بود، و بعد از آن در بیح برده شده آمد، و الله اعلم و در زبان ترسایان زن با کبره را نهمیه گویند و موجب در زبان سریانی موپند و حکمت را گویند و جد صاحب را نامند پس معنی موجب صاحب پند و حکمت شدو آ، بضم یکم و بسکون دوم و فتح سیوم آمده که

حاکم آفتاب پرستان را گویند - و نژاد : بالفتح ، و قیل بالکسر
و بازاء فارسی ، اصل و تخم و نسب آمده و نهاد بالکسر بشیاد و
رسم و خلعت و تن باشد .

دل برده چو برده در بدایت پرورده به پرده هدایت
از روم ضلالت آوریده نخاس هدیش پروریده
تا مصحف ولایه دیده ز انجیل و صلیب در رمیده
از بسکه شده صلیب دشمن در خط شده از صلیب روزن

خط : بمعنی غضب و نفرت و بیزاری باشد ، و صلیب بالفتح
چوب چلیپا که ترسایان در گردن خود دارند - و سبب وضع
صلیب آنست که چون عیسی علیه السلام را بر آسمان بردند ،
حواریش را که مرشد یهودان بود و او شبیه عیسی علیه السلام
داشت ، قوم بردار کردند و صورت آن دار را که بشکل چلیپا بوده
بر گردن خود آویختند ، آنرا صلیب نام نهاده اند - و اعتقاد داشتند
که عیسی علیه السلام را بردار کشیدیم ، و از رفتن عیسی علیه
السلام بر آسمان خبر ندارند - و حق تعالی میفرماید : " و ما
قتلوه و ما صلیوه و لکن شبه لهم " - و از صلیب روزن مراد آنست
که در روزن خانه دو میل آهن بر شکل صلیب میگذارند که آن
راه پدر رفتن دود و بخار است ، حاصل بیت آذک مادر من تا
که در اسلام آمده ، مشرف از دین مهدی شد ، رسم کفار را چنان
رسم میدادند ، صلیب روزن خانه را که بر شکل صلیب است
نهی بینند ، ازو متنفر و بیزار است - و این دلیل بکمال دینداری
و اسلام اوست .

تسبیح مسیح گشته دردم	تهلیل خلیل یاد کردش
شب بادل زنده زنده دارد	صبح از سردیس نفس گذارد
گردون بجزاء آن دل و دیس	سجده کندش ز عقد پرویس
صافی دم و صوفی اجتهاد است	مومین دل و مومن اعتقاد است
تا عشق برآم وقت معلوم	مهری ابدی نهی بر آن موم
کرد از چه درهم دل من	دل موم سفید و نطف روغن

حالات من از رضاش مرضی   پندش همه بند اختیارم
 دردلش از پتی امانم   کرده به حرب دشمن من
 باطعنه جافیان جیفه (۱)   آه از دعوات او نبودی
 شروان قرن است از آب دستش   افتاده برای اویم این جا
 الحق حق نعمتش قدیم است   همچون حسنات عمر عمیر است

مومین دل : به نرم دل ، وقت معلوم : مراد از روز قیامت
 است . عراده : به آلت حصار شکستن - مانند فلاخن و منجنیق - و
 جافیان : جفا کنندگان - و جیفه : لاش مراد است - و قرن : نام پدر
 قبیله است که حضرت اویس از قبیله اوست - و نام قریه نیز
 آمده ، زمین : پای پر بسته ، و به جنبش را گویند .

در مدح عمر خویش که در اتهام تربیت

او بود گوید

بگریخته ام ز دیو خذلان در سایه عمر ابن عثمان

عمر ابن عثمان نام عمر خاقانی است - از دیو خذلان ، مراد
 دفس اماره باشد - یا مراد از ابلیس است - و در معنی ثانی خذلان
 صفت دیو میشود - حاصل این بیت آنکه من از فریب دفس
 اماره یا از فریب ابلیس در سایه عمر خود گریختم که قصه
 این است که شیطان از سایه حضرت عمر رضی الله عنه میگریخت -
 و در راهیکه آنحضرت تشریف می بردند ، شیطان در آن راه آمدن
 نمی توانست - و مطابق این حدیث شریف است " الشیطان
 یفر من ظل عمر - " .

هم صدرم وهم امام وهم عمر   صدر اجل و امام اکرم

برهانی و هندسی مقالش افلاطون و ارسطو عیالیش
از علمش داده دهر محدث یک ثلث بهرمس مثلث

هرمس نام حضرت ادریس علیه السلام است - و مثلث را چو
دسبت کرده ، برای اینکه تکثیر مثلث از مختصرات آن حضرت
است ، بنا بران ایشان را هرمس مثلث میگفتند - و بعضی میگویند
که هرمس نام حکیم است ، که تکثیر مثلث بنا کرده اوست ،
و مثلث نقش ثلاثی است - و ثلث : بمعنی حصه سپور آمده .

حاصل بیت آنکه حق تعالی آنچه علم بهمدوح داده است ، ثلث
ازان بهرمس مثلث رسیده ، ازین معنی مستفاد میشود که هرمس
نام حکیم بوده باشد - والا ترجمه بر پیغمبر علیه السلام لازم آید .
زی عمر بمن آن شرف رسیده کز قرص خور آب و خاک دیده
ام از صحبت عمر از روم تربیت مرا آن شرف حاصل شد ،
چنانچه از آفتاب آب و خاک را شرف حاصل است ، چه آب اندرون
زمین از فیض آفتاب می جوشد و خاک زر و سیم از تابش آفتاب
بهر می رساند - و در بعضی نسخ بجای خاک سنگ آمده ، مراد ازان
جواهر است که از تابندگی آفتاب در سنگ پیدا می شوند .

حاصل بیت آنکه اگر آفتاب نبی بود ، آب و خاک شرف معادنی
نبی یافت - بدستور اگر عمر بر حال من متوجه نبی شد ،
بدرجه این شرف ن میرسیدم - و قابلیت من از تربیت
عمر من است .

خور برکشد آب را بیابا	خور رنگ دهد به خاک و غار
خور دلو کشی است هم رسن تاب	از چهر سوی فلک کشد آب
خور هست مشاطه رزیں چنگ	بر خاک همی بر افکنند رنگ
آید بجه پناه قرصه خور	از خاک زر و ز آب گوهر
در خانه تنگ خاطر من	غم ساخت دو صد هزار روزن
چون بر سر روزمر رسیده	چون قرصه خور رسن تنیده
تا دست بدای رسن درآورم	خود را زچه عنا برآورم

عنا بفتح عین مهملة بمعنی رنج آمده -

تا بر در عمر مرا وقوف است احاد نهاد من الوف است

یعنی از مدتی که در دروازه عمر خود رسیدم و تربیت پذیر
ازو شدم - و وقوف بر جمیع علوم ازو یافتم - احاد ذات من
بهرتبه الوف رسید - یعنی که در اول حال چون یک از قلت خود
به وقر پردم ، بعد ازیں چون هزاران هزار پیر وقر و معزز شدم
چه احاد در عدد مخفی است ، و الوف در شرف محترم و محترم
که بالای آن در حساب درجه نیست .

بودم چو یکم دقیقه خورد عمر زی درجات رفعتم پرد
پس زان درجات برج پرداخت زان برج بیوت اختران ساخت
اول زیکی به شصتم آورد پس شصت مرا بسی بدل کرد
انگاه زسی دوازده ساخت زان جمله سراسر هفت شد ساخت

زی : بمعنی طرف باشد یعنی " من اول دقیقه بودم " پس بعد
ازین بشرف درجه رسیدم ، و بعد چندی ازان ترقی کرده شرف
برج حاصل کردم - این ترقی بر سهیل حساب منجمان است ، یعنی
منجمان منطقه البروج را بدوازده قسم منقسم نموده اند - و هر قسم
را برج نامیده اند ، و هر برج را بسی (۳۰) قسم قسمت نموده ، و
هر قسم را درجه گویند ، و هر درجه را بشصت قسم مقسوم کرده ،
هر قسم را دقیقه گفته اند - پس از دقائق درجه و از درجات برج ،
و از بروج بیوت کواکب بحصول می پیوندد - و مراد مصنف نیز
این است که من در ابتدای حال ماندم دقیقه ناچیز بودم ، و
از تربیت عمر خود ازان ترقی کرده بهرتبه درجه رسیدم ، و از
درجه بهرتبه برج ، و از برج بشرف بیوت کواکب فضل پیوستم - و
در اصل تقسیم این براسم رفیع است که سی صد و شصت عدد
دارد ، و شرح تقسیم آن موجب طوالت است ، درین مختصر گنجایش
ندارد ، از مانحن فیه نیز نیست ، لهذا مساوت کرده شد .

مسکین پدرم ز جور ایام افکنده مرا چو زال را سام

یعنی پدر من بسبب ناتوانی خود طاقت پرورش من نیاورده
بسبب جور ایام که دران مدت بادشاه گرد می شده بود ، دست
از من برداشت ، و توجه براف تربیت نمود ، تا بدین درجه که
می بینم رسیدم .

و قصه زال و سام و سپهرغ این است که زال پسر سام و پدر رستم است، و او را دستان نیز گویند - چون زال از مادر تولد شد، چهار بدن موی سپید داشت، و سام او را پسر مخصوص دانسته در صحرا بینداخت و سپهرغ او را برداشته حواله فرزندان خود کرد، و برابر آنها پرورش می ساخت - چون بهفده ساله رسید، سام را خواب افتاد که پسر تو در کوه دماوند است، و سام بموجب خواب خود در کوه دماوند رفته زال را ازان جا در سیستان آورد و تربیت کرد، و رودابه نام دختر شاه زابلستان را در عقد در آورد، و رستم ازو متولد شد، چنانچه خود مصنف میفرماید.

او سیمرغی نمود در حال
آورده بکوه قاف دانش
بامان به یتیم داری آن مرد
پس علقم ازو حدیث رانده

در زیر پرم گرفت چو زال
پرورد مرا باشیانش
آن کرد که عمر به مصطفی کرد
در گوشه الم یجدک خوانده

و عمر مصطفیٰ مراد از ابو طالب است که رسول علیہ السلام را بعد یتیم شدن از مادر و پدر پرورش کرد۔ چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید: **المر یجدک یتیمًا ١؄** یعنی ایا نمی یافت ترا یتیم، **٢؄** **فاوی پس پرورش کرد ترا ابو طالب**۔

آن کرد پدر بمن که در پیش
این حال درست کن ز قرآن

کردند عرب بدختر خویش
اینک و اذا المود بر خوان

مراد از پیش، زمان سلف است، یعنی عرب در زمان سلف که هنگام جاهلیت بود، دختران خود را زنده در گور میکردند، بغیرت آدمک، کسی داماد نشود - چنانچه حق تعالی در قرآن مجید خبر میدهد: "و اذا المودة سالت، بای ذنب قتلت"، ای چوں روز قیامت در آید، آن دختران که زنده در گور شده اند، باپدران خود سوال خواهند کرد که ما را بکدام گناه کشته اید، و ما بکدام گناه کشته شده ایم -

نقل است که حضرت امیرالمؤمنین عمر رضی الله عنه فرمودند که مرا از ایام جهالت دو چیز یاد می آید ، بر یکی گریه میکنم و بر دیگری خنده . و گریه بر آن است که من روزی دختر

خود را زنده در گور میکردم ، و پدر و خاک می انداختم و او دامن من میگرفت و زاری می کرد و موجب خنده اینک روزی مادر من بتم از خمیر گنجم ساخته و در طاق گذاشته بود ؛ چون گرسنگی بمن غالب شد ، من او را خوردم ، و مادر من بر این واقعه مطلع شده ، گفت : ای نادان چه کردی که خدای خود را بخوردی گفتیم : سبحان الله زه خدا که عمر آسرا خورده باشد "

مراد این است که پدر من هیچ تلافی نکرد ، بلکه مانند عرب جاهلیت میخواست که زنده در گور کند .

من چون خفه گلو گرفته	لب بسته و دم فرو گرفته
عمر داروی زندگیم داده	پستان رضام در نهاده
خود بود برفق دایقه من	پرورد مرا بزیر دامن
اندر بر من فگنده زاول	از هشت بهشت هفت هیکل
زان عالم چیده هفت آهن	کرده بد بر همایل من
حافظ بد از پی کمال	از آتش و آب هفت سالم

یعنی عمر از غایت شفقت برای رفع زخم چشم که بمن نرسد ، از هشت بهشت هیکل نوشته در گلو من بسته بود . ضابطه است که تعویذات هفت هیکل را در گلو طفلان می بندند ، و نیز ضابطه است که هفت پاره آهن را بجای حرز در گلو طفلان می گذارند که چشم بد و سحر بران کار نمی کند .

خفه : بفتیمین ، فشردن گلو ، و سخت بستن آن از رسن پاددار رضام دارو قیست که گلو از آن کشاده میگردد . و در بعضی نسخ رضام نیز دیده شد .

در شرح حقوق عمر و بیان تربیت او گوید

چون دید مرا زبان کشاده	لوح خردم بدست داده
از ابجد عقل در گذشته	الحمد حقایقم نوشته
عشرم همه روز بر گرفته	پس سوره سر ز سر گرفته
چون کرد مثاله صوابم	خود بود خلیفه کتابم
چند آنکه مرا بلطف انعام	آورد بر سر حروف و النام

پس برده مرا ز آستاده در صدرگاه کتاب خادیه
اول در بدله بر کشوده خلق الانسان بمن نهوده

مشهور است که چون طفل بچهار ساله رسد ، او را زبان
کشاده گویند ، از برای آنکه قابل قراة کلام الله میشود . و لوح
شوشته او را می دهند ، و بدبستان میفرمایند ، تا درس قرآن
مجید گیرد .

حاصل بیت آنکه عمر من چون دریس سن چهار ساله قابل
قراة دید ، لوح خورد حواله من کرد ، و خود استاد من شد ، از
اجددا سورة و الناس که قرآن مجید چهار است ، بپای موخت - و
از عشر : مراد سبق است ، پس سورة سر ز سر گرفته - بعضی
میگویند که در مصرم ثانی اشارت است بر آنکه اسرار قرآن را
از اول سورة البقرتا آخر سورة و الناس بمن تعلیم نموده -
مثاله صواب - مراد از آن لوح است که بر او اجددیا سورة فاطمه
شوشته باطفال میدهند -

داده بکلم کتاب اصلاح آموخته سقط زند ارواح

سقط : بکسر سین و سکون قاف ، نام کتاب است ، من تصنیف
ابوالعلاء معری - و بعضی میگویند سقط زند ارواح مبهوم نام
کتابیست که دیوان ابوالعلاء است که معرب است - و آنرا ضرام
السقطه شرح است - و سقط : در لغت ریزه هیژم که بدان آتش
افروزند - و کتاب اصلاح نام کتاب است ، دو علم لغت - حاصل
بیت آنکه مصنف میفرمایند : عمر من در ابتدای حال مراد
تعلیم قرآن مجید مشرف ساخته ، بعد از آن از درس کتاب اصلاح ،
و فهمیدن لغات آشنا ساخته بر سقط زند ارواح ، عبور کنند -

فرموده مطالعات و تکرار در حل رموز و عین اسرار
من شاهد خاص اودران حد او این درید و من میرد
کرده لغوی مرا ده لغوی پس گفته رشدت لست بغوی

این درید نام عالم است که استاد میرد بود ، و میرد
یکم از حماة است ، بلکه او را در علم نحو همه نحویان امام دانند -

حاصل آنکه علم در حق من بمنزله این درید اُستاد بود ، و من چون میرد شاگرد او بودم ، عین الاسرار نام کتاب است ، و لغوی بضم الهم لغت دان را گویند و لغوی : بفتح لام ، بهمعنی پیچوده گو آمده - و غوی : گمراه را گویند ،

طبیعه جسم علم ساخته است آن سه که زوهر و عقل و حس خواست مراد از سه علم این است که علم از و هم خواسته مسلم است جبریا فی که دران بحث فلکیات است ، و بنابر آن اکثر بدوهم است ، و علم که از عقل سر بر آورده ، آن علم الهیات است که عبارت از مباحث حکمت الهیه باشد ، و علمیکه از حس خواسته بطبعی موسوم است که دران بحث اجسام طبیعی است حاصل آنکه علم بزرگوار من مرا ازین هر سه علم که مدار فضل و بلاغت است ، آشنا ساخت .

هر من گره گمان کشاده سر رصد جهان کشاده گره از گمان کشادن : عبارت در تیقن رسانیدن است و رصد : مراد از چوتقره منجمان است که ازان راز آسمان را با کواکب و بروج دریافت میکنند - خلاصه کلام آنکه علم مرا تعلیم جمیع علم نموده در رفع شک که آن مانع سلوک سالکان است ، کوشیده بهرتبیه عین الیقین رسانید و از اسرار آسمانی واقف ساخته و کشف غطاء راز نمود -

حل کرده مرابه نیم برهان آن چارده حرف سر قرآن بدانکه هکی حروف مقطعات قرآن مجید بغیر تکبیر از چهارده اند ، چنانچه سید نصیرالدین طوسی آنرا بقید عبارت آورده ، صراط علی حق تبسکه .

گر بهر چه این حروف مدرک پنج است و چهار و سه و دو یک ام آن حروف ادراک کرده شده ، یعنی آن چهارده که بالا مذکور گشته بعضی از آنها مرکب از پنج حرف است ، چون " حمسق " و بعضی مرکب از چهار حروف چون المص - و بعضی ازان مرکب از سه حرف است چون الم - و بعضی ازان مرکب از دو حرف است ، چون حم ، و بعضی ازان یک حرف است ، چون " ق " .

پس چار مراتب هم نهوده و ز چار علل سفن نهزوده

مراد از چار علل، علل اربعه است و آن (۱) علت مادی - و (۲) علت صوری، و (۳) علت فاعلی، و (۴) علت غائی است و دلیل انحصارش آنکه علت را محتاج الیه و معلوم را محتاج میخوانند - و محتاج الیه از دو حال خالی نیست یا داخل محتاج است، یا خارج محتاج اگر داخل است، آنهم از دو حال خالی نیست یا بسبب او وجودش بالفعل است، یا بالقوه - اگر بالفعل باشد، آنرا علت صوریه گویند، اگر بالقوه باشد، آنرا علت مادیه میخوانند - و خارج نیز از دو حال خالی نیست، و یا مابده الشی و یا ماله الشی پس اول علت فاعلیه و ثانی را علت غائییه می نامند. حاصل آنکه مصنف میفرماید که عمر من مرا از اسرار حروف مقطعات قرآن مجید که اسرارست پوشیده که هرکس از آن واقف شدن نمی تواند، که حقه واقف گردانید. و از دقائق و غوامض علل اربع که مدار اصل کائنات است، آشنا ساخت و مصنف هر چهار علت را در یک بیت تصریح نهوده، و آن این است.

آن چار که چوب را بیاید تا کرسی مصطفی کشاید

یعنی چوب علت مادی ست، و چار علت فاعلی است، و شکل کرسی؛ علت صوری، و مصطفی را بران نهادن ایس علت غائی است. چه کرسی برای داشتن مصطفی تراشیده است پس ازین جا معلوم شد که علت غائی می گویند که در ذهن مقدم و در صورت مؤخر باشد. فافهم - و مراد از چار مراتب یا داسوت و (۲) ملکوت و (۳) جبروت و (۴) لاهوت باشد. یا (۱) عقل هیولانی و (۲) عقل بالهلاکه - و (۳) عقل بالفعل، و (۴) عقل مستفاد باشد یا عبارت از مرتبه (۱) شریعت و (۲) طریقت و (۳) حقیقت و (۴) معرفت خواهد بود

آورده مثال راستینم کرده حدث جهان یقینم

مثال: مراد از دلیل و برهان باشد، و راستین: مراد از اهل منطق است، که برهان آنها بر حدوث جهان از شکل اول به ثبوت رسیده چنانچه مذکور است که "العالم متغیر و کل متغیر حادث

فالعالم حادث“ در پس جا برهان حدوث از لفظ متغیر باثبات رسید - و یا از مثال راستی، دلائل جزرگان دین و احادیث پیغمبر علیه السلام است، چنانچه آمده که ”الدنیا حبیب“ لاوقام لها“ ای لا دوام لها - غرض حدوث اوضاع جهان و تغیرات و تبدلات آن امر بدیهی است، از مشاهده مانیز ظاهر می شود، رجوع بدلیل شدن نیست - مصنف می گوید که علم من در آنچه برهان عقلی و نقلی، از علم محقّق و منقول حدوث جهان را یقین کنانید و تیقن قدیمی جهان که در مذهب فلاسفه است، از من دور ساخت - و از آن مذهب باطله مرا آگاهی بخشید.

هر علم اسامی دو عالم آن دیدم ازو که از حق آدم یعنی چون حق تعالی حضرت آدم علیه السلام را بیافرید، صاحب علم الاسماء گردانید، از نام تمامی اشیا بحدی که نام کفجه و چهچه نیز بیاموخت و هم چنان علم مرانیز از جمیع علوم آشنا نمود - و علماء عصر خود را در فضل و بلاغت مطیع و منقاد من ساخت چنانچه آدم علیه السلام مسجود ملائکه شد، و من هم از تربیت او افضل قورم عصر خود شدم.

هم دایقه و هم معلم من هم آسی و هم معزم من پس چون شدم از نهاد بالغ از مکتب و اشتغال فارغ جنبید درخت میوه دارم در فصل ربیع روزگارم در حصرم من ز آتش ناب همرنگ درو فتاد و هم آب

حصرم: بکسر اول و ثالث، انگور خام که آنرا غوره میگویند و بعضی خرما را پخته را نیز گفته اند - غرض آنکه ذات ما مانند انگور خام نارسا بود، و آتش تربیت علم رنگ قابلیت و آب فضیلت در حصرم ذات من افکنده پختگی بخشید، چنانکه انگور خام از حرارت آفتاب پخته می شود، و رنگ و آب و شیرین بهم میرساند و نقص من بکمال مبدل شد.

پوشیده جهان بدست لباس جزو ام بخوشه سیاه دا -

مصنف میگوید که چون جزو ام من، ای هر دو طرف رخساره بخوشه سیاه داس نها که عبارت از خط محاسن باشد، مستور

بدرجۀ شباب رسیدم، و خط محاسن را داس برای آن گفته که
 موه آن مثل داس پیچیده و خم شده میباشد، حاصل آنکه چون
 رخساره من خط ریش بر آورد، در فضیلت شهرۀ آفاق شدم - و درین
 بیت حسن شعر بسیار است خوشه برج سنبله را میگویند - و جوزا
 نیز نام برج است، و داس که آله تراشیدن خوشه است بخوشه
 مناسبت دارد، و لاجاس: به پاک را گویند، با داس مراد از بروت
 داشته باشد که موه آن دراز و سنان آوری باشد - و مثل داس خم
 و چم دارد و در بیت آینده بصراحت این معنی پرداخته است.

باغم همه سبزهها بر آورد از برف بنفشه سر بر آورد
 بر لوح سفید من سیاه فام نون و القلمی نوشت ایام
 نون و القلمی چو بنگریدی یاسین خواندی و بردمیدی

و مراد از باغم رخساره مصنف و سبزه عبارت از خط ریش و
 سر بر آوردن، بمعنی ظاهر شدن است - حاصل هر دو بیت واحد
 است - لوح سفید: نیز مراد از چهره مصنف است - نون و القلم:
 مراد از دائره خط ریش و قلم عبارت از خط بروت، یا همان خط
 ریش باشد - و نون در لغت دوات را گویند، و نیز حرف معروف
 است، از حروف هجا، و صورت آن بصورت دائره خط ریش مشابعت
 دارد - خلاصه کلام آنکه چون چهره من ریش و بروت آورد،
 من جوان شدم - یسین: نام سورۀ قرآن مجید است، که برای
 دفع زخم چشم میخوانند.

چون دید که در سخن کلام حسان عجم نهاد نامم
 چون پای دلم بکنج در کوفت سالم در بیست و پنج در کوفت
 دانست که اهل نطق بهشم از شادی آن بهرد پیشم

حاصل بیت آنکه چون عمر من به بیست و پنج ساله رسید،
 و سر آمد علماء شروان شدم عمر من ازین شادی نقد هیات
 بقابض ارواح سپرد، چه آدمی از کثرت شادی می میرد، آنرا شادی
 مرگ گویند حسان نام مداح جناب رسالت است که او خاف ثابِت
 انصاری است، و حسان عجم خطاب مصنف است.

زیی کلجه بکلجه بقا رفت زان عالم بود و باز جا رفت
 یک عطسه بداد و روی بنهفت صد یرحکم اللهش ملک گفت

آنچاش نکاح بست حورا   چل سال عزب نشست این جا
 آنکس که چنان عروس بپسند   بر حق بود از عزب نشیند
 آن عین هدی ز جام بر خواست   خصمش که ضلال داشت بر جا است
 خود گوی جهان پسر توان برد   کابلیس بهاند و بسو البشر مرد

حورا ، جمع حوریا سردار حوران که آذرا حور العین گویند ،
 عزب : مرد چه زن ، و زن چه مرد ، مراد از مجرد است و در بعضی
 تواریخ نوشته شده عمر خاقانی در عمر چهل سال بر رحمت خدا
 پیوست ، تا که در دنیا زنده بود ، مجرد ماند و زن نخواست ،
 چنانچه خود هم میفرماید :

آنچاش نکاح بست حورا   چل سال عزب نشست این جا

در مدح سید السادات شرف الدین محمد

بن مظهر علوی گوید

این قدر صفا که خاطر مراست   از خدمت سید اجل خاست
 این مایه که طبع را قوام است   هم همت سید اژدر است
 ذو الفضل محمد مظهر   آن عرق محمد پیمبر
 آن مردم دیده مصطفی را   آن وارث صدق مرتضی را

عرق بالکسر ، ریشه درخت ، و رگ ، و اصل هر چیز - درین
 جا مراد از دسل و فرزند باشد که پدر را بمنزله ریشه و رگ است -
 و مهدوح سید علوی بران عرق محمد گفته .

قدرش ز دو کون بر گشته   یک مور زمصطفی گذشته

یعنی مرتبه مهدوح از هر دو جهان بالا تر گذشته ، و یک
 مواز حکم شریعت نبی صلی الله علیه و سلم تجاوز نکرده -

دین را شرف است شرم را فقر   بل سید شرم و دین ولا فقر
 دیباجه دودمان خویش است   علامه خاندان خویش است
 از ادبی و جنی اختیار اوست   بر مشرق و مغرب افتخار اوست
 آن فاطمه صحف مہتری را   آن فاطمه پام حیدری را
 بوده در شهر علم حیدر   ویس سید دیح کلید آن کو
 وقف ابدی است بر زبانش   هر خانه که داشت شهر دانش

دیباچه: اول کتاب ' و روی آدمی ' و روی هر چیز - و بعضی
 دار قماش نیز گفته اند - در شهر علم - مراد از جناب مرقضوی
 است ' چنانچه در حدیث آمده: " اذا مدینة العلم و علی بابها - "
 و قف: چیزیکه مالک آن کس نباشد ' و آن مال خدا باشد .

جاء و شرفش ز بهر علم است	کاستاد سرای شهر علم است
شهری که خراجش آورد دهر	او میوه باغ آن چنانی شهر
پیش گرمش ز روی تسلیم	پیش قلمش ببری تعلیم
کمر حبشی است حاتم طه	نور عجمی است صاحب رم
زان مفر آل وقت اجل	بشکست فلک چو همزه آل
تا سایه آن همه رخشان	رفت از سرخط خراسان
چند است ز انقلاب دهرش	بر کناره چار شهرش
گر با زهری شود تن آسان	عنا بینند در خراسان

باید دانست که آل در اصل اهل است که تصغیر او اهل
 آمده - حاصل آنکه مهدوح مفر آل سادات است - فلک پیش مرتبه
 او چنان شکست شده که لفظ اهل از آل شکست - چه هاء دو چشمی
 که در اهل است ' دور کرده اهل را آل کرده اند حبشی درین
 جا مراد از غلام است ' و صاحب رم: مراد از اسمعیل بن عباد
 است که آن فصیح بود - و عجمی: بمعنی خادان - و نور عجمی:
 مرکب مبتدی را گویند - و چار شهر: مراد از خراسان ' و هری
 و نساپور ' و بلخ است اما مهدوح خراسانی ست - و تن آسان:
 تن پرور ' و بمعنی آبادان نیز آمده .

تا حضرتش از هری سفر کرد درباد هری سهوم اثر کرد

از حضرت مراد از ذات مهدوح است - و هری نام شهر است
 از بلاد ایران که درین عصر نام هرات افتاده . سهوم: بالفتح
 باد گرم که کشنده حیوانات است - و بالضم جمع سم بمعنی
 زهر آمده - حاصل بیت آنکه مهدوح که وطن مالوفه او شهر هری
 هست تا که او آن شهر را گذاشته به بلاد دیگر نقل نمود - اکنون
 درباد سهیم آن شهر سهوم اثر کرده است - یعنی از گشتن او آن
 شهر ویران شده است که آبادانی شهر از برکت ذات مهدوح بود .

کای شمر شمال عنبر آلود از روح و نسیم خلق او بود
 شمر: بالفتح و تشدید میم بوقییدن و در استعمال بود
 خوش آمده، و شمر شمال: مراد از باد نسیم است. که آن عنبر
 آلوده است. یعنی خوشبو است و روح: بالفتح آسایش و رحمت
 و نسیم است و دریس جا بمعنی وزیدن نسیم آمده.

گر سوی هری عنان گراید   از خاک هری جنان بزیاید
 زیور شود از پشی هدی را   هرای رکاب او هری را
 بر گردن مرکبانش جاوید   دستارچه زر است خورشید
 گردون شده با همه مکانش   دستارچه چند مرکبانش
 فرزندی محمد عرب اوست   حسان عجم و را دعا گو است
 من شیعی صعب در هوایش   شیعی چه که غائی ثنائیش
 عیدم ز جمال حالت اوست   فطرم ز حدیث قالت اوست
 زیرا که چون آن حدیث رانم   پر آب خضر شود دهانم
 از بسکه ازین حدیث رانم   امثال ز روزه باز ماندم
 چون دل سرخاندان او داشت   طبعم به ثناء او فرو داشت
 فرض است مدیحه او برین راه   ورده من و مدح حاش ثناء
 غم پیغم زده است ورگ کشیده   پیغم رگ جان من بریده است

در مدح امام وحیدالدین ابن عثمان گوید

دولت آن بود و جانم آن داشت   کانفاس امام بوی جان داشت
 ذاتش برکات دولت احسان   صدر الحکما وحید عثمان
 در هر کلمات او مفصل   هست از لقبش سه حرف اول
 در طب و نجوم و حکمت ناب   در شیوه نظم و نشر و آداب
 بقراط و بزرجمهر و قسطا است   صابی و خلیل و جاحظ آسا است
 بر قطب و زحل ثبات و حملش   و ز شرم بیان و رشک علمش
 رخ سرخ چو سیب سیبویه را   خون تیره چو مشک مسکویه را
 شاگرد دکان چار تفتیش   در دست بقا مهار بختش
 در نوع علوم جنس او نه   در علم الهی از همه چه
 پر تخته خاطرش به برهان   از صفر کم اندد هند و یونان
 پر دفتر فکرتش بهر باب   از همه کم است علم اعراب

سازد پیغمبر ناچهان (۱) مرور (۱)
هر ماه که شده شود به عقرب (۲)
تا مسهلش آفتاب خورد است
گر فطنت او به چرخ پیوید
از مصری ملک زاد نیلش
خصمانش که میل میل دارند (۳)
با چندین صحر سامری مال
با باغ بهشت مرغ گویا
زان دست بارغشون بر آرد
دندان مراد آسمان رست
خور شاهد اوست زان بهر جام
من فایده جوی ایس مفیدم
نفسم بدگانش چوب خورده
گر موسی از آنکه معجزش بود
او حق دلمر به چوب بشناخت
من خرد چنو بزرگوارم
آن کافر سلطنت دهندش
من چوبش خورده وقت تعلیم
خورشید چو نیزه دار باشد
در عرصه ناقصان خاکس

از قرصه شمس قرص کافور
مسهل خور اوست چرخ و کوکب
از صرع و تب آفتاب فرد است
رنگ بهق (۲) از قهر بشوید
و ز نعلش و شهاب و تخت و میلش
چون تخت حساب خاک سارند
موسیقائیست موسوی قال
خو کرده دلش بر رنگ و آوا
زان دیده بارغوان گهارد
کز صحن زمینش ارغوان رست
از جام در آید ارغوان هام
عمر بوده مدرس او معیدم
چون مار به چوب نرم کرده
از چوب شکنده مار بنهد
زیس نفس چو مار موسوی ساخت
چوپان چو من بهیمه وارم
ناچار که چوب بر دهندش
شاشیده هزار نوبت از بیم
برابر مگیر اگر بشاشد
فهرست گهال عون او پس

۱ ناچهان ناچهان که از بیماری برعاست که بصورت گل فائز شده باشند مرور
آنکه طبیعتش گرم و خار باشد قرص کافور قرص است که بغایت سرد می شود و
جهت مرور الطبع فائده دارد یعنی ممدوح از قرص آفتاب که در کمال حرارت است
جهت مرور آن قرص کافور می سازد - ۲ یعنی چون ماه در برج کژدم باشد مسهل
خوردن نهایت مفید باشد و چرخ و کوکب جهت از آن مرض مسهل از و گرفته می
خورد از آن است که آفتاب از آن وقت که مسهل از خورده از تب و صرع و ارسته
۳ داغهام ماه ۴ ام دشمنان از که در چشم از خورشید میل کشیدن دارند چوب تخت
حساب خاکسار اند -

در مدح نجم‌الدین علی سیهگر، گوید

نجم‌الدین قدوة معظم	بل حاق مجقق و محقق هم
احمد علی آن امام اکمل	بل افضل و مفضل و مفضل
شیخ فبرق و مراد عالم	بل اکرم و مکرم و مکرم
آن عصمت صرف نور فیاض	سلطان ائمه پور فضا
گر کس بدل مجهدستی	احمد علی این احمدستی
نوری که ز مشرق ازل تاقت	نجم‌الدین احمدش مگر یافت
زان نام و لقب که خاص او راست	اینک دو فرشته چپ و راست
هر لوح خرد به نقطه و عجم	الهمد نوشته اند و النجم

عجم اگر به‌قابله نقطه در آید اعراب مراد باشد.

بهر لقبش فزوده داور	از واو قسم کمال اختر
تا شیخ کلاه مغربی ساخت	خورشید بر آن کلاه سر انداخت
یک رشته ازان کلاه دریافت	زان رشته کلاه مغربی ساخت
شاگرد دل وی اند مطلق	شاهد بازان حضرت حق

یعنی حق تعالی در قرآن مجید اختر را واو قسم یاد کرده
 "و النجم اذا هوى" و این قسم بر کمال اختر دلالت میکنند
 از برای آنکه رتبه مقسم به اعلی می‌باشد. و آن جهت آنست
 که نام مهدوح نجم‌الدین شد، و اگر نام او موسوم به نجم
 نباشد، حق تعالی اختر را از واو قسم یاد نمی‌کرد. شرف ذات
 اختر بسبب نام مهدوح است که نجم‌الدین گفته اند و سیهگر
 برای آن می‌گویند که کسب سیم کشی میکرد چنانچه خود میفرماید

سلطان ائمه پور فضا.

فیه در لغت عرب سیم را گویند. و فضا: اسم فاعل
 است. و سیهگر: شاهد بازان حضرت حق تعالی مراد از عاشقان
 الهی است و کلاه مغربی: نوعی از کلاه است که از اهل مغرب
 بر سر می‌گزارند.

عرش و ملک اند چاکر او	نعلش فلک است منبر او
بهر قدمش بآسپاں بر	سازند عبود صبح منبر

هرگاه که بهمنبر بر آید ادریس بساطی در آید
چون دولت به بهانه هرگاه زین غمگده من آورد راه
او خائب سیدالبشر شد سید به خاک خاک در شد

عمود صبح : خطی که بر آسمان بوقت صبح بر می آید و
مخاک خاک : مراد از قبر .

من جسم و روح اوست مادام ارواح روند سوی اجسام
من ساغر و اومی مطهر تصحیف بخوان و قلب بنگر
تصحیف : در لغت خطا کردن ، در نوشته ، و در اصطلاح
شعرا : برگردانیدن نقاط لفظ باشد ، چنانچه ساغر اگر نقطه
غین را دور می‌کند و نقاط شین معجمه بر سرین مملای گذاری ، ساغر ،
شاعر میشود چنانچه شیخ سعدی علیه الرحمة گفته .

مرا بوسه گفته به تصدیف ده که درویش را بوسه از توشه به
چون نقاط بوسه بر گردانی توشه می شود . و قلب می ،
یم میشود . حاصل بهت آنکه مهدوح بمنزله دریاست ، و من
شاغر او هستم ، ای مدح کننده اویم .

آید بر من ز روی ظاهر نه می بر ساغر آید آخر
خورشید نه نزد تیره آید حلوا بسلام تیره آید
بیمار دل مرا طیب اوست تیمارکش من غریب اوست
کارم به بقاش نضج پذیرفت بهران دل سقیم من رفت
رسم است طیب را که هموار آید گاه شام نزد بیمار
او را حرکت ز بعد شام است زو شام و شمر صباح و بام است
هر جا که در آید آن دل افروز شبها صبح است و صبحها روز
رویش بشب اندرون چه دانی در تیرگی آب زندگانی
شمع من مظلم است نورش زان پیش بشب بود حضورش
از باد زوال باد امانش و ز دیده دهر شمعانش
هفت اندامش زمین حلم اند هفت اختر آسمان علم اند
دل زامدش بشب نشان دید خود ظل زمین به شب توان دید
شاید که بشب کند چشم کاوار بشب دهند انجم
معراج بشب نمود مختار از طور بشب شعاع زد نار

و هفت اندام : مراد از دو زانو ، و دو کف و دو کف دست
و جبهه که بدان سجده کردند - ظل زمین : مراد از شب است که
" الیل ظل الارض " واقع است - و مشاهد : بمعنی لائق آمده و تجسم
بمعنی ریخته شدن - و مختار مراد از جناب رسالت است .

شب پیمایند روشنای راه   شب دارد داغ ینزل الله (۱)
شب هودج سالکان راه است   شب غالیة عذار ماه است
شب پیش زنند عاشقان آه   شب پیش رود عروس زی شاه
شب حامل آفتاب زایست   شب غواص صدف کشای است
غواص سیاه زدگی آسا   صاحب گهری ز هفت دریا
آن گوهرها چو بر سر آید   مه چو صدف گهر نماید
آن گوهر اگر بداده افلاک   بر مجلس شیخ هاشمی پاک
اندا کند از فواید فکر   در باره من قضاید بگر
خود دید کس ایس فتوح دارد   برجیس ثناگر عطار

حاصل بیت آنکه مهدوح در مدح من قصیده گفت ، و ایس
بمنزله من فتوح است - یعنی کشایش کار من است ، و من
بمنزله عطار ، و او بمنزله برجیس ، و برجیس مداح عطار
باشد - و ایس ندرت را کدام کس دیده است .

بر من بطریق مدح بر بست   یک شعر که شعر سحر بشکست
هرگان شکرین قصیده خواند است   چو پسته دهان کشاده داد است
جانم به بقای اوست دل شاد   شادی به بقای حضرتش باد
ثغر بالفتح و قیل بالضم دندان پیشین را گویند و بمعنی
مطلق دندان نیز آمده .

درثیبه عهاد ابو الهواهب بکرم ابهری گوید

عذر است گرم سخن بود پست   کان ذوق بلند من فرو بست
بگداختم از ترف مصائب   از درگ عهاد بو الهواهب
در ماتم از سخن چه لافم   موکم شده موم می شکافم
باریک معادهم ازین روم   شک نیست که موم زاید از موم

(۱) اشارت است بهدیه قدسی ان الله ينزل فی کل لیلۃ انی سماء الدنیا لمطر

هل من داع فاجیبه هل من مستغفر فاعفیه -

ام دیدۀ دهر کو سوادت   ام خاک بهر کجا عبادت
 ام ابهری از فراق نگاه   الآن قطعت ابهری آه
 گفتند که هفته روان (۱) بود   بر بستر مرگ ناتوان بود
 تا آخر دم ز روز اول   بود جز بادش افضل ، افضل
 افضل نام خاقانی است که افضل الدین محمد است حاصل
 آنکه مهدوح در وقت مردن خود مرایاد میکرد ، و بزبان خود
 نام من بسیار می راند ، و افضل افضل میگفت .

چون خضر جهان دشت و بشتافت   تا چشمه عذب خاطر یافت
 کادر ظلمات خاک شروان   اشعار من است آب حیوان
 گرچه چو خضر همه صفا بود   اسکندر وار کم بقا بود
 بکشد جهان علم یکسر   درسی و سه سال چو سکندر
 اسکندر دیس ز شهر دارا   سده بده رخنه های مارا
 اکنون غم فرقتش ز سیاهاب   بد ساخته پیش چشم احباب
 آن چشم مباد خود که زین پس   به او نگرد بنا کس و کس
 آن جسم مقدسش که صد بار   معصوم تر از روان ابرار
 بر تافت عنای چو جادش هیئات   از سر بهر بسوه جنات
 از خاک سوی جنادش برددد   بر کتف فرشتگانش بردند
 یوسف بده ملک دار دیس را   پس صید شده چه زمیسی را
 آن یوسف بعد چه سر یافت   ایس چاه ز بعد سرور یافت
 زین یوسف تازه گشت بینا   ایس زال ضریر چو زلیخا
 یوسف شد و قلاب یوسف آسود   یعنی فسوی (۲) که دشمنش بود
 سیمرغ شکار شد فنا را   چه روه بقا است خنفسا (۳) را
 دوده اسد نهاد ماطر   کلب کلب از نهاد خرم
 ام دوده شها و راه ثابت   ام کلب شهادت و شهادت
 حاسد شدن هنر هنر نیست   عجیبی ز حسد بزرگ تر نیست
 شر در ره شرم معتبر نیست   بو شر ز نژاد بوالبشر نیست
 بگرفت جهان جهان ابر   فاضل شکن و فضول پرور
 هرکس که فضول پرور است او   بوالخیر مگو که بو شر است او
 بوالخیر نه بو سعید هم نی   بل بو شر و بوشقی عقبه

(۱) خالان و لرزان - (۲) باد نرم که از شکر بر آید - (۳) جادور است که

قولنجی شوخ آسمان رشد
 باهفت سر و چهار پایبند
 پس در سخنم سخن فزایند
 صد حوض ز حیض در دهن شان
 چون دیوچه یک صفت سروبن
 کوتاه چشم و دراز گوشند
 به فضل چو فعل مادران کای
 هم صورت آن حروف شان یاد
 نقش الهوت چیست الهوت
 جمله طلبان و هیچ شان نی
 هم دال شده بخم و هر نون
 چون را بزبان اهل بغداد
 سرنی و بهانده تن معطل
 تن گشته خراب و سرنه برتن
 این قوم که اعراب اند و اخر
 نقره شده نقره قفاشان
 دندانچه تاج عنبر آلود
 دندانچه سیرره در نهاست
 دهنه بهراغ دهن داده
 پس غارت کرده خواران جانم
 پس داده باب نقش نامر
 پس کشته بهباد کیس چراغمر
 پس پهلو من چو سگ دریده
 وین قوم چو سگ غریب دشمن
 پس کرده زبان بگفت من در
 بالا شود و بپوشدش چهر
 پس بروی چشم بند گردد
 آن بیند کافتاب دید است
 آخر فضلالی دیس نه مردند

من هم بزحیرم از غری چند
 مشتی بخسان که نخس زایند
 ذوق از سخنان من فزایند
 چون بحر بجوشم از سخن شان
 ایس دیوسران دست واکن
 الحاد خران و دین فروشند
 نه فهم چو فهم آتش افزای
 الا الهوت نیست شان یاد
 بشنو سخنی که می شود فوت
 چون نقش الف بصف دعوی
 آنکه ز پی مراد هردون
 کوفی سیر و غلیظ بنیاد
 چون سوزن سر شکسته زاول
 یا چون سروبن شکسته سوزن
 یارب که چه اجله اند و ابکم
 وان سرختگی بدستها شان
 من برسر عالم از سرسود
 ایشان همه هم درین ریاست
 بردخته چرب من فتاده
 یکسر همه ریزه چین خوانم
 یکسر همه جریحه خوار جانم
 یکسر همه میوه دزد باغم
 از پهلو من کمال دیده
 امروز غریبم اندرین فن
 از گفته من شده زبان ور
 چون ابرکه در حمایت مهر
 از مهر فلک بلند گردد
 هر که سر سفله بر کشید است
 خود را نظرای من شهردند

کوفی که جعل کند شناسند تا کوی زرین عنبر آنگند
 دانند ز ماه چرخ اخضر تا ماه مقنم مرزور
 آن زنده سری است بادپیمای ویس هست فسرده زمین پای
 آن اصل ز آفتاب دارد ویس مایه ز چاه زیبی آرد
 گاوپیست که عنبر آورد بر گاوپیست که هست بشکل آور
 از یک نه بوریا توان کرد و ز دیگری شکر توان خورد
 ماه مقنم حکیم از سیماب ساخته، روزه آن را اندرون چاه
 میگذاشت و شب را بر آسمان صعود میکرد گویند که روشنی او تا
 دوازده فرسنگ می بود.

در قدح ابوالعلاء گنجی می گوید

بینی سگ گنجی را درین کوه هم سرخ قفا و هم سیه روه
 آن سرخی نه از مغزی خواست سرخی که ز دست مرغزی خواست
 مراد از سگ گنجی حاکم گنجی است که ابوالعلاء نام دارد
 و دشمن خاقانی است سرخ قفا: باعتبار قفا زدن، یعنی مردمان
 از بسکه او را چنان قفا زده اند که پشت او سرخ شده است - و
 قفا، بمعنی پشت نیز آمده، و سیه او باعتبار بد بختی او
 گرفته یارخش سیه بوده باشد - مغزی: ساکن مغزی که آن نام
 شهر است، ساکن آنجا سرخ رنگ میباشند - و مرغزی قفازن را
 گویند، یا خطاب آن شخص است که باو عهده قفازنی تعلق باشد
 حاصل آنکه ابوالعلاء سرخ قفا شده است، و آن سرخی نه مانند
 سرخ رویان مغزی هست، که آن سرخی احسن است، بلکه آن
 سرخی از دست قفازن حاصل شده است که نام او مرغزی باشد
 و شیخ عبدالسلام شارح این کتاب نوشته که مرغز نام جام
 است، مرغزی: اهل مرغز و مغزی بمعنی مالیدن - و آن سرخی
 قفا از مالیدن نه بهم رسیده، بلکه از بسکه اهل مرغز قفا زده اند.
 آن ملحد بو العلاء سافل چون وحش بهیبه، غفل و غافل
 ملحد: کافر را گویند، بو العلاء نام حاکم گنجی که قدح
 او مذکور می شود - سافل: مرد کمین و فرو روده در عصیان -
 و وحش بهیبه: اضافت عام مسوی خاص است، چه وحش و دام

و حد هر دو را شامل است ، و بهیچه دد باشد نه دام و غفل ؛
بالضم آنکه امید خیر و بیم شر ازو نباشد - و مرد به تجربه
و به خبر از احوال و خیریت است .

غر بهیچه و غرچه ز کوری غوری غرکی ، نه اصل غوری

غر : در لغت فارسی زن فاحشه را گویند ، و غر بهیچه : عبارت
از قحبه زاده باشد ، و این کلمه در شان ولد الزنا مستعمل میشود
غرچه : بمعنی مخنث آمده و نادان و احمق را نیز گویند - و کور :
نابینا است غوری غرکه : ای سگ غوری زیرا که غرک سگ را
گویند - و سگ غوری بسیار مفسد میشود ، نه اصل غوری : یعنی
حسب و نسب از اهل غور ندارد - حاصل آنکه ابو العلاء ولد
الزنا است ، و قحبه زاده است - و متصف به صفت مخنثی است ،
و راه هم چون نابینا میرود - و پیش و پس را نمی شناسد -
و در حقیقت مانند سگ غوری مفسد است اگرچه خود را از اهل
غور میدانند ، اما حسب و نسب او باهل غور متعلق نشده -

و شیخ عبدالسلام شارح این کتاب که نوشته این است :

غر باول مفتوح ، بثنای زده - زن فاحشه - و باول مضموم ، دهه
خانه را گویند - و باول مکسور ، در عربی مرد غافل و کارنا آزموده
باشد - غرچه باول مفتوح و بیم عجمی سه معنی دارد ، اول ؛
مخنث و نا مرد بود - دوم : مرد غرجستان را گویند - سوم :
احمق و نادان بود - غور : نام ولایتیست - حاصل آنکه ابو العلاء
در اصل قحبه بهیچه و مخنث و نا مرد است بکور دلی و کور باطنی
مشهور ، ام چون ازین امور شنیده و قبیحه آگاهی ندارد ، و
متنبه نمی شود ، یقین است که کور و نا بینا است - غوریست ،
یعنی خود را از مردم غور میگیرد ، اما اصل غوری غرک است ،
و کاف عربی کاف تصغیر است - انتهی کلامه .

اگرچه حصول هر دو تقریر واحد است ، اما در تقریر اول
لفظ غرک بمعنی سگ آمده ، و در تقریر ثانی غرک : بمعنی غوری
است ، و کاف را کاف تصغیر نامیده - و قائل بمعنی غرک که سگ
است شده ، فافهم .

چون آن سگ غوری از جهان زاد همشیره شیخ نجدی افتاد

سگ غوری: مراد از همان ابو العلا باشد - و شیخ نجدی، ابلیس را گویند، زیرا که اصل ابلیس از زمین نجد است، و آن شهر است مشهور. حاصل آنکه چون ابو العلا که در خاصیت سگ غوریست، در جهان تولد شده مثل و مانند ابلیس گردید یا آنکه ابلیس و ابو العلا، هر دو برادر رضاعی اند - یعنی آن هر دو شیر از یک مادر خورده اند، زیرا که آنچه در ابلیس فساد است، در ذات ابو العلا نیز است.

آن جاحظ وقت راجدی خواست آن جاحد دیس آباده الله جاحظ: در لغت آنرا گویند که حدیقه چشم او بیرون آمده باشد. و نیز نام عالمی است، مشهور از علمای امت درین جامه از خاقانی علیه الرحمة است - بدی خواست: او خواهند بدی - جاحد دیس: او منکر دین محمدی آباده الله: این کلمه ایست در عرب در محل دعای بد استعمال می کنند - مانند کنه الله یعنی هلاک کند او را الله تعالی و سرگون سازد - حاصل بیت آنکه ابو العلا خاقانی را که در کمال خود مانند جاحظ عالم مشهور وقت است، بدی میخواست، یعنی دشمن است، و نیز منکر است از دین محمدی، خراب میکند او را الله تعالی.

سکزی و چو سکزیان محتال پرورده بشیر سگ علم الحال

سکزی زاده - سگ را گویند و بمعنی سخت جان نیز آمده - و نیز نام قومی است ساکن سیستان و رستم و زال نیز از این قوم است - و محتال حیله گرو متکبر اگرچه سکزیان محتال نیستند، اما درین جا در قدح ابو العلا واقع شده، برای آن نسبت به محتال نمود - و بشیر سگ پرورده شدن: بمعنی خاصیت سگ پیدا کردن است چه در سکزیان طریقه است که چون بچه از شکم مادر تولد شود، او را شیر سگ میخورانند، از برای آنکه مولود سخت جان و مرد گزده و خشناک و تند خو در زمان آینده میشود،

حاصل بیت آذکة ابوالمعلا ساگ زاده است ، و در سخت جانی مانند سگ شهرت دارد و مانند سگزیان متکبر و حیله گر است و والد او را بشیر سگ پرورش کرده است که این خاصیت سگ که گزندگی است ، در ذات خود دارد ، و آشنای کس نیست .

بطریق زماة باپ بطروس صدره به ازیس جهود منحوس

بطریق : در کشف اللغات ، بالکسر نام زاهد ترسایان است و در صراح بمعنی سر هنگ و مرد مبارز است . و در کنز اللغات بطریق قانده است از قواد روم بمعنی لشکرکش روم - و بطروس یکم از زهاد ترسایان است . و باپ در فارسی پدر را گویند چنانچه در عربی اب میخوانند . و در فرهنگ جهانگیری : باپ اول بام عربی و ثانی عجمی ، مرشد ترسایان است که بادشاه نشان باشد . و بطروس : یکم از باپان است . جهود : کافر که منکر دین است و منحوس آذکة منحوس است داشته باشد . حاصل بیت آذکة ابوالمعلا در عصر خود مانند بطریق لشکرکش کفار و مرشد ترسایان است یعنی کفر و ضلالت از ذات او منتشر شده ، بلکه پدر بطروس است . یعنی ترسایان او را مرشد خود میدانند ، ازو تربیت پذیر می شوند ، هرگاهیکه چنین صفت داشته باشد جهودان منحوس زده ازو صدبار بهتر اند .

خواهی اش جهود ملحدان خوان و رخواهی ملحد جهودان خوان
مانند جهود شد زحل رنگ لابل چو زحل جهود نیرنگ
او کیست که جاروان تاریک باشد به ثابت هویدک

زحل : رنگ سیاه دارد و تشبیه او بجهود برای آنست که جهود هم لباس سیاه دارند ، و ابوالمعلا نیز سیاه پوش است ، بنا بران او را مانند جهود گفت ، و تشبیه در سیاه پوشی است ، و نیرنگ : بمعنی مکرو فریب آمده و هویدک : در رشیدی نام یکم از پیشوایان ملاحده و نصاری است و درین جا ابوالمعلا را نسبت باو کرده .

او جزبته نطی حق اندوید ایی از اب و این و زوج گوید

ام ابروالعلا مذهب ذفی حق دارد ، و میگوید که حق تعالی چیست ، اگر باشد مجبور است ، یعنی اختیار ندارد . و آن هویدیک که مرشد نصاری است ، قائل آب و این و زوج است ، یعنی حق تعالی را پدر و حضرت عیسی را این و بریر را زوجه او میگوید . دعوت بالذکر .

او مشرک و این معطل از دل هر مشرک به از معطل یعنی هویدیک مشرک است که شرک در ذات باری جل شانه میدارد ، و ابروالعلا مذهب معطله دارد ، چه معطله نام جماعت ایست ، که خدای تعالی را معطل ثابت می کنند . و اعتقاد ذفی آثار اسماء صفات حق جل و علا میدارد ، و گویند که حق تعالی در اختیار خود معطل مدبر است ، زیرا که او شرک دو ذات باری میکند و این در ذفی اختیار حق اعتقاد دارد .

از زمر شده آفتابش از دست شام و دهان دریده چون طشت آفتاب : بمعنی آفتابه " و آفتابه از دست افتادن " بمعنی آدمی نجس ماندن است . چه آفتابه ظرف طهارت است ، آب از آفتابه نرسد ، طهارت حاصل نمی شود ، و زمر : درین جامراد از آب منی است و شام : بمعنی شنعت کننده ، و درین جا مراد آواز کننده است و دهان دریدنی ، و آواز گردنی هر دو در ذات طشت است . حاصل آنکه ابروالعلا که بالذات مخفی است ، زمر را یعنی آب انزال را چنان برداشته است که آفتابه طهارت از دست او افتاده است ، و مانند طشت دهان دریده و فریاد کننده است . چه طشت دهان گشاده دارد ، و اگر درو در افتد فریاد میکند . و ابروالعلا بایں صفت متصف است . غرض آنکه درین بیت لایزما مخفی مذکور شد ، اگر کسی غور کند ، باریکی او را خواهد دریافت و در بیت آینده صریح صراحت میکند که در معنی تأکید بیت اول است ، و آن این است :

لا بلکه هر طشت شمع ز آغاز زمر کرده بشمعها سرغاز

و این بهت نیز در معلولیت ابوالعلا آمده و مخنث را تشبیه بطشت داده - از برای آنکه طشت سر کشاده است ، و مخنث هم بدان صفت موصوف میباشد - و کاز بمعنی مقراض ، و درین جا مراد از فحشین اوست - و نحو کرده : عاشق را گویند حاصل بهت آنکه ابوالعلا از آغاز طفولیت عاشق آل تناسل ذکور است ، و چون طشت پیوسته اندرون خود شمعها دارد ، یا از شمع سر در کاز ، کنایت از قضیب مختون است که باعتبار ختنه سر بریده گفته باشد - و درین محل تشبیه شمع و کاز مولوی جامی علیه الرحمة نیز داده اند .

الف کرد از دو شاخ لام الف دور رهاند از کاز سیمین شمع کافور
دارد نسب از جمیم خکلاں هم نار جمیم کرددش جان
بوده نسبش ز آتش آز هم بر سر آز جان دهد باز
ماند بجعل به فعل و سیما بیتی که جعل بوقت گرما
از فعل جعل چها بزاید هم بر سر آتش جان بر آید
چون از در دین ستوده گردد گرد درو گرد کوه گردد
و جعل جانور ایست سیاه که همیشه در سرگیس میباشد ،

و از بوم خوش بهمیرد - و از ثقل چهار پا مراد سرگین چهار پایان
ست - و گرد کوه : مرکب ، نام کوهیست که آن مقام ملاحده است
صباحی را در ابر جوید چون یافت دهر صباح گوید

یعنی حسن بن صباح که سر کرده ملاحده بود ، و صباحی
جماعت اویند ، و اعتقاد آن جماعت آنست که او زنده ازیں عالم
بآسمان رفته است ، و باقوم خود در ابر آمده سوال و جواب
میکند ، و ابوالعلا نیز از آن جماعت است .

گوید که حسن پیغمبر بود کیال بزرگ مهتر بود
کیان : نام ملحد بود ، برای اثبات دین ملحدان کتاب تصنیف
کرده ، و نام این کتاب بقنوس مشهور است حاصل آنکه ابوالعلا
حسن بن صباح را پیغمبر میدانند و کیال را بزرگ دین میشارد ،
و عمل هر قنوس میکنند .

گویند که محمد امیر برادر مردیست حکیم که بهیابگر
او با زن زید آن و این کرد آنگاه ورا نکاح دیس کرد
از محدث کاف و خون که مولیست محبوبم ازین حدیث او نهست

محدث : احوال کننده را گویند که از محدث کاف و خون :
مراد از جناب باریست که صاحب است . محبوب : درین جا
مراد از مرد شرمند است . و حدیث : بمعنی سخن آمده حاصل
بیعت آنکه مصنف میفرماید که ابوالعلا جناب رسالت را حکیم
و کهیابگر اعتقاد میکنند و متهم بامر مبنوم بازن زید میکنند
اگر این اعتقاد او نباشد ، و این حدیث بر زبان او نباشد ،
من از حق تعالی که او مولا بهای ، و پیدا کننده کاف و خون
است شرمسار بوده باشم چه مصنف قسم خورد که اعتقاد ابوالعلا
همین است که در اشیات ماسبق مذکور شد .

از روضه مصطفی که مینو است پیزارم ازین سخن نه گفت اوست
هستند برین گواه شب روز در فندق خودو صد کله دوز
در فندق نو بود دکانش صد گوز دو مغزی در دهانش

فندق : بضم فا و دال ، کاروان سرای که بر سر راه باشد و
نام موضعی است ، و نیز میوه معروف اما درین جا مراد از
محلّه ایست که فندق نو نام دارد . و کله دوزان زر باف دران
جا سکونت دارند . و آن بیرون شهر شروان است حاصل بیعت
آنکه مصنف میگوید : اعتقادیکه ابوالعلا دارد ، آنچه که در
اشیات بالا گفته ام ، دران تفاوت نیست ، و برین معنی دو صد
کله دوز در فندق نو که نام محلّه ایست ، شاهداند ، و گواهی
میدهند ، و ابوالعلا نیز دکان خود در فندق نو دارد و گوز دو
مغزی گوز تند را گویند که بدو آواز بلند بر آید .

زو فندقیان بطبع خاموش جانمرد چو شعله بلوط ز آتش

شعله بلوط : نام چوبیست که چون در آتش اندازند ، فریاد
میکند ، و در هندی آنرا پلوط گویند . حاصل بیعت آنکه اهل
فندق ، یعنی ساکنان آن محلّه از ابوالعلا خاموش اند ، و از
دست او فریاد برمی آرد ، چون شعله بلوط در آتش و عبدالسلام
شارح این کتاب نوشته که فندق نو نام محلّه کله دوزان است
در شهر گنجه .

آنکه احمد را حکیم دادند   خاقانی را به بیس چه خواند
گوید که رسول بود فاخر   در پور علی چه گوید آخر
فرعون شده ایس لعین بد دین   مانا که نهاد اهل قزوین
شروان که چو کعبه بود ازین بیش   کردش چو کنشت ز آتش خویش
بهیت المقدس بده بایام   چون دار قمامه گشت بدنام
بر جبهتش از فنا رقم داد   اهل الهوت را علم باد

دار القمامه : نام محله کناسان است ، و نیز کنشت نصاری را گویند .

باز آمدن بسر حدیث و تخلص کردن بنعت

محمد صلعم ، و مدح محمد خجندی

از قدوه چهل یاد دارم   چون یاد دو قدوه قبله دارم
از منقطعان سخن نرازم   کا حرام دو کعبه یاهت جانم
حاصل بهیت آنکه احوالعلام که یکم از منقطعان دین متین
است ، ازو سخن نرازم ، و اکنون فکر مزخرفات او نکشم
زیرا که احرام دو کعبه جان من بسته است : یکم جناب حضرت
رسالت پناه است ، و دیگر جناب سید محمد خجندی که آن
هر دو جهنزه دو کعبه اند ، قدوه : بالکسر و الضم ، پیشوا -

بگذارم شرح نا تمامان   دل دشکرم از شکسته نامان
آن قدوه کائنات یکسر   وین قبله اهل هفت کشور
آن صیقل صادق انبیاء را   ایس آسی حاذق اصفیا را
آن کرده برسر عاشقان چاک   کحلی سپهر و عودی خاک
ایس در زده آتش از سر سوز   در جیب ملهم شب و روز
گر بهو الحکما کنند بیداد   صور دو محرم حرم باد
القدر حرم از سگان نه ترسم   بلک از شیر ژپان نه ترسم

صیقل : زداینده آئینه و غیر آن و نیز کتند شمشیر را نیز
گویند و آسی : طیب را گویند - و حاذق : بمعنی زیرک و دانا و استاد
در کار آمده - اصفیا : درین جا مراد از اولیا است - و کحلی سپهر
مراد از آسمان است که رنگ سیاه دارد زیرا که کحلی جامه ایست
سیاه - و عودی خاک : مراد از زمین است که رنگ عودی دارد
و حرم باد ای پناه من باد .

در دل غم ازدها ندارم کافریدونی درفش دارم

ازدها: مراد از ضماک است - در پی جا عبارت از اجزاء عصر خود است - افریدون: ام فریدون نام پادشاه است - و درفش: مراد از علم کاوه آهن گر که در لشکر فریدون بود - آنرا درفش کاویانی نیز گویند - و ذکر آن در صدر کتاب نوشته شده .

مرغم حرم از زیان معاف است من صید سگان شوم گران است
در کشف دو شاهباز عالم آخر زکیبوتری نیسم کم

و معاف بالضم و التشدید فا باز داشته شده از حرام - و پرهیزانیده شده - کشف: پناه و غار، و کیهوف جمع آن .

العزۃ صارمی و جیشی فی نعت محمد البقریشی
الحکمة جنتی و جندی فی مدح محمد الخجندی

صارم: شمشیر برنده - و مرد دلیر را نیز گویند که در جنگ برنده سر دشمنان است - و عزت: بمعنی بزرگی و در خزینة اللغات بمعنی قوت و خیرگی و عزیزی آمده، و بالکسر و التشدید زام معجبه مفتوحه متحقق شده - و در بعضی نسخ بجای العزۃ العده بنظر در آمده - و آن بالضم و التشدید دال، ساز و ساخت و آمادگی باشد - حاصل آنگاه نعت سید عالم صلی الله علیه و آله و سلم بزرگی من است، و آن بزرگی در حکم تیغ برنده من و لشکر من است، چه کسی را که تیغ برنده و لشکر باشد، هر همه غالب است، پس غلبه من به سبب نعت محمدی بر همه اجزاء عصر ثابت است - و نیز حکمت اشعار من که در مدح محمد خجندی معروف است، و آن سپر من و نیز لشکر من است - و جنگ: سپر را گویند - و چند بمعنی لشکر آمده .

در مدح صدرالدین محمد اصفهانی گوید:

صدر الدین صدر دار ملت بر تر ز سه بعد و چار علت

یعنی مبدوح صدر دشین ملت اسلام است و پاک تر از سه و چار علت است - و سه بعد: عبارت از طول، و عرض، و عمق باشد، که این خواص جسم است، و جسم به آن ترکیب پذیر نیست - و چار علت کنایت از (۱) علت مادی، و (۲) علت صوری، و (۳) علت فاعلی، و (۴) علت غائی است - و این چهار

هم جسم ممکن را ناگزیر است. حاصل آنکه مهدوح مرکب از عناصر هیست که او را سه بعد و چهار علت عارض شده باشند، بلکه ازینها برتر است، یعنی ترکیب از دوریست.

آن قابل مغز و هی مغزش	و آن قالب سر حدیث مغزش
مغز کلمات و سر اکبر	بنموده مقشر و مفسر
دین از دو محمد است بر جا	چرخ هدی از دو قطب بر پا
بصری که محمد عجم راست	از فیض محمد عرب خاست
آن گنج هدی نهفت و بگذشت	این مهر نهاد و پاسبان گشت
گنج قرشی بدید رایش	کرد ارقم مصری ازدهایش
بر ثقب زنان گنج و اخورد	دست همه از قلم قلم کرد
زان خون که ز راه دست شان ریخت	گلگونه روی ملت انگیخت
ثقابان هر کجا که هستند	همچون ماهی بریده دستند
درچه قلمش نهنگ وار است	همچون دریا خزینه دار است
سدیست عظیم مهر مالش	یا جرج ضلال را فلاش
زان خضر چو زی مقام او تاخت	اسکندر شرم نام او ساخت

ارقم: قسم است از مار رنگ سپید و سیاه دارد. و ارقم مصری: مرکب درین جا مراد از قلم مهدوح است. و ثقب زنان دزدان را گویند که دیوار را برای دزدی سوراخ میکنند. و اخورد: بمعنی ملاقات کردن آمده، و دست قلم کردن بمعنی قطع کردن است و گلگونه: رنگیست سرخ که عروسان بر رومی مانند ویا جوج نام قوم است که سکندر رومی برای دفع آنها سد بسته، و آنرا سد سکندری میگویند. و درین جا مراد از گهرهان دین است که اراده خرابی دین دارند.

صدرش حرر موحدان است او دامغان اهل دامغان است

ام صدر مهدوح آنست یعنی تمام بزرگان دین که هستی خود را فنا نموده در هستی خدای تعالی باقی شده اند، در مجلس مهدوح سکونت دارند. و دامغان بالفتح، سر شکستن. چنانچه به مغز رسد، و دامغان اسم فاعل است، ام سرشکننده، درین جا مراد از ملاحد است. و دامغان: نام شهریست از قهستان که سگان آن ملاحد اند. حاصل مصرم آنکه مهدوح سرشکننده ملاحد دامغان است. و صحبت نموده با موحدان.

از نور اله گرفته مصباح   شب کرده صباح اهل صباح
معن گرم و معین ایجان   تاج فرق و امین فرقان
مصر است و عراق در پناهش   عین الشمس است بارگاهش
شعری نظر است جان پاکش   دهن الپاسان لسان پاکش

معن : عبارت از معن بن زانده است که در زمان هارون
الرشید شغصه بود و معین : یاری دهنده - و فرق : جمع فرقه
مراد از جماعت مسلمین است - و عین الشمس : دیده است در
مصر که آنجا درخت پلسان میشود .

هادی هم درین جهان اوست   مهدی امر درین زمان اوست
گفتند چهی است در صفایان   دجال دران چه است پنهان
عقل اینی کلمه دروغ دانست   کاینک مهدی در اصفهان است
مهدی بفضاء آسمان نیست   دجال بچاه اصفهان نیست
مهدی است در اصفهان ممکن   دجال بر آسمان معین
اینک همه شب سیاه دجال   آن دیو دلان آدمی مال
اینک همه روز مهدی پاک   در صدر هدی و رای افلاک
مد قلبش بگاه فتوی   داروی غضاب فرق دنیا
زان خامه که روی دیس نگارد   دنیا نقط عروس دارد
فتویش کشیده دی به تعجیل   در دیده فتنه آتشش میل
امروز کشیده هم بدیسی باب   در موضع میل سرمه خواب
شد فتنه بدست خواب مقهور   کاکه نشود بجنبش صور
یک موگه نه جنبش ز موگه   کافیهون خورده است فتنه گوگه

مد : به تشدید دال ، خطه که بر سر الف کشند ، و در اصطلا

اهل سیاق خط دراز که بالای حساب نگارند - و از نقطه عروس
مراد از خال عروس است که باعث زیب چهره اوست - آتشش
میل : مراد از آن میل است که در چشم کشیده چشم را کور
میکنند - و نیز نام مکان است که آنرا موضع میل میگویند ،
مبحوح دران موضع مدفون است و افیون خوردن : بمعنی : در
خواب رفتن است .

در مدح برادر صدرالدین که اورا جهال‌الدین

محمود خوانند

موسی قدم است و مصطفی جود   هارون علی و جمال محمود
ذوالمجد جمال دین مختار   محمود کایاز اوست احرار
امانه ایاز عشق و خدمت   بلکه از بدن گوش ایاز خدمت
پاکان همه پر کشیده او   احرار درم خریدۀ او
چون همنام از سپاه ایمان   ویران کن سومنات خذلان

ام وقتیکه مهدوح همنام محمود غزوی شد، از فوج ایمان سومنات
خذلان را ویران ساخت یعنی کذر و کفار که خذلان عبارت ازوست،
منحدم کرد، و همه کافران آن دیار را مسلمان ساخت چنانچه محمود
غزوی که سومنات را ویران نمود، و بت او را شکست، و سومنات
نام بتکده باشد، در ملک گجرات سلطان محمود سبکتگین آنرا
ویران نمود، و در هندوستان خانقاه مسلمین و مساجد بنا نمود، اگرچه
اسلام دو هندوستان از نصیرالدین سبکتگین پدر محمود رسیده
اما بعد وفات او باز کفار مسلط شده بودند و محمود در عصر خود
رسیده هندوستان را باز تسخیر نمود و سومنات ویران ساخت و
مراد مصنف این است - و محمود از لشکر اسلام سومنات را خراب کرد -
مهدوح که همنام اوست بقوت ایمان، سومنات خذلان را ویران ساخت -

غیبی است غرائب مقالش   و ز غیب فریب تر خصالش
الحق دو برادر فلک فر   چون جوزا یکدل و دو پیکر
چون احمد و جبرئیل همدم   چون عیسی و آفتاب باهم

یعنی صدرالدین و جهال‌الدین که هر دو بخود برادر حقیقی اند
اگرچه مانند جوزا در ظاهر دو پیکر اند، یعنی هر یک وجود
علاحدۀ دارند، اما در معنی یکدل هستند، و جدائی در میان ندارند
و بعضی میگویند که آن هر دو برادر توأم‌اند، یعنی هر دو از
شکر مادر معاً تولد شده اند - و تشبیه جوزا بر توأم‌انیت آنها
دلیل صریح است - و عیسی و آفتاب هر دو را باهم گفته برام
آنکه هر دو در آسمان چهارم مقام دارند.

در ساعت شرق و غرب اسلام ایس مهر بلند و آن مه نام
به آنکه محاق درمیان است در منزل اجتماع پیوست

باید دانست که مصنف صدرالدین را آفتاب گفت و جهان
الحین را جهان تمام تشبیه داد که آن عبارت از بدر باشد -
و قدرت درین این است که ماه از تقرب آفتاب در محاق می افتد
و ایس هر دو برادر که بهمنزله آفتاب و ماه هستند ، باوجود قرب
خوف محاق ندارند ، و در منزل اجتماع پیوسته اند ، و قرب
ایشان دافع محاق است ، یعنی کاهش ندارد -

دو گوهر دیس ، دوکان ایماں بل هر دو دو گوهر از یکے کان
مصرم ثانی متحمل بد و معنی است ، (۱) یا آنکه هر دو
توامان هستند ، (۲) یا آنکه هر دو از یک رحم مادر متولد اند .

دو جان چو دو کفه ترازو است مختار عرب زبانه اوست
بادا ابد الابد گران سر آن کفه دیس بدیس دو گوهر
زبانه : بالاضم ، علاقه دسته شاهین که آنرا بدست گرفته ،
ترازو بردارند - و شاهین : در لغت فارسیای دسته ترازو که از
چوب باشد -

در مدح قدوة المشائخ عزالدین محمد قصار گوید :

زان عالی مجلس مقدس عزالدین یادگار من بس
بر سینه زغم غبار دارم عزالدین غمگسار دارم
کرده است مرا عزیز سرمد عزالدین حرز جان محمد
از عزمه کس عزیز گردد ناچیز بعز عزیز گردد
غره دارم نه عروه در دست گر عزی ازو تمام ترست

هزی : نام بت است ، در ایام جاهلیت در مکه معظمه استاد
بود ، و آن سر آمد بقرآن آنجا است ، و آن پنجم (۱) اند - (۱) لات و
(۲) منات و (۳) عزی ، و (۴) هبل - رسول علیه السلام بعد فتح

مکه آن را شکسته در پاه دیوار مکه گذاشته اند ، و صاحب قاموس عزى را بالضم و التشديد و الف مقصوره تحقيق نموده است -
 عروه : بالضم ، گوشه ، و دسته كوزه ، و دسته هر چیزی كه باشد و نیز درخته كه دائم سبز باشد ، و شهر درنده ، و گروه مردم این جاكنايت از مصنف مجید است - و عزى كه در مصرم ثانی واقع است ، بالكسر ، عزیز شدن و ارجمند شدن است حاصل بیت أدكه قسم میخورد برین كه من در بزرگی و عزیزی غیر از مهدوح دیگر كم را ندیدم كه بر او طایق شده باشد - اگر درین قول دریغ گویم ، در دست من قرآن مجید نیست ، بلكه عزى بمت است -

سر دفتر سالكان تحقيق از دفتر عشق خوانده تعلیق

تعلیق : چیزی يك جهت حل مشكلات در كنار نویسد ، و جمع آن تعلیقات می آید ، و این لفظ مستعمل است در میان اهل علم یعنی آنچه دفتر عشق تعلیقات داشت ، همه را خوانده و یاد گرفته ، و به حقیقت كار و ارسیده است و بمعنی آویختن چیزی به چیزی نیز آمده و حضرت مولوی جامی رحمه الله در فوائد الضیائیة تعلیق را مقابل فلان نوشته اند و آن اینست : الفرق بین الفاء و التعلیق من وجهین - اولهما ان الفاء جائز ، لا واجب و التعلیق واجب و الثانی ان الفاء ابطال العمل فی اللفظ و المعنی ، و التعلیق ابطال العمل فی اللفظ لافى المعنی ، انتهی كلامه - اگرچه عبارت مولوی بین الفاء و التعلیق است و از ماضی فیه نیست لیکن برای فوائد عوام بقلم آمده و تعلیق بمعنی نام کتاب است نیز آورده در علم نحو حاصل بیت أدكه مهدوح سر دفتر سالكان تحقيق است یعنی آنها كه در طریق تحقیق سلوک اختیار کرده اند ، و از شباهت بكلی دور شده در منزل یقین قائم گردیده اند ، مهدوح سردار آنها است و از دفتر عشق تمام علم از روه تعلیق خوانده است .

آن عید محققان جمالش آن روزه قائلان مقالش
 كاخها كه زبانش خطی پیوست سبحان زمانه دم فرو بست

سمبان وزیر خوشیروان است و در فصاحت و بلاغت او را
ضرب المثل ساخته اند و میگویند که سی صد و شصت زبان
میدانست و هر روز در یک زبان کلام میکرد.

صافی است بعالم یقینش از میخ هوا هوای دینش
بامیخ کس چو کار دارد کو قصاری شعار دارد
قصار در عربی گازر را میگویند و گازر را کار بافتاب است
بامیخ کار دارد که آن در حق گازر مضر است مصنف میگوید که
مهدوح از میخ هوا و هوس نفس پاک است زیرا که قصار است و
قصار بامیخ کار دارد.

که میخ دران هوا نهد پی کز روح بود بخار دروی
در چشمه صدق شسته زاغاز از جامه جان کدورت از
باندفس ظلوم کینه جسته از ظلمت از سینه شسته
درشتن سینه داد داده قصارش ازان لقب فتاده

حاصل بیت آنکه مهدوح سینه خود را از ردگ هوا و هوس
چنان شسته و پاک کرده که مردم او را ملقب به قساری کردند.
چه کار قصار جامه را از چرک شستن است و مهدوح هم سینه
خود را از آلاش هوس دنیوی شسته است.

گر قساری کند صواب است کاشک ورخش آب و آفتاب است
جز صورت آن رخ منور کس دیده است آفتاب اسیر
اسیر: در لغت گندم گوی را گویند.

به آنکه کسوف شد نقابش کشته است معنبر آفتابش
شسته همه رنگها که دیده ز آینه سینه ز آب دیده
این معجزه بین که می نماید آئینه بآب می زداید
جویم بمقال او تبرک دارم بمقال او تبرک
الحق نظر عنایتی کرد کز شیخ عمر حکایتی کرد
از مدحت شیخ دادم ایام تاج کرم و سریر اکرام
زان تاج و سریر سر فرازم پس مدحت تاج دین طرازم
شعرم همه در ثنائی خوشتر در تاج نکوتر است گوهر

در مدح سراج‌الدین علی شیبانی گوید

قاج الدین واعظ الخلاق	نور الحق حافظ الحقایق
قاجی که پرامتش خراج است	شاهنشاه دین چه جام قاج است
خادم زیبید سپهر پیرش	قاج سرمشتری سرپرش
زین قاج بلند سرشد اسلام	کاحمد سیر آمد و علی نام
در خیبر بدعه کرده هیجا	زان بران ثوالفقار گویا
سدیست کمال محکمى را	شیبانی دین هاشمی را

شیبان: نام قبیله است مشهور، و نیز نگهبانی کننده را (شیبانی) گویند.

او هست مرا برادر دین	خصمانم ازو بر آفر کین
فردا که برادران همدم	می بگیریزند یک یک از هم
من نگریزم ازو دران سر	پس گریزم مرجیا برادر
ایں گوهرها که می فشانم	شایسته کار اوست دانم
دانم که چو نقد گشت کامش	منسوب کند سه حرف نامش
یعنی بهدایم مبرهن	خاقانی را حق است برمن

حاصل هر دو بیت آنکه آنچه که من در مدح او اشعار گفته ام، مهدوح بعد حاصل کردن مراد خود چاهر سه حروف اسم خود که علی است مرا منسوب خواهد کرد، یعنی خواهد گفت که خاقانی برمن حق دارد، من او را با نام خود منسوب کرده ام، چه هر کس را که در پناه خود می‌آرد، او را با نام خود موسوم می‌سازد تا او را برکت افزاید.

گهرم اگر نظیر دیده است	یا برتر ازین سخن شنیده است
ورد است ثنائش بر زبانم	این ورد ثنائش هرز جانم

در مدح قدوة المشائخ رشیدالدین گوید:

یاربست مرا درین کهن دیر	از تخته یو سعید ابو الفیر
طبعش همه مکرمت به مکر	صدیق سخن رشید ابوبکر

ام ممدوح که رشیدالدین بن ابوبکر نام دارد، از نسل حضرت ابو سعید ابو الخیر است - و من اورا درین دنیا بیاری گرفته ام - و صدیق بالکسر و تشدید دال، بسیار راست گو - و لقب خلیفه اول رضی الله عنه.

ظاهر بصفت چو گوهر خویش   عالی به نسب چو اختر خویش
داخر که بدین سه بیت فاخر   در هر دو جهان شود مفاخر
کادرحق همدم مراعی   بیت الشرف است بیت داعی

باز آمدن بسر حدیث و تخلص نمودن بممدوح
که این کتاب با اسم (او) پرداخته است

فکر فضلا چو گفتم این قدر   باز آیم در مدائح صدر
در سلیک سخن جواهر آرم   پس واسطه را باخر آرم
آن واسطه چیست صدر اسلام   وان صدر کدام صاحب شام
دی هاتف صبح دادم آواز   کای صاحب ذلق سحر پرداز
در مدح جهال دین و دنیا   بعد از همه دم زدن چه معنی
گفتم سریست این نه طغیان   قصدی است درین میان نه نسیان
کان صدر محمدی است دیگر   از رسم سفا و علم و منظر
نه کوکبه محمد آخر   بعد از رسل آمده است ظاهر
نه روح پس از طبیعت آید   نه مضغه ز بعد نطفه زاید
بعد از سه نتیجه زاد انسان   بعد از سه کتب رسید قرآن

این بیت جواب سوال مقدر است - تقریر سوال این است که در مدح جهال الدین موصلی بعد از مدح تمام بزرگان در آخر کتاب نمودن برای چیست جواب آن در ابیات آینده مذکور میشود یکم از آن این است که انسان که اشرف مخلوقات است، بعد از سه نتیجه به ظهور رسید، و آن این است: نتیجه اول نطفه - و نتیجه ثانی علقه، و نتیجه ثالث مضغه - و انسان بعد ازین سه نتیجه مجسم شده از رحم مادر بیرون آمد یا آنکه اول کون جماد، و بعد آن نبات و بعد آن حیوان و در

مرتبه آخر که انسان از حیوان بفضل جدا شده - و قرآن مجید نیز بعد از سه کتب آسمانی که یکی زبور ، دویم توریت ، سیم انجیل (است) دازل شد .

صبح از پس شب کشید خنجر	گل بعد گیا نبود پیکر
سنگ است دخت و انگهی کان	ظلمت بود آنکه آب حیوان
بدرجیب و کله دهند یکسر	آن قوقه (۱) لعل و گوینک (۲) زر
شبه کلهی است چرخ گردان	چار ارکان چار ترک او دان
دین چند هزار سر بدوهر	خورشید برو چو قوقه زر
خورشید که او جهان کشاید	نه بعد سپاه انجم آید
این عذر دلیل بد اگرنی	پیش از همه مدح اوست اولی

در مدح ملک الوزرا سلطان الحق جمال الدین موصلی ، و خاتمه کتاب گوید :

سلطان سخا و صدر مطلق	خورشید کمال و سایه حق
سلطان بحق جمال دین است	آن سایه که گفته اند این است
چرخ است غلام صدر و من هر	من چه که افاضل زمن هر
می سازم در مضیق شروان	از نشر ثنائی نشره (۳) جان
از بسکه کنم سهام دهرش	شد حامله از صفات بکرش
سهمم به طویلایم گوهر	طیغم به قطر (۴) هام شکر
از بسکه خرد ثناء او راند	در گوش دلم صفات او خواند
شد گوش دلم جواهر آگین	دارنده گوشوار زرین
هر در که زیان همی دشاند	از گوش بقرض می ستاند
از هام مشقق هوایش	دو حلقه کنم بخاک پایش

هام مشقق : مراد از هام دو چشمی باشد ، که بر سر لفظ هو است - و در مصرع ثانی بام قسمیه است ، حاصل بیت آنکه من هام دو چشمی هوام او را دو حلقه گوش جان خود میکنم - درین معنی سوگند خاک پام اوست -

(۱) بضم اول و فتح ثالث کلمه کلاه پیراهن (۲) کلمه و غری عربیان (۳) بالفهم

تصویر و المصون (۴) یکسر اول و فتح مهم و سکون طای مبدله شتر مبدله و مرده

کوفه و هندوق و خریطه کتاب -

در گوش چشم که من غلام
تا بر من ازین غلامی ایام
دانی که بدان هدایت آید
از مجلس آفتاب یک روز
آورد بمن که ایس جواهر
یا گرفته فرو کشایش از هم
بر جیس که این شنید بر جست

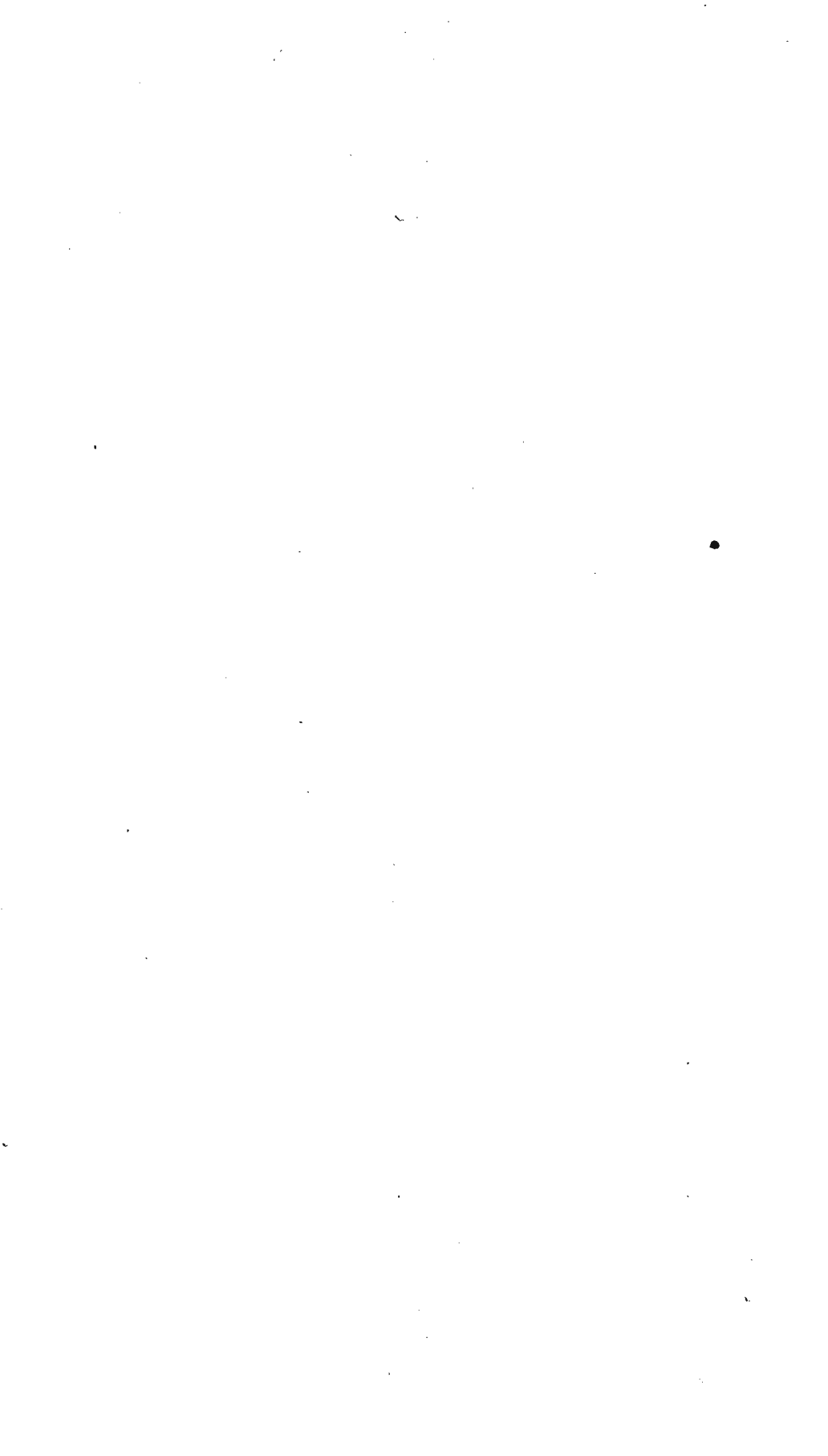
برجیس نام مشتری که قاضی فلک است .

از دست بریدنش برداخت
چون دست بریده آفتاب است
چون داف بر آفتاب کرده است
باز آمده آفتاب پیشم
کام خاقانی بحق هستی
کز خلعت آنکه صدر دینی است
من آن همه گوهر از سر کلک
آن عقد چو بسته شد بدستم
بر گردن ازادش بستم ایرا
ایس عقد چو باز جا رساد
بر پیشانیش رای سارق
دستی دگرش دهد بهعجز
ایس عقد که ختم شد بنامش
گم بوده اوست حکمش او راست
مدحش به ازین نگسترد کس
گر خاطر پاک را کند خشت
گر آنچه درین کراسه گفتم
در ملک سخن رسد مرا فخر

السارق داف جهتش ساخت
صبح از چه غریق خون ناب است
ماه از چه کبود زخم خورده است
زهار کنان بافظ خویشم
کان گوهر باز جا فرستی
رفتن سوره شام زهره ام نیست
رادمر بچهل صباح در سلک
بر گردن آفتاب بستم
دیدم که دداشت دست گیرا
صدرش رقم قبول راند
تبدیل کند بهایه سابق
سارق شده سابق آمد از عز
ازوی گهر و زمن نظامش
چون یافت بهاش چون توان ساخت
ایس تحفه عراق و شام راجس
ایس تحفه کراسه ایست محدث
کس گفت خدایه راسه گفتم
سلطان سخن منم ولا فخر

در ذوبت من هر آنگاه هستند   دزدان سفین بریده دستند
 کس را سفین بلند ازین دست   سرگند بمصطفی اگر هست
 عظم همه صاحب القرآن خواند   جان مادم صاحب جهان خواند
 از صورت عدل ذات او باد   عدلش مدد حیات او باد
 هر چه بکارگاه دینی است   از عدل دراز عمر تر نیست
 نور الانوار بر سرش باد   رب الارباب یاورش باد
 این دعوت را بگاه تهلیل   آمین آمین کناد جبریل
 عقد: بالفتح، گره و جاکسر رشته مروارید وایرا: بمعنی
 ویرا، یعنی ازین جهت، حث: بمعنی بر انگیزتن کراسه بمعنی
 قرآن مجید آمده. تهلیل: لاله الا الله.

SHARH-i-TUHFAT-al-IRAQAIN

BY

MIR ISMAIL KHAN ABJADI

EDITED

BY

MUHAMMAD HUSAYN MAHVI,

Junior Lecturer In Urdu (retired)

AND

MUHAMMAD YOUSUF KOKAN, M.A.,

Junior Lecturer In Urdu, University of Madras.

UNIVERSITY OF MADRAS

1954

کلیات ابجدی حصہ چہارم

حقیقت نامہ

مصنفہ

میر محمد اسماعیل خان ابجدی

ملک الشعراء دربار والاجاہی مدراس

مرتبہ

محمد حسین محوی لکھنوی

سابق جونیر لکچرار اردو، مدراس یونیورسٹی

اور

محمد یوسف کوکن - ایمر - اے

جونیر لکچرار اردو، مدراس یونیورسٹی

مدراس یونیورسٹی

سنہ ۱۹۵۲ء

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ای عزیزان تم ستر خوش کان دھو
دی کی باتوں کو کہوں میں کھولکر

گرچہ نہیں لازم ہے منجھوں بولنا
راز مخفی دی کی دلکا کھولنا

لیک دلہیں عشق آٹھانا کیا
اُس سبب سے بولنا بھانا کیا

دی آپس کے حال کوجب پائی ہی
سوز دلکا تب زبانپر لائی ہی

دی پری ہی دور اپنی اصل سوں
دھوشتی ہی روزگار وصلکوں

رات دن اس غم منی ڈالان ہی او
جفت پید حالان و خوش حالان ہی او

بانگ اوسکا صور اسرائیل ہے
مردگان کو جنبش تصویر ہے

ہی جہاں سب مست اوسکی شورشوں
آسمان پھرتا ہی اوسکی زور سوں

گوش مہنوں مہی پری ہی بانگ دی
دلہیں لیلی کی چہی ہی سانگ دی

راگ اوسکا سن دیوانی ہو نسیم
مارتی چمن چمن سر ای نسیم

جب سی دی کے درد کاظہور ہی
گلشنان کی پھول سب مضمور ہی

(۲)

مرد و زن جنگ کہ سبب روتی آی ہیں
 مکہ انجونسى اپنا دھوتی آی ہیں
 نى کہ آوازی سی سبب دلجوو هو
 هر طرف پرتی پری رنجور هو
 کوچ نى ظاهر منی ہی خشک پوست
 لیگ ہی باطن منی آواز دوست
 جسنی اوس آواز کو سمجھا اگر
 مست هو پھرنی لگیا جنگل پکر
 نہیں ہی لازم منجھو سارا بولنا
 نى کی سنہ کی حقیقت کھولنا
 اوس مسبب سی عارف حق مولوی
 بولتی ہیں در کلام مثنوی
 آنچه نى میگوید اندر زیریں
 گر بگویم من جهان برہم زہم
 جان شیریں عشق سی بر بادہی
 عشق ہی یا تیشہ فرہاد ہی

(۶)

بولتا ہوں تجھ کو ای فرق نہاد
 نى سوہی انسان کامل کا مراد
 دیک تو تشبیہ یو معقول ہی
 عقل کل آئینہ مصقول ہی
 نى اپس ہستی سی ہو خالی سدا
 لب سی ناکی کی گری ہردم سدا
 حال عارف کا بھی اوس دستور ہے
 فہم کر اوس بات کو گر سوہ ہے
 او خدا کی ذاتہین فانی ہو
 قطرہ تھا سو بحر عمانی ہو

(۲)

گر اوسی حرکات یا سکناات ہی
اوس مقدس کم سچی آیات ہی
لیک اپس کم اصلسون او دور هم
هجر کم آسیب سم رنجور هم
درد و ماتم کی حکایت نت کری
اوس جدائی کی حکایت نت کری
پھور سینہ کر دین دریا نمن
دلسی لیاوی لب آپر در عدن
هجر گاهی مرتبہ لی سخت تر
خاص جو عاشق اچھی خودی جگر
هم جدائی کم سبب سبب تین چیز
غورکر سمجو اوسی صاحب تمیز

(۳)

بولتا ہوں کان دھر نیکو سنو
عارفان پر کیا جدائی ہی سواو
گس سبب سی او ہری ہیں ذوحہ کر
کیا جدائی سر گھری ہی اون اپر
او اتھی اول خدا کی ذات میں
جلوہ گر ہو چاند جیسا راتمیں
نہیں اتھا اوندکو زمین ہور وجود
ذات یعنی صرف تھی دیگر نبود
علم حقکا وانسی اوندکو دور کر
اس قدم کی صدر سوں رنجور کر
ملک میں ارواحکی ٹھانا دیا
لیا حدودی رنگ کا بھانا دیا
اوسنی ہیوان رہی کئی لاک سال
هجر کی مہدانہیں ہو پایمال

(۴)

درد و غم سی جفت هر رشتی اتھی
حال اپنا نی نهن کھتے اتھے

(۴)

بهر سنو دسری جدائی گان دهر
اصل کو سہجو اوسکی میل کر
قادر مطلق نی اس ارواحسون
کھینچکر لہایاھی دسری دار کون
اُسکی تیس ہی نام عالم میس مثال
یوہی دسرا مرتبہ سہجو اتان
عالم دل اوسکتین بعضی کھیں
مست اوسکی چار سی درجہ رھیں
برزخ صغرا بھی اوسکا نازن ہی
جسم و جان کے بیچ اوسکا ٹھاؤن ہی
روحہیں سور نفس میس اوہی حجاب
واردات غیب اوپر بیحساب
اصل اوہی فرم اوسکی سب جہاں
جانتی میس اس سفین کو عارفان
ہند مدت دهر جدائی وہاں رھی
ظلم سی ہجرت کی لی آہت سہی

(۵)

یو سنو تسری جدائی کا بیان
کس قدر کارنج اوسمیس ہی عیاں
مرتبہ ہی عالم اجساد کا
قید ہی زدجیر ہی آزاد کا
عارفان اس دار میس باندی گئی
ملک میس تقلید کی سادھی گئی

دل اوپر اگر گھرا خوف ورجا
 رو دیکھایا ہر طرف سی التجا
 یار کے پہلو سی از پس دور ہو
 ہجر کے ماتم سی لی دلچور ہو
 ہر زمان کردی لگی ہیں آہ مار
 چشم کو دریا دسی گھر فگار
 جو پریا ہی دور اپنی یار سوں
 کیوں نہ رووی یاد کر دلدار کون
 اس سبب سی مولوی والا جناب
 در کتاب مثنوی مستطاب
 گہر اشارت نی اوپر فرمای ہیں
 حال عارف کا سگل دیکھلای ہیں
 کچھ تو سمجھو ایہ عزیزان کر نظر
 حال کسکا پیوہی دیکھو فہم کر
 سبب اوپر یوہال ہی سپرہی غم
 سبب اوسے حیرت منی ہی چشم ندم
 لہجہ جاہل کا سو دیدہ کور ہی
 آب اوسکی ہجر کا سبب شور ہی
 نہیں پہچانیا اصل کو اپنی کبھی
 دور کو نزدیک کرجانیا سبھی
 چشم عارف نور حق سی باز ہی
 اس سبب سی بولتا یوراز ہی
 او پہچانیا اصل کو اپنی مگر
 ہجر کے کرتا شکایت سر بسر
 او جدائی تکو نہیں معلوم ہی
 دوستی دلسی تمہیں معدوم ہی

(۶)

گیا پری میس آب گل کی دادر میس
 مثل میوان دفس کی آرام میس
 مرغ بی پر هو نکو پر کھو و تم
 ره زندان هی راه پر مت سو و تم
 صبح تیوں اپنا گریبان چاک کر
 نی نمون دالان اچھو هر وقت پر
 عشقا افسانہ بس دلکش اھی
 یو حکایت یو شکایت خوش اھی

(۶)

عارف داندہ اوپر دو حال ہے
 هر دو رحمت مال مالا مال ہے
 لیک جب یو فیض آتا ہی اسی
 وقت اسپر سخت هو تنگی دسی
 جنب اوپر جوش گر کرتا ہی زیر
 تس اوپر پنجه کری هو عشق شیر
 عقل جاوی بھاگ کر اوس وقت پر
 حیف کردی کو لگی جینی اهر
 او اندو پر وقت وقت نزم ہی
 یار کی دوری سن جزم و نزم ہی
 اوس اوپر حالت منی اوس فیض کی
 ہجر کی کردی شکایت کو لگی
 اوس اوپر گرتو کری محبت طلب
 پر حدیث مصطفیٰ یالیت رب
 شاہ دین منگتی تھی از بالای کوہ
 دالنی خود کو زمین پر بیشکوہ
 پس اچھیکا حال کیادسریادکا بول
 اُس گرہ میس جو بچھیکا دس کو کھول

(۷)

نہیں تو عارف ہر زمان محفوظ ہی
قرب کی دولت سستی محفوظ ہی
وصل کا ہور فضل کا نہیں وہاں ہی انت
وہاں جدائی ہور دوئی کا نہیں ہی پنت

(۸)

بسط کا یو مرتبہ ثانی اہی
وصل دینی دلبر جانی اہی
جب اُچاوی صبح صادق یوں نقاب
رو دیکھا ویں صد ہزاراں آفتاب
ذات عارف پر فراق ہور سرور
پیش پس اپنی جو دیکھی نور نور
ہمنشینی یار سے حاصل کری
وصل پا دسویانکتیں واصل کری
تن زمیں پر دال جوں نقش علم
عرش و کرسی پر رکھی اپنا قدم
ہر طرف آزاد ہو طیراں ہوی
عقل تسکو نا سبج حیراں ہوی
فیض کی مغزن اپر عارف سوہو
جو منگی طالب ہو اسکو ہووی او
وعظ و تلقین کا ہوی مفتوح باب
خلق کو دیکھ لائی تب راہ صواب
نہیں شکایت اوسیں کچھ ہی یار کا
ہل ہی واجب شکر اوس دلدار کا

(۸)

در طریق مذهب اہل شہود
یو دقیقہ خوش ہوا ہی رو شہود
کسب سالک کا جو ہوتا ہی تہار
بعد عرفان کی ہی اسکو یک مقام

نام اوسکا ہی زروی اجتمام
 اصطلاح صوفیہ جمع الجہام
 او مقام خاص خاص الخاص ہی
 گنج دور و مایہ اخلاص ہی
 ذات عارف کوہی خلوت ہمعریں
 بل سبب ہے محرویت کا استغیث
 وہاں دوئی کو محض لا ثالث ہی
 غیریت کی شے کو دائاداث ہی
 عاشق و معشوق دونو ایک ہر
 سر اچاویں جب سستی ای نیکو
 لی مع اللہ گر نبی بولی اوسی
 عارفانکی محو سب ہستی دسی
 لا نبی مرسل کا صاف بھید
 بولتاہوں خوب سن ای خوش امید
 یوں کھی ہیں خاتم پیغمبران
 نیست خودرا نیز گنجایش دران
 پس ملایک کا کھان وہاں دخل ہی
 بہار کی گلشن کی او سب دخل ہی
 در جہت ہی ذات اوحد کے یقیں
 ہر جہت سالک کوں ہی حبل المتین
 اولاً تنزیہ ذات پاک ہی
 دور قراز حیز و ادراک ہی
 نہیں ہی اسکو جفت ہوو فرزندوں
 عاشقی وہاں کفر ہی ای بوالحزن
 او نہیں مانند کسی در صور
 کوئی نہیں بھی اسکی صورت پر سنور
 علوی و سفلی سی او خود پاک ہی
 صانع خوش طائر افلاک ہی

(۹)

سبب ہی فانی غیر اوسکی بوج دیک
 کل شی ہالک قرآدہیں دیک
 مرتبہ دسرا سوہی تشبیہ کا
 او لغتہیں ضد اہی تنزیہ کا
 یو حقیقت بولتا ہوں کھولکر
 مفت دیتا ہوں جواہر رولکر
 سبب ہمیں اشیا مظهر ذات غفور
 سبب منی کیتا ہی اپنا او ظہور
 ہر یکس میں رنگ بھر ظاہر ہوا
 مختلف صورت پکر ظاہر ہوا
 جسقدر کا آئینہ ہی اسقدر
 عکس دالا تا دسی صورت سنور
 سبب منی ہی بھی ذوالہ سبب سے ہی
 اوسکی ہستی سی ہی ہستی ذات شی
 اسپر گھتاہوں تجی میں یک مثال
 فہم کبر اسکوں سوچ لی توں ایتال

(۸)

آب اپنی ذات میں یک رنگ ہی
 او صفائی دیک گردوں دنگ ہی
 لیگ جب گلشن منی دیکھلای موں
 صد ہزاراں رنگ بخشی باہم موں
 سبگلاں کو مختلف الوان کری
 رنگ بخشی روی باغستان کری
 جسقدر کا ظرف ہی گل کا مگر
 اسقدر ظاہر ہوی صورت پکر
 ناف میں یک گل کہ مشک جاں فزا
 خلق میں یک گل کہ زہر جاں گزا

ایک کو خوشبوئی دی سیوا کری
 بوی بت دسری کودی رسواکری
 لیک سبب گلمیں ہی مخفی آب صاف
 ظاہرا گل نام ہی بی اختلاف
 گر گلاب کو پھر نچوریں عرق کر
 آب کا پھر آب ہی ہر یک دیگر
 آب کاهی سبب تصرف دلفروز
 گلکی لی مورت کھریا ہی چند روز
 اس نہط پر حق تعالیٰ کا ظہور
 جلوگر ہو ہر طرف دالیا ہے نور
 کفر ہوو اسلام میں سبب ہی وہی
 صید میں ہوو دام میں سبب ہی وہی
 نور و ظلمت کو وہی ہستی دیا
 آب و آتش کو وہی پستی دیا
 سنگ و گوہر اوس سوں یوں پکری ہیں زیب
 نیک و بد اس سات پای ہیں شکیب
 بلکہ خود صورت پکر حاضر ہوا
 لیک پردا درمیان ظاہر ہوا
 جو بشر کہ عارف پائے ہے
 ہر طرف اسکوں سو وجہ الٰہ ہی
 ہستی واجب اہی ممکن نقاب
 بوجہ توں و الٰہ اعلم بالصواب

پھر سنو مہری سی یو پیغام ہی
 جو اچھی سالک اسی اعلام ہی
 قابل تنزیہ ہو یک بارگہ
 داکری تشبیہ سوں بہزارگہ

یہ سو مذہب ہی منزہ کا صریح
گو رہی دسری طرفی او قبیح
یا کہ ہو تشبیہ پر افستہ تر
نا کہر تنزیہ سی کاری نظر
یہ سو مذہب مشتبه گاہی دلیل
دین میں اضعف ہیں اسکی سب دلیل
بلکہ دونو سی ہو خوش ای نیک ذات
جمع کر تشبیہ کو تنزیہ سات
رکہ عقیدہ یوں سمجھ کر ای پسر
ہی خدا سب میں و سب سوں پاکتر
جسنی یوجانیا سو او عارف ہوا
مرتبه سی ذات کہ واقف ہوا
نہیں تو او عارف نہیں بیشک سمجھ
شورہی طبل تھی کادین ہی سمجھ

جو حقیقت کا زر اخلاص ہی
معرفت اوسکی کسوتی خاص ہی
بولتی ہیں اہل دل صاحب نظر
خالق و مخلوق میں یوں فرق کر
جو جمیع صفات سوں جامع ہے سوا
یا تقید کر اچھی بندہ ہی او
اور تقید نہیں اگر مطلق اہی
او خدائی انس و جان پر حق اہی
نہیں ہی یاں کچھ گفتگو آفاق کا
فرق ہی تقید ہر اطلاق کا

(۱۲)

بشدتِ اہنی زبان اس بھید سوں
تا دیکھیکا چہرہ امید کوں

(۱۲)

یو بیاں مغنی اچھی تو خوب ہی
چھپ کے رہنا شیوہ محبوب ہی
حق دی جب ظاہر کیا اپنا جہاد
اولا پیدا ہوئی اس سی ملک
تس پچھی افلاک کو پیدا کیا
عشق کا افسوں پیرا شہیدا کیا
بعد اُسکی جگ گتیں بخشیا سرور
مر مرالید ثلاثہ کا ظہور
تس منے اول (جہاد) پکریا جہاں
پس نبات آیاہی اپنالی کمال
درجہ ثالث منی حیراں ہوا
خاتمہ اوسکا یقین انسان ہوا
اس بچنکو عقل نہ پائی اہی
آدمی سو علت غائی اہی
جو تصور میں مقدم تھا گھر
دور دلیا ہو موخر جلوگر
مغزن گنج صفا انسان ہی
غنیۃ باغ وفا انسان ہی
مطلع انوار خورشید کمال
منبع اخلاق پاک ثوالجلال
جامع افراد اسماء و صفات
مظہر شایستہ آثار ذات

(۱۲)

ذات اوسکی مایۃ عزت اھی
نقطۃ کل دایرۃ وحدت اھی

(۱۳)

یو دقیقۃ غریب سن ای محترم
لوح دلیر اس بچنکوکر رقم
گر گری بندہ اپنی کسب و کمال
ور ہوی فانی بذات ثوالجلال
یاگری ہستی کو اپنی بے نشان
یا ہوی ذات قدم میں خود نہاں
نہیں خدا ہوتا ہی ہرگز بالیقین
اس سخنکو جانتی ہیں اہل بین
یا خدا ہوتا ہی بندہ بالضرور
گر گری بندہ میں اپنا او ظہور
بولتا ہوں اس سخنکو مان تو
حق سو حق بندہ سو بندہ جان تو
کفر ہی تہمت بذات ذو المنن
سر بسر یوہی غلط دونو بچن
آرسی پرگز سٹی ضرورشید نور
آرسی اس نور سی دستی ہی سور
لیک نہیں او سور بالذاتی اھی
بلکہ اوس سے نور کو پائی اھی
گر پھر اوی مرنکو اپنی سورت
جوت کھووی آرسی بے سورت
اس مثال پاک کو ایجان جان
فہم کر حاجت نہیں کرنا بھان

(۱۳)

(۱۴)

سایہ حق مرشد کامل اہی
او اہسکی ذات میں عادل اہی
آب و گل سی پاک ترھی او گھر
وصل کے دولت سی دائر بھر
شمع روشن احدیت کی بزم کا
سیف قاتل کافرادی رزم کا
نور چشم مرتضیٰ جان رسول
گھر فرخندہ تر کان بتول
گنج معنی نقد دل بالاتفاق
سب ملک دھرتے ہیں اسکا اشتیاق
عرش کرسی پرھی اسکی داوری
شاہ جاں سید محمد قادری
دستگیر عالم درمندگان
کارساز زندگتی بندگان
جو رکھیگا سر کو اوسکی خاکپر
او دیکھیگا مرتبہ افلاک پر
جو ہو ویگا بندگی میں اسکی چور
او دیکھیگا اپنی کو نور نور
جو رکھیگا اس سے اپنا اعتقاد
پائیگا دوشو جہانمیں او مراد

(۱۵)

شکر اللہ یو حقیقت نامہ سب
ختم پایا از طفیل فضل رب
لیک ہووی تا جگت میں کاربند
عارفان کے پاس جب ہووی پسند

نهیښ هی آسان کچ سځن کا بولنا
 سخت مشکل هی جواهر رولنا
 باغ دلکا جب هوا رنگیښ بهار
 تب هوا هی یورسالة لاله زار
 معز جاندی یو سځن قدرت لیا
 تنکو کر لاغر قوی دلکو کیا
 عشق کی دریا منی غواص هو
 ساحل لب پر گهر لیایاهی او
 اجدی هستی سه اپنے پاک هو
 آستان معرفت کا خاک هو
 مثنوی مولوی کی بیعت کوں
 شرح گیتاهوں که یکدل سوز سوں
 اشک ریزی سی سدا هو غرق آب
 پیوں کهی یا لیتنی کنت تراب
 رمز اسکا یو هی سن لی بیدردگ
 خاک شوتا گل پروید رنگردگ
 مهر کرلب کوگر هی هوش تام
 بندکر یعنی زبان تحت کلام

HAQIQAT NAMA

BY

MIR ISMAIL KHAN ABJADI

EDITED

BY

MUHAMMAD HUSAYN MAHVI,

Junior Lecturer in Urdu (retired)

AND

MUHAMMAD YOUSUF KOKAN, M.A.,

Junior Lecturer in Urdu, University of Madras.

UNIVERSITY OF MADRAS

1954

in their proper place in order to provide greater facility for the reader. This good job was done entirely by the present junior lecturer in Urdu. He has also rewritten the Introduction to the work prepared by Mr. Mahvi and has added new notes wherever necessary.

(2) *Haqiqat Nama* is a short treatise in Urdu verse by Mir Ismail Khan Abjadi, giving mystical interpretation of some of the verses of the *Mathnawi* by Mawlana Jalalud-Din of Rum.

Djarta (Indonesia) } S. MUHAMMAD HUSAYN NAINAR.
1st July 1954 }

FOREWORD

The volume, that is now published, represents *Kulliyat-i-Abjadi Part IV*. It contains the following works.

(1) *Sharh-i-Tuhfat-al-Iraqain*.

(2) *Haqiqat Nama*.

(1) Mir Ismail Khan Abjadi, the poet laureate at the court of Muhammad Ali Khan Bahadur Nawwab Walajah I, the ruler of the Carnatic, wrote in 1200 A. H. (1785 A. D.) a commentary (sharh) on the Persian mathnawi *Tuhfat-al-Iraqain* by Afzalud-Din Ibrahim ibn Ali Shirwani, Haqaiqi Khaqani, a Persian poet born of an humble family in Shirwan, a city on the west coast of the Caspian Sea. His father was a carpenter and mother, a convert to Islam from Christianity. He had the *takhallus* (*nom de plume*) Haqaiqi which he later on changed to Khaqani. He went on a pilgrimage to Makka and Madina in 551 A.H. (1156 A.D.) and after returning home, he composed *Tuhfat-al-Iraqain*, giving therein a description of famous places in Hamadan, Baghdad, Kufa, Makka, Madina, Syria, Egypt, and Mosul, and of great men of learning. Khaqani died in 595 A. H. (1198 A. D.)

A press copy of the commentary by Abjadi, was got ready by Mawlawi Muhammad Husayn Mahvi in 1948, the then junior lecturer in the Department. The printing of this work could not be done during his tenure of office. When it was undertaken for printing in 1952, we found it necessary to revise the press-copy. As Abjadi's explanatory notes did not include in full the verses of *Tuhfat-al-Iraqain*, a reader would find it difficult to follow the commentary without the aid of the original text. Therefore all the relevant verses commented upon, had to be inserted

CONTENTS

	PAGES
<i>Sharh-i-Tuhfat-al-Iraqain</i>	1 to 288
<i>Haqiqat Nama</i>	1 to 15

MADRAS UNIVERSITY ISLAMIC SERIES No. 16

KULLIYYAT-I-ABJADI

IV

SHARH-I-TUHFAT-AL-IRAQAIN HAQIQAT NAMA

BY

MIR ISMAIL KHAN ABJADI

EDITED

BY

MUHAMMAD HUSAYN MAHVI

Junior Lecturer in Urdu (retired)

AND

MUHAMMAD YOUSUF KOKAN, M.A.

Junior Lecturer in Urdu, University of Madras

MADRAS UNIVERSITY

1954

MADRAS UNIVERSITY ISLAMIC SERIES No. 16

KULLIYYAT-I-ABJADI

IV

SHARH-I-TUHFAT-AL-IRAQAIN

HAQIQAT NAMA

BY

MIR ISMAIL KHAN ABJADI